

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР
ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я**

**А. Қ. ҚОДИРОВ
А. В. НАРБЕКОВ**

Д И Н Ш У Н О С Л И К

ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

А. Қ. ҚОДИРОВ
А. В. НАРБЕКОВ

Д И Н Ш У Н О С Л И К

Маърузалар курси

Тошкент 2003

*Ўзбекистон Республикаси ИИБ
Академиясининг Таҳририят-
ноширлик кенгашида маъқулланган*

Қ – 53 Қодиров А. Қ., Нарбеков А. В. Диншунослик: Маърузалар курси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2003. – 164 б.

ББК 86.3я73

Маърузалар курси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва амалдаги қонунлари асосида, диний сиёсатдаги ўзгаришлар, унинг ижтимоий ҳаётимизда тутган ўрни ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда тузилди. Унда диншунослик фанининг предмети ва вазифалари, диннинг вужудга келиши, унинг илк шакллари хусусида фикр юритилади. Ҳозирги замон жаҳон динлари – буддавийлик, ҳиндуизм, христианлик ва исломнинг келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари, улардаги турли оқимлар батафсил таҳлил қилинади.

ИИБ Академиясининг бакалаврият босқичида таълим олувчи тингловчиларга, олий ўқув юртларининг талабаларига, шунингдек, барча қизиқувчиларга мўлжалланган.

Та қ р и з ч и л а р :

фалсафа фанлари доктори,
профессор **А. И. Абдусамедов;**
тарих фанлари номзоди, доцент
Э. Арифджанов

МУНДАРИЖА

С ў з б о ш и.....	3
1-маъруза. Диншунослик курсининг предмети, вазифалари ва хусусиятлари	5
Диншунослик фанининг предмети ва вазифалари	5
Дин, унинг таркиби ва вазифалари	13
2-маъруза. Диннинг илк шакллари ва уларнинг инсон дунёқарашига таъсири.....	20
Диннинг вужудга келиш сабаблари.....	20
Диннинг илк шакллари: уларнинг моҳияти ва хусусиятлари.....	30
3-маъруза. Қадимги Шарқ динларининг моҳияти ва аҳамияти.....	39
Месопотамия диний тизимининг вужудга келиши ва ривожланиши	39
Қадимги Миср диний тизими.....	47
Қадимги Греция диний тизими	51
Зардуштийлик дини, унинг моҳияти ва хусусиятлари.....	57
4-маъруза. Буддавийлик ва ҳиндуизм: дунёқараш, ижтимоий асослари ва хусусиятлари.....	66
Буддавийлик динининг моҳияти ва хусусиятлари.....	66
Ҳиндуизм таълимоти ва ахлоқи	79
5-маъруза. Христианлик: моҳияти, тарихи ва хусусиятлари.....	94
Христианлик таълимоти ва маросимлари	94
Католиклар ва православларнинг ўзига хос жиҳатлари	105
Протестантларнинг ўзига хос жиҳатлари	126
6-маъруза. Ислом: келиб чиқиши ва тарқалиши	134
Исломнинг вужудга келиши. Муҳаммад пайғамбар ва унинг ислом дини шаклланишидаги ўрни	134
Қуръон, унинг мазмуни ва тузилиши. Суннат ва ҳадислар.....	140
Ислом таълимоти	144

7-маъруза. Ислом динининг йўналишлари, оқимлари ва тараққиёти	151
Ислом динининг асосий йўналишлари.....	151
Марказий Осиё мутафаккирларининг ислом тараққиётига қўшган ҳиссаси	159
Исломнинг ҳозирги замондаги ўрни ва мавқеи	168

8-маъруза. Диний экстремизм ва фундаментализм: моҳияти, мазмуни ва мақсадлари.....	173
Диний экстремизм ва фундаментализмининг моҳияти, мақсадлари ва хавфи.....	173
Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг асосий йўналишлари.....	185
9-маъруза. Мустақил Ўзбекистонда диннинг ўрни ва аҳамияти.....	191
Ўзбекистондаги ислохотлар шароитида диннинг маънавий ҳаётдаги ўрни.....	191
Жамиятнинг маънавий ҳаётида диннинг аҳамияти	197
Тавсия этиладиган адабиёт.....	205

СЎЗ БОШИ

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда халқ маорифини янада ривожлантириб, жаҳон стандартлари даражасига кўтариш учун кенг қамровли ишлар олиб борилмоқда. Ушбу йўналишдаги саъй-ҳаракатларнинг бири сифатида ўқув дастурларидан ўта мафкуралаштирилган ва сиёсий манфаатларга хизмат қилиш асосий вазифаларидан бири бўлган фанлар ўрнига халқ маорифи юксак даражада ривожланган давлатлардаги ўқув дастурларига киритилган курсларнинг жорий қилинишини қайд этишимиз мумкин.

Диншунослик курси ҳам, ушбу ўзгаришлар сабабли, билим даргоҳларининг ўқув дастурларига киритилган. Шу асосда унинг жамият ва шахс ҳаётидаги муҳим ўрни қайд этилди.

Республикамызда мустақиллик даврида юз бераётган диний сиёсатдаги ўзгаришлар унинг ижтимоий аҳамиятидан келиб чиқади. Дарҳақиқат, диннинг ижтимоий онгни ривожлантириш, шахс маънавиятини шакллантиришда тутган ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Буни инкор қилиш ёки унга қарши курашиш қандай оқибатларга олиб келишини яқин ўтмиш мисолида кўришимиз мумкин.

Мазкур курс динни ижтимоий воқелик сифатида ўрганувчи бошқа фанлардан фарқ қилади. Масалан, ИИВ Академиясида дин ва у билан боғлиқ муаммоларни «Мусулмон ҳуқуқи», «Социология», «Ўзбекистон тарихи» ва бошқа фанлар ўрганади. Юқорида қайд этилган фанлар динни ўз йўналиши бўйича ўрганади. Диншунослик, бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, диний эътиқод ва унинг табиати, у ёки бу муайян диний дунёқараш ҳақида батафсил таҳлилсиз умумий илмий тасаввур ҳосил қилади.

У ёш авлодни маънавий тарбиялашда фаол иштирок этиши билан бирга, уларнинг дунёқарашини шакллантиради. Диннинг ижтимоий тараққиётда тутган ўрни, вужудга келиш сабаблари, ижтимоий тарихий тараққиёт босқичларидаги

аҳамияти, жамият ва инсоннинг унга нисбатан муносабатларидаги ўзгаришларни таҳлил қилади. Диний дунёқарашларнинг ривожланиши ва улардаги ўзгаришлар сабабларини кўрсатади. Диннинг жаҳолатга, ақидапарастликка, ўзгалар фикрига тоқатсизликка ва ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи воқелик эканлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларга қаршилиги тўғрисидаги ижтимоий фикрнинг вужудга келишига кўмаклашади.

Маърузалар курсини тайёрлашда диншунослик фанини ИИБ Академиясида ўқитиш даврида тўпланган тажриба ва материаллардан, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатларда чоп қилинган манбалар ва адабиётлардан фойдаланилди. Шунингдек, республикамиз олий ўқув юртлари талабаларининг диншунослик фанидан мунтазам равишда ўтказиб келинаётган олимпиадаларда тўпланган манбалар ҳам киритилди.

Маърузалар курси мазкур предметни ўрганишдаги дастлабки тажриба ва билимларни умумлаштириш натижасидир. Шунинг учун ҳам муаллифлар китобхонларнинг ушбу тўплам юзасидан билдирган мулоҳазаларини миннатдорлик билан қабул қиладилар.

1-маъруза
ДИНШУНОСЛИК КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ,
ВАЗИФАЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Диншунослик фанининг предмети ва вазифалари

Дин азалдан инсон ва жамият ҳаётининг маънавий асоси, пойдевори бўлиб келган. Дин воситасида инсоннинг биологик табиати, ҳайвонот олами билан умумий табиатга эга бўлган физиологик майллари, эҳтиёж ва инстинктлари жиловланди, уларга инсоний қиёфа берилди. Диний онгнинг ибтидосида «яхшилик ва ёмонлик», «эзгулик ва ёвузлик», «адолат ва адолатсизлик» каби ахлоқий категорияларнинг дастлабки элементлари шаклланганлиги, дин кишилиқ жамоасини мазкур категориялар атрофида бирлаштира олганлиги боис, унда интегратив, регулятив, компенсаторлик ва бошқа функциялар мустаҳкамланди.

Бугунги кунга келиб, дин ижтимоий ҳаётнинг муҳим омилидир. Диннинг мавқеи турли ижтимоий-сиёсий тузумларда турличадир. Дин етакчи мафкура мавқеига эга бўлган давлатлар ҳам талайгина. Дунёнинг қатор давлатларида дин ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳаракат қилмоқда.

Дин ҳозирги Ўзбекистонда дин билан боғлиқ муайян муаммолар келиб чиқмоқда. Шу боис Ўзбекистон Конституциясида диннинг мамлакатимиздаги ижтимоий мавқеи аниқ белгилаб қўйилди. Хусусан, унинг 31-моддасида: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди», – деб таъкидланади.

Истиқлол арафасида, Марказий Осиёда диний омил мавқеининг ортиб боришини ҳисобга олиб, 1991 йил 14 июнда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар

тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Бу қонун жамиятни демократлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, тобора кучайиб бораётган мустақиллик учун ғоявий кураш таъсирида собиқ Ўзбекистон шўро ҳукумати томонидан қабул қилинган эди.

Кейинги йилларда динга муносабат тубдан ўзгарди. Мустабид шўролар тузуми даврида динга бўлган бир ёқлама (тақиқловчи) муносабат ўрнини диний эътиқод эркинлиги эгаллади. Бу нарса асосан ижобий бўлса-да, секин-аста салбий тус ола бошлади. Диний билимлардан узоқ давр маҳрум бўлган айрим кишилар ғайридиний, экстремистик жанггарилик руҳидаги, Имоми Аъзам мазҳабларидан фарқ қилувчи айрим ақидаларга эргаша бошладилар. Диний эътиқодга ҳам ислоҳот ниқоби остида азалий диний анъаналаримизга зид бўлган турли оқим ва мазҳаблар вакиллари кириб кела бошладилар. Шу даврда курила бошлаган кўплаб масжидларда ўтмиши номаълум бўлган ғаразли мақсадли кимсалар ин кура бошладилар. Улар жамият ҳаётида сиёсий мавқега эга бўлишга, ислом диний партиясини тузишга ҳаракат қилдилар. Айрим вилоятларда мавжуд ҳукумат органларига муқобил бўлган диний ташкилотлар ҳам тузилди.

Бундай зиддиятли даврда дин ривожига кўплаб ижобий натижаларга ҳам эришилди. Ислом динига бекиёс ҳисса қўшган буюк алломалар, дин пешволарининг номлари қайта тикланди, ислом динининг тараққиётига доир қатор тадбирлар, илмий-амалий анжуманлар ўтказилди. Бундай тадбирлар Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган бошқа диний конфессияларда ҳам амалга оширилди. Бу тадбирларнинг айримларини санаб ўтиш kifоя.

Масалан, 1991 йил 11 апрелда «Рўза ҳайити» ва «Қурбон байрами»нинг миллий байрам деб эълон қилингани ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони қабул қилинди. 1992 йил 7 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Дин ишлари бўйича қўмита ташкил қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 1992 йил 1 апрелда эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинди.

1993 йил 16 сентябрда ислом динида нақшбандия тариқатига асос солган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги Бухоро шаҳрида кенг нишонланди.

1993 йил 23–24 октябрда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарори билан ва Буюк Британиянинг Оксфорд университети иштирокида Самарқанд шаҳрида «Имом Бухорий: ҳаёти ва даври» мавзуида халқаро анжуман ўтказилди.

1994 йил 18 октябрда яна Самарқанд шаҳрида ислом илмига катта ҳисса қўшган аллома Хўжа Аҳрор Валий таваллудининг 590 йиллиги кенг нишонланди.

1995 йилнинг ноябрида Маҳмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги ва Нажмиддин Кубро таваллудининг 850 йиллиги Хоразмнинг Урганч шаҳрида нишонланди.

1998 йил 23 сентябрда муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман Тошкент шаҳрида ўтказилди.

1998 йил 23 октябрда эса Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги Самарқанд шаҳрида нишонланди ва Имом ал-Бухорий мажмуаси очилди.

Бу тадбирлар бевосита Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг ташаббуси ва қўллаб-қувватлаши натижасида амалга оширилди.

1998 йилга келиб мамлакатда дин ва диний фаолият шу қадар кенг қулоч ёзган эдики, эзгу ишлар билан бир қаторда, ёвуз, қора ниятлар амалга ошиши учун, мамлакат ҳаётини диний ўзанга буриб юбориш учун шароит яратишга уринишлар ҳам кўзга ташланиб қолди. Бу ҳолат мантиқан ва тарихан 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг ҳаётдан орқада қолганлигини кўрсата бошлади. Шу боис, 1998 йил 1 майда ушбу қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши ҳаёт тақозоси бўлди. Бу қонун эскисидан фарқ қилиб, диндор шахс ва диний ташкилот фаолиятининг амалдаги Конституцияси ва қонунлар асосида тартибга солинишини, фуқаролар конституциявий ҳуқуқларининг поймол этилишига барҳам берилишини, Ўзбекистон танлаган тараққиёт йўлининг сақлаб қолинишини,

мамлакатда демократия принципларининг ҳимоя қилинишини таъминлаши лозим эди.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг ҳаётга жорий қилиниши динга ва диний ташкилотларга ғаразли мақсадлар билан кириб олган, мамлакат ҳаётини диний ўзанга буриб юборишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган турли унсурларни безовта қила бошлади. Бундай қора ниятли унсурлар энди тўғридан-тўғри зўравонлик, куч ишлатиш йўли билан ўз манфур ва жирканч мақсадларига эришмоқчи бўлдилар.

Машъум 1999 йил 16 февраль воқеалари бу жараёнларнинг чўққиси бўлди. Бунинг оқибатида кўплаб бегуноҳ одамлар ҳаётдан кўз юмдилар. Ушбу воқеалар диннинг жиддий мафкуравий омилга айланиб бораётганлигини, кўп миллатли давлат шароитида у диний низолар чиқиши учун айрим сиёсий кучларга қўл келиши мумкинлигини кўрсатди. Натижада динни, унинг таркиби ва жамият ҳаётидаги ўрнини илмий ўрганиш эҳтиёжи туғилди.

Иккинчидан, Ўзбекистон, миллий таркибига кўра, кўп миллатли давлат ҳисобланади. Ҳозир республикада 130 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилади, 15 та диний конфессия (лотинча *confessionalis* – эътиқодга оид, черковга тегишли деган маъноларни англатади) фаолият кўрсатмоқда, 80 дан зиёд миллий марказлар ишлаб турибди. Табиийки, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш демократик давлат шароитида нафақат давлат сиёсатининг изчил ва кучли бўлишини, балки, аввало, диний конфессиялар ўртасида ўзаро ҳурмат ва дўстона муносабатлар қарор топишини, энг асосийси, ҳар бир фуқаронинг дин, диний мазҳаблар, диннинг тарихи ва ҳозирги ҳаётда тутган ўрни ҳақида илмий тасаввур ва тушунчаларга эга бўлишини талаб қилади.

Айнан шундай эҳтиёжлар диншуносликнинг ижтимоий мавқеини ва ҳозирги аҳамиятини белгилайди. Диншунослик тарих, фалсафа, политология, социология, ҳуқуқ ва бошқа фанлардан фарқ қилиб, дин ҳодисасининг тарихий, ижтимоий-сиёсий ва гносеологик (грекча *gnosis* – билиш, *logos* – таълимот деган маъноларни англатади) илдизларини очиб беради, диний ақидага умумилмий методлардан бири бўлган тарихийлик ва мантиқийликнинг

диалектик бирлиги орқали ёндашади. Диншунослик фанининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, у динни илмий асосда, дунёвий нуқтаи назардан ўрганади. Диншуносликнинг предметини дин, унинг келиб чиқиши, ривожланишининг тарихий босқичлари, мавжуд жаҳон динлари, диннинг ҳозирги замон ҳаётидаги аҳамияти ташкил қилади.

Диншунослик ИИВ Академиясида ҳамда бошқа юридик ва ўрта махсус таълим муассасаларида ўрганиладиган мусулмон ҳуқуқи фанидан фарқ қилади. Диншунослик дин ҳодисасининг нафақат ҳуқуқий жиҳатларини, балки ахлоқий-маънавий, маданий-маърифий, тарихий-иқтисодий жиҳатларини, диний ақидаларнинг моҳиятини, диний мазҳаб ва оқимлар, уларнинг асосий даъватлари, хусусан, мафкуравий даъволарини ҳам ўрганади. Шу маънода диншунослик кенг қамровли хусусиятга эга бўлиб, диннинг мавжуд барча жиҳатларини умумлашган ҳолда ўрганади, унинг ижтимоий мавқеини аниқлайди.

Диншунослик фанига эҳтиёжнинг юзага келиш сабаби ҳам шундаки, собиқ Иттифоқ даврида ўқитилган «Илмий атеизм» курси виждон ва эътиқод эркинлиги таъминланган мамлакатда ўз мавқеини йўқотди, диний эътиқодга кенг имкониятлар яратилди. Диний эътиқод эркинлигига ташна халқ ичида диний тасаввурларга эҳтиёж бениҳоя ортиди. Аммо бу ҳолатдан унумли фойдаланишга уринувчи кучлар ҳам пайдо бўлди. Дин, унинг таркиби ва вазифаси ҳақида деярли тасаввурга эга бўлмаган кишилар, диний саводсизликлари сабабли, турли маккор сиёсий кучларнинг тузоғига илиндилар. Дин ниқоби остида иш кўрувчи манфур ва жирканч кимсалар азалий диний қадриятларимизнинг тикланишига йўл қўймай, диний билишни жангарилик ва такаббурлик ўзанига буриб юборишга ҳаракат қилдилар.

Бундай ҳаракатларнинг энг юқори нуқтаси 1991–1992 йилларда Наманган вилоятида кузатилди. У ерда бир гуруҳ унсурлар диний покланиш, азалий диний қадриятларни тиклаш ниқоби остида мавжуд конституциявий тартибни ўзгартириш, мустақил тараққиёт йўлига кирган ёш давлатни диний давлат тараққиёти ўзанига буриб юборишга ҳаракат қилдилар. Улар халқимизнинг азалий диний қадриятларидан фарқ қилувчи ваҳҳобийлик ғояларини тарғиб қилиб, диний

билимлардан узоқ кишиларни ҳақиқий ислом ниқоби остида ўз таъсир доирасига тортдилар. Улар манфур мақсадларини амалга оширишда турли жиноятчи унсурлардан, жангари каллакесарлардан фойдаландилар.

Ҳукуматимизнинг ўз вақтида ўтказган тадбирлари оқибатда бундай ақидапарастларнинг пайи қирқилди, адашган шахслар тўғри йўл қандай эканлигини кейинчалик тушуниб етдилар. Бу ҳақда мазкур маърузалар матнининг сўнги қисмларида алоҳида тўхталамиз.

Дунёвий, демократик сиёсий тараққиёт йўлини танлаган кўп конфессияли Ўзбекистон учун диний давлат қуриш миллий ва диний низоларнинг вужудга келишига шарт-шароит яратиши мумкин. Миллий ва диний таркиби жиҳатидан мураккаб бўлган мамлакатда фақат миллатлараро тенглик ва эркинлик муносабатларигина миллий бирлик учун шароит яратади.

Мазкур ижтимоий ҳолат диншунослик фанига эҳтиёжни янада оширади. Ушбу эҳтиёж яна бир муҳим ижтимоий ҳодиса билан боғлиқ. Маълумки, мустақил иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт йўлига кирган Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди, турли диний мафкураларга эга бўлган давлатлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Бундай шароитда нафақат ички ишлар органлари ходимларидан, балки ҳар бир фуқародан жаҳон динлари, турли диний оқим ва мазҳаблар ҳақида илмий тасаввур ва тушунчага эга бўлиш талаб қилинади.

Ўзбекистон ҳудудида, юқорида эслатиб ўтилганидек, кўплаб диний конфессиялар фаолият кўрсатмоқда. Диншунослик предмети мазкур диний конфессиялар, уларнинг тарихий илдизлари, ватани, ҳозирги ҳолати ва мавқеи ҳақида ҳам билим беради. Шу маънода у фалсафий фанларга яқин туради. Диншунослик диний эътиқод ва унинг табиати, у ёки бу муайян диний дунёқараш ҳақида батафсил таҳлилсиз умумий илмий тасаввур ҳосил қилади. «Мусулмон ҳуқуқи» курсидан фарқли ўлароқ, диншунослик фанининг предмети нафақат ислом дини, балки жаҳоннинг бошқа динлари – буддизм, христианлик, иудаизм, ҳиндуизм ва бошқа диний эътиқодлар ҳақида ҳам тасаввур беради. Синтоизм, баптизм, мурмонлик каби диний таълимотлар ва мазҳаблар ҳақида фақат диншуносликнинг предмети орқали

тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шу маънода, диншунослик, ўз таркиби ва табиатига кўра, умумлаштирувчи ва тартибга солувчи фан бўлиб, диний эътиқоднинг ибтидоий кўринишидан то ҳозирги ҳолатига қадар бўлган тарихий эволюциясини ўрганади.

Диншунослик фанининг **вазифалари** қуйидагилардан иборат:

1) дин ва диний эътиқод ҳақида илмий, дунёвий тасаввур ҳосил қилишга ёрдам бериш;

2) диннинг инсон ҳаётида тутган ўрни ва мавқеи ҳақида тўғри тушунчани шакллантириш;

3) киши маънавиятида маънавий бўшлиқ (вакуум) юзага келишига йўл қўймаслик, турли ғайритабиий ва ғайриинсоний диний қарашлар шаклланишининг олдини олиш.

Бундан ташқари, диний эътиқод таркибида мавжуд инсонпарварлик, меҳр-шафқат ва иймонлилик қадриятларига жангарилик, шафқатсизлик, қонхўрлик даъватларининг бутунлай ёт эканлиги диншунослик орқали ойдинлашади, диний жаҳолатнинг маърифат орқали бартараф этилишига, диннинг ҳақиқий мавқеи тикланишига эришилади. Диншунослик, диний эътиқоднинг, қайси шаклда бўлмасин, эзгулик, одамийлик ва адолат ғояларига бўйсунганлигини исботлашга кўмаклашади, динлар ўртасида мазкур ғоялар асосида маънавий яқдиллик ва ҳамжиҳатлик алоқалари мавжудлигини исботлашга хизмат қилади.

Диншуносликнинг вазифалари ўзаро алоқадор бўлиб, уларни амалга оширишда бошқа фанлар билан ҳамкорлик қилиш талаб қилинади. Масалан, фалсафа кишиларнинг дунёқараши, дунёга муносабати масалалари, уни ўрганиш усуллари, диннинг жамиятдаги маънавий, ижтимоий, руҳий илдизларини ўрганади. Диншунослик динни ўрганишда фалсафадаги қонуниятлар, масалага ёндашиш усуллари, дунёқараш муаммолари кабиларга таяниши мумкин.

Ҳуқуқшунослик диннинг конституциявий мавқеи, ҳуқуққа таъсири, виждон эркинлиги, сўз эркинлиги кабиларга боғлиқлиги масалаларини ўрганади. Ўзбекистон тарихи фани диннинг қадимги замонлардан ҳозирги даврга қадар жамият ҳаётидаги аҳамиятини, унинг ижтимоий, иқтисодий

ва маданий ҳаётга таъсири жараёнларини ўрганади. Тарихда бу жараёнларнинг барча жабҳаларида диннинг ўрни ва ўзига хос таъсири бўлган.

Айни пайтда, диншунослик бошқа ижтимоий фанлардан фарқ қилувчи хусусиятларга ҳам эга. Улар қуйидагилардан иборат:

1) диншунослик динни ижтимоий-руҳий воқелик сифатида комплекс ўрганади. Бошқа ижтимоий фанлар эса динни ўз йўналишлари бўйича ўрганади: ҳуқуқшунослик – диннинг ҳуқуқ билан боғлиқ жиҳатларини, фалсафа – диний дунёқарашни, руҳшунослик – диний ҳиссиёт ва кечинмаларни ўрганади. Диншунослик эса диннинг барча жиҳатларини бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганади;

2) диншунослик динни ўрганишда илмий жиҳатдан ҳолисона ёндашувга асосланади. Масалан, илоҳиёт худо ва диний қадриятларни ҳимоя қилади ва уларнинг устувор қадрият эканлигини исботлашга ҳаракат қилса, атеизм диннинг инсоният учун зарарли эканлигини исботлашга интилади. Аммо ушбу иккала ёндашув ҳам илмий ҳолисликка зиддир.

Диншунослик фанини ўрганиш ички ишлар органларининг ходимлари учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бу қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, диншунослик ички ишлар органлари ходимларининг дин тўғрисидаги билим, кўникма ва малакасини оширишга ёрдам беради, масалага мустақил муносабатни вужудга келтиради;

иккинчидан, бу фан ички ишлар органлари ходимларининг фуқаролар билан муносабатда, уларнинг диний туйғуси, қадриятларини ҳурмат қилиш ва улар билан ўзаро ишончга асосланган муносабатлар ўрнатишида ёрдам беради.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, дин мураккаб, кўп тармоқли ижтимоий онг шаклидир. Шунинг учун ижтимоий фанлар уни ўрганишга доимо жиддий эътибор берадилар. Диншунослик динни ўрганишда бошқа фанларнинг ютуқларидан фойдаланиб, ижтимоий муносабатларнинг янада ривожланишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоқда.

Дин, унинг таркиби ва вазифалари

Дин – ўта мураккаб ижтимоий ҳодиса. У ўзига хос таркибга эга бўлиб, кишилиқ жамиятининг узоқ давом этган ижтимоий-тарихий тараққиётининг натижаларидир.

Ҳозирги замон динлари муайян таркибий қисмларга эга. Уларга диний онг, сиғиниш ва диний ташкилотлар киради. Диний онг диний дунёқараш таркибида муҳим ўрин тутди. Диний онгнинг ўзаро боғлиқ ва, айти пайтда, нисбатан мустақил бўлган икки даражаси ёки босқичи мавжуд. Булар диний психология ва диний идеологиядир. Диний психология кишиларнинг диний ҳис-туйғулари, одатлари, анъаналари ва кайфиятлари мажмуидир. Диний идеология эса – диний ташкилотлар орқали малакали диний шахслар тарғиб этадиган турли диний ғояларнинг муайян тизими.

Диний психология ва диний идеология ўртасида муайян даражадаги умумийлик мавжуд. Бу уларнинг воқеликни саробий акс эттиришида, ғайритабиий кучларга сиғинишда кўринади.

Тарихан диний психология диний идеологияга нисбатан олдин пайдо бўлган. У кишиларнинг табиат кучларидан кўрқиши, улар олдида таслим бўлиши, уларни илоҳийлаштириши натижасида шаклланган. Диний идеология эса жисмоний ва ақлий меҳнат ўртасида фарқ юзага келиши, синфлар вужудга келиши билан боғлиқ.

Диний психология тараққий этган сайин диний тасаввурлар ҳам такомиллашиб борган ва диний тушунчалар шаклланган. Оқибатда турли сеҳргарлик, шомонлик каби фаолият турлари келиб чиққан.

Диний идеология диний психологиядан фарқ қилади, зеро у муайян тушунча ва қарашларнинг тартибли тизимидир. Диний идеология инсоният тараққиётининг нисбатан юқори босқичларида юзага келади. Диний идеологияни руҳонийлар, қоҳинлар, дин билан шуғулланувчи файласуфлар ишлаб чиқадилар ва тарғиб қилдилар.

Диний идеология айрим манбаларда теология (грекча theos – худо, logos – таълимот деган маъноларни англатади) деб ҳам юритилади. Теологиянинг асосини одатда диний идеологиянинг мунтазам ва муайян тизимли кўриниши

бўлмиш муқаддас китоблар (Таврот, Забур, Инжил, Қуръон кабилар) ташкил қилади.

Диний идеология монотеистик, яъни якка худолиликка асосланган динларда диний таълимотларни ва диний сиғинишни қатъий мустаҳкамлаш, авторитаризмни кучайтириш, диний ақидадан ҳар қандай чекинишни чеклаш тамойилига асосланганлиги боис, секин-аста бу тадбирларни назорат этиб турувчи диний ташкилотларнинг ҳам шаклланишга олиб келди.

Диний ташкилотлар одатда у ёки бу диний қарашларга эга бўлган маслақдошларнинг муайян бирлиги бўлиб, умумий эътиқод ва сиғинишлар заминиде юзага келади. У инсоният тарихий тараққиётининг турли босқичларида турлича қиёфада бўлади. Диний ташкилотлар кишилик жамиятида кескин синфий табақаланиш юзага келиши, ақлий меҳнат нисбий мустақиллигининг мустаҳкамланиши билан алоҳида ижтимоий мавқега эга бўла боради.

Диний ташкилотларга масжид, черков, диний билим даргоҳлари, диний партиялар, жамиятлар ва бошқалар киради.

Диний ташкилотлар, айниқса, ислом ва христиан динида катта мавқега эга. Масалан, ҳар бир масжиднинг ўз имоми бўлиб, у диндорларга Қуръон мазмунини етказиш, уларнинг шариат қонунларига қатъий риоя қилишларига ҳомийлик қилади.

Мамлакатимизда диний ташкилотлар Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги 1998 йил 1 май қонуни асосида фаолият юритади. Мазкур қонун 1991 йил 14 июнда қабул қилинган аввалги вариантдан фарқ қилиб, диний ташкилотлар фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан мукамалроқ кафолатлайди. Динлар таркибида, диний ташкилотлардан ташқари, турли мазҳаблар ҳам муҳим ўрин тутати. Мазҳаб муайян диний идеологиянинг хусусий кўриниши, ортодоксал, яъни фундаментал диний идеологиядан қисман фарқ қилувчи ёки унга муҳолафатда бўлган диний маслақдошлар бирлашмасидир. Масалан, христианликда баптистлар, евангелистлар, кальвинистлар, лютеранлар, мурмонлар ва бошқа диний секталар мавжуд. Улар расмий христиан

динининг айрим ғояларидан фарқ қилувчи диний тасаввурларни тарғиб қиладилар.

Ислом динида ҳам шунга ўхшаш исмоилий, зайдий, низорий, друз ва бошқа диний мазҳаблар мавжуд. Шунинг алоҳида қайд этиш жоизки, мазҳаблар нафақат соф диний, балки кўпинча сиёсий ва ҳуқуқий асосга ҳам эга бўлади. Мазкур мазҳаблар кўпинча ўзларининг сиёсий ва ҳуқуқий манфаатларини диний ниқобда ифода этадилар. Жамиятдаги у ёки бу табақа ҳукмрон сиёсий тартибдан ижтимоий норозилигини очиқ ифода эта олмаслиги, бунинг учун етарли шарт-шароитлар мавжуд эмаслиги ҳам бунга сабаб бўлади. Жамиятдаги ижтимоий адолатсизлик, давлатнинг бюрократлашуви фуқароларда норозилик туйғуларини шакллантиради, улар буни диний қиёфада ёки дин воситасида ҳам ифода этишга ҳаракат қиладилар. Бундай хатти-ҳаракатлар ривожлана бориб, очикдан-очик сиёсий тус олиши, диний давлат қуриш даъвосини юзага келтириши мумкин. Бунинг олдини олишнинг ягона йўли дунёвий қадриятларнинг устуворлигига эришиш, қонунийликни мустаҳкамлаш инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг рўёбга чиқиши учун реал шароит яратишдир.

Ҳозирги замон динларида «деноминация» (латинча *denominatio* – бошқа ном қўйиш, номини ўзгартириш деган маъноларни англатади) деган диний-ташкилий ҳодисани ҳам кузатиш мумкин. Илмий адабиётда бу ҳодиса ҳали чуқур ўрганилмаган, бироқ у ҳозирги замонда буддавийлик, христианлик, ислом ва иудаизм каби динларда катта ўрин эгалламоқда.

Деноминация – диний ташкилотларнинг оралиқ ёки воситачи шакли бўлиб, черков ва мазҳаблар оралиғида туради. Ушбу ҳодисани дин фалсафаси ва дин социологияси фанлари ўрганади.

Диннинг яна бир муҳим таркибий элементи – сиғиниш. *Сиғиниш* диндор кишининг реал ёки уйдирма объектга таъсир қилишга қаратилган рамзий хатти-ҳаракатлар мажмуасидир.

Сиғиниш турли хатти-ҳаракатлар, хулқ-атворлар билан бир қаторда, моддий ҳодисаларни ҳам ўз ичига олади. Сиғинишнинг муҳим хусусияти – ҳиссий-рамзий образларда

ифодаланиши. Сиғиниш таркибига турли удумлар, анъаналар, қурбонлик қилишлар, дуолар, ўзини турли нарсалардан ва хатти-ҳаракатлардан чеклашлар (масалан, рўза тутиш) киради. Сиғиниш у ёки бу предметни илоҳийлаштириш (масалан, Каъбадаги қора тош, айрим дарахтлар, муқаддас қабрлар, қадамжолар) воситасида амалга оширилади. Сиғинишда турли туморлар, тасбеҳ, диний либослар ҳам муҳим ўрин тутати. Буларнинг барчаси биргаликда сиғинишга ҳиссий-рамзий образ тусини беради, киши руҳиятига қаттиқ таъсир қилади. Сиғинишнинг алоҳида аҳамияти шундаки, киши ўз ҳаётининг маъносини олий қадрият – у дунёдаги лаззат ва фаровонлик билан боғлайди, бу дунёдаги ҳаётининг ўткинчи эканлигига, ўзининг қандайдир ташқи бир қудратли куч томонидан идора этилишига ишонади.

Швейцариялик олим К. Г. Юнгнинг фикрича, диний рамзлар (символлар) инсон ҳаётига маъно бағишлайди. Унинг таъкидлашича, Америкадаги пуэбло қабиласининг ҳиндулари ўзларини Қуёш ота фарзандлари деб ҳисоблашади. Бу нарса уларнинг ердаги чекланган ҳаётига келажак сари умид бағишлайди, уларга тасалли беради, ҳаётини муайян мазмун ва маъно билан тўлдиради¹.

Умид кишига куч-қувват бағишлайди, уни ночор реал ҳаётдан ташқари келажакда кутаётган роҳатбахш дақиқалар сари ҳаёлан етаклайди. Файритабиий кучга ишониш кишининг кундалик азоб-уқубатларни ўткинчи бир нарса деб тушунишига олиб келади, у ҳатто ўз ўлимини ҳеч ҳадиксирамай кутиб олади. Чунки у келажакдаги фаровон ҳаётига ишонади. Диннинг кучи ҳам ана шунда – сиғиниш орқали инсоннинг мавжуд реал ҳаётдаги ҳолатни ўткинчи бир нарса деб англашига кўмаклашади, келажакдаги ҳаётига ишонч бағишлайди. Бундай мантикий ҳолатни мустаҳкамлаш учун дин турли-туман рамзий ҳодисалардан моҳирлик билан фойдаланади.

Диний маросимлар киши онгига қаттиқ таъсир қилади. Дин бунинг учун нафақат ахлоқий-маънавий воситаларни, балки эстетик воситаларни ҳам қўллайди. Масалан, диний маросимлар ўтказиладиган манзиллар – масжид, черков,

¹ Юнг К. Г. Архетип и символ. М., 1992. С. 81.

синагогага эстетик жиҳатдан катта эътибор берилади. Бундай манзилларда бўлган киши қаттиқ таъсирланади. Бу нарсa, айниқса, христиан черковларида учрайди. Черковда сиғиниш чоғларида болалар хоридан, нафис ва таъсирчан орган мусиқасидан фойдаланилади. Одам черковдан ўзини енгил ҳис қилиб чиқади, унинг динга нисбатан эътиқоди мустаҳкамланади.

Диний сиғиниш ислом динида ҳам бадий-ҳиссий усуллардан усталик билан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилади. Масалан, Қуръонни ёки бирор-бир дуони қироат билан ўқий олиш, оғзаки нутқ маданиятидан, нотиклик санъати усулларида фойдаланиш ёрдамида кечади. Шу нарсани таъкидлаш жоизки, айрим дин пешволари ва диний арбоблар нутқининг таъсирчанлиги ҳатто баъзи машҳур профессорлар нутқидан ҳам устун бўлиб, у тингловчилар қалбини чуқурроқ забт этади.

Дин таркибида эътиқод ҳам муҳим ўрин эгаллайди. *Эътиқод* – кишининг у ёки бу ҳодиса, унинг хосса ва хусусиятлари ҳаққоний эканлигига ишончидир. Ишонч – эътиқоднинг асосини ташкил этади. Бироқ ҳар қандай ишонч ҳам эътиқодга айланавермайди. Гарчи ишонч ва эътиқод бир-бирига жуда яқин ва ўхшаш ҳодисалар бўлса-да, бироқ улар ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Одатда эътиқод деганда диний эътиқод тушунилади. Аслида эса, эътиқод диний ҳам, дунёвий ҳам бўлиши мумкин. Диний эътиқод ғайритабиий кучларга ва ҳодисаларга ишониш, уларга сиғиниш орқали шаклланади. Эътиқоднинг дунёвий кўриниши эса инсонни ўраб турувчи объектив оламдаги нарсa ва ҳодисаларни ҳиссий тажриба ва илмий билиш асосида шаклланади.

Дин ўз мавқеи ва инсон ҳаётидаги ўрнига кўра, ижтимоий ҳаётнинг муҳим қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у инсон ва жамият ҳаётида муҳим ўрин тутати ва аҳамиятига кўра турли вазифаларни бажаради. Одатда, дин дунёқараш, регулятив, интегратив, компенсаторлик, легитим (яъни қонунлаштириш) ва бошқа вазифаларни бажаради.

Диннинг дунёқараш вазифаси шундан иборатки, диндор киши атрофдаги нарсa ва ҳодисаларни ўткинчи бир ҳол деб билади. Унингча, инсоннинг реал ҳаётдаги фаолияти нариги дунё (боқий дунё) учун фақат асос, тайёргарликдир. Диндор киши, яъни диний дунёқарашга асосланган киши ҳаёт

маъносини, умр мазмунини нариги дунёга тайёрланиш, бу дунёнинг азоб-уқубатлари ва адолатсизликларига сабр-қаноат қилиш, чидашдан иборат деб билади. У ўз ўлимини ҳам ҳеч қандай қўрқувсиз қабул қилиши керак, чунки ўлим киши учун ҳақиқий ҳаётга ўтиш йўли, холос. Дунёқараш вазифаси шу ерда диннинг таскин берувчи (компенсаторлик) вазифаси билан уйғунлашиб кетади.

Диннинг интегратив вазифаси – жамият аъзоларининг ижтимоий келиб чиқиши, мавқеи, миллати ва бошқалардан қатъи назар – бирлаштирувчи куч эканлигида намоён бўлади. Интегратив ёки функционалистик ёндашишнинг асосчиларидан бири Э. Дюркгейм фикрича, дин худди елим каби, кишиларнинг умуммаънавий қадриятлар, эътиқод, урф-одат ва анъаналар асосида бирлашишига, яхлит бир мажмуага айланишига хизмат қилади. Э. Дюркгейм айниқса диний сиғиниш масаласига алоҳида эътибор беради. Унингча, сиғиниш орқали дин жамиятни бир бутун қилади, шахсни ижтимоий ҳаётга тайёрлайди, уни итоат этишга ундайди, ижтимоий яхлитликни мустаҳкамлайди, анъаналарни қўллаб-қувватлайди ва кишида қаноат ҳосил қилади.

Диннинг интегратив вазифаси билан унинг легитимлик вазифаси узвий боғлиқдир. Легитимлик вазифасини биринчи бўлиб америкалик социолог олим Т. Парсонс ажратган. Унинг фикрича, муайян қонунийликсиз, яъни легитимликсиз ҳеч бир ижтимоий тизим мавжуд бўла олмайди. Легитимлик воситасида жамият аъзоларининг хатти-ҳаракатлари муайян қолипга солинади, жамиятда барқарорлик таъминланади. Т. Парсонс диний нормаларни жамият тараққиёти давомида шаклланиб, ўзгариб ва ривожланиб борувчи бошқа ижтимоий нормалардан устун қўяди, чунки диний нормалар жамиятнинг ахлоқий-маънавий тартибини белгилайди.

Юқоридаги таҳлилдан кўриниб турибдики, дин ўз таркибига кўра жуда мураккаб ва ранг-баранг мазмунга эга, у инсоннинг ҳиссий-образли фаолиятдан тортиб ҳаёт маъносини англаши билан боғлиқ бўлган юксак ахлоқий-маънавий фаолияти, тафаккури ва ижодига хос ҳодисаларни ўз ичига олади. Дин таркибида ахлоқий элементлар билан бир қаторда, ҳуқуқий ва сиёсий жиҳатлар ҳам мавжуд. Шунинг учун динга фақат ахлоқий-маънавий

ҳодиса деб қараш нотўғри: унда қонунийлик ва уни сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган руҳий имконият ҳам мавжуд. Диннинг бу жиҳатларини мазкур курсда алоҳида мавзу тарзида ўрганамиз.

Савол ва топшириқлар

1. Диншунослик курси нимани ўрганади?
2. Диншунослик курсининг ижтимоий мавқеи ва аҳамиятини белгиловчи омиллар нималардан иборат?
3. Диншунослик курсининг вазифалари нималардан иборат?
4. Диншунослик курсининг бошқа фанлардан фарқларини аниқланг.
5. ИИИ ходимлари учун диншунослик курсини ўрганишнинг аҳамияти нималардан иборат?
6. Диннинг таркибий қисмлари деганда нимани тушунасиш?
7. Диний идеология нима?
8. Диний психологиянинг моҳияти ва хусусиятларини тушунтиринг.
9. Диннинг қандай функциялари мавжуд?

2-маъруза

ДИННИНГ ИЛК ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИНСОН ДУНЁҚАРАШИГА ТАЪСИРИ

Диннинг вужудга келиш сабаблари

Диннинг вужудга келиш сабабларини ўрганиш қадимдан инсониятни қизиқтириб келган ва ҳозирги даврда ҳам ушбу муаммо долзарб аҳамиятини сақлаб қолди. Масаланинг мураккаблиги шундаки, илк диний қарашлар пайдо бўлган инсоният тарихининг қадимги даврларидан бизгача етиб келган моддий манбалар ниҳоятда кам бўлиб, аниқ илмий хулосалар ишлаб чиқишга имкон бермайди.

Қадимги даврлардан бошлабоқ диннинг вужудга келишини ўрганиш масаласига ёндашув ва уни ҳал этиш усуллари билан бир-биридан фарқ қиладиган илоҳиёт ва илмий йўналишлар вужудга келган. Илоҳиёт нуқтаи назарига кўра, олам, ундаги барча нарсалар ва жонзотларни худо яратган, оламдаги барча ҳодиса ва жараёнлар унинг иродаси билан юз беради.

Жаҳон динларидан бири бўлган христианлик таълимотига биноан, худо инсонни ўзининг жисмига монанд қилиб яратган ва моддий оламга эгалик қилишни буюрган. Дастлаб инсон билан худо ўртасида бевосита алоқа бўлган. Лекин Адам (Одам Ато) ва Ева (Момо Ҳаво) худонинг иродасини бажармаганлиги ва гуноҳ қилганлиги сабабли, худо билан бевосита алоқадан маҳрум қилинган. Аммо худо билан бевосита алоқани йўқотган инсон уни билиш имкониятини сақлаб қолган.

Инсониятнинг худо билан бевосита алоқани қайта тиклаш мақсадида тўплаган билим ва тажрибалари умумий ном билан *дин* деб аталади.

Диний қарашларга кўра, инсоният худо билан алоқадан маҳрум қилинганидан кейин жаҳолат ва зулматга дучор қилинди. У бу ҳолатдан чиқиб кетишга ва худони билишга интилади. Инсониятнинг худони билишдаги дастлабки ҳаракати унга ибодат қилишдан бошланган. Инжилда қайд қилинишича, инсоннинг худога дастлабки ибодатида унга қурбонлик келтирилган. Инсон ўзининг машаққатли меҳнати билан топган неъматининг бир қисмини, ўзи оч ва ночор бўлса-да, худога қурбонлик қилган ва ўз хатосини тўғрилаш учун ҳар қандай синовлардан ўтишга тайёрлигини намойиш қилган.

Илоҳий таълимотда таъкидланишига кўра, инсоният тарихи худони билиш тарихидир. Инсон асрлар давомида худони билишга интилиб, моддий дунё тўғрисидаги билимларини такомиллаштириб борди ва бу жараён ҳали ҳам ниҳоясига етгани йўқ.

Инсоният худога эътиқод қилишни дастлаб якка худога сиғинишдан бошлаган, лекин кейинчалик турли объектив ва субъектив сабаблар таъсирида табиат воқеликларини илоҳийлаштирган, натижада кўп худолик пайдо бўлган. Узоқ вақт давом этган изланишлардан кейин ягона худога сиғиниш қайта тикланган. Илоҳиёт анъаналарига асосланадиган диншунослар дин тарихини юқорида қайд этилган принципларга асосланиб ўрганадилар.

Фан динни бошқа принцип ва қонуниятларга асосланиб ўрганади. Унда диннинг ғайритабиий пайдо бўлганлигига оид ёндашув қабул қилинмайди. Фан динни маданиятнинг таркибий қисми сифатида ўрганади ва уни ўрганишда илмий услубларга таянади. Динни илмий ўрганиш далилларга асосланади. Диншунослик бу далилларни табиий ва ижтимоий фанлардан олади.

Тарихий манбаларга кўра, инсоният ҳозирги ҳолатига эга бўлиш учун бир неча миллион йиллик тадрижий ривожланиш босқичидан ўтган. Бу жараён бир қатор босқичларга бўлинади. Милоддан аввалги 40–35 минг йилликларда «Ҳомо ҳабилис» (ишбилармон одам) одам ўрнини «Ҳомо сапиенс» (онгли одам) эгаллади. «Ҳомо сапиенс»нинг дастлабки вакили «кроманьон одам» аждодларидан жисмоний тузилиши, физиологик ва руҳий имкониятлари билан кескин фарқ қилган. Шу даврдан

бошлаб, тил орқали мулоқот қилиш, қон-қардошлик алоқалари, ўзаро муносабатларни ахлоқ нормалари асосида тартибга солиш каби маданият элементлари вужудга келди.

Бизгача етиб келган археологик манбалардан маълумки, ўрта палеолитнинг охирлари, юқори палеолит даврининг бошларидан одамлар вафот этган уруғдошларини кўмиш маросимини бажара бошлаганлар. Марҳумларнинг танасига рангли бўёқ суртилган, қабрига ов ва меҳнат қуроллари, маиший буюмлар қўйилган. Қояларда ва ғорларда чизилган суратларда одамлар ярим одам, ярим ҳайвон қиёфасида тасвирланган. Ушбу маълумотлар ўша вақтда диннинг пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Диннинг вужудга келиш сабабларини илмий ўрганиш қадимги даврлардан бошланган. Дастлабки илмий қарашлар Қадимги Шарқ ва Ўрта денгиз цивилизацияларида вужудга келган. Ўрта денгиз ҳавзасида вужудга келган Қадимги Греция ва Рим цивилизацияларида диннинг вужудга келишини илмий ўрганишда катта ютуқлар қўлга киритилган. Қадимги Греция мутафаккирлари ушбу масалага муносабат масаласида икки оқимга бўлинадилар. Биринчи оқим тарафдорлари одамларнинг худога эътиқод қилиш сабабларини руҳий (идеал) кучларнинг объектив мавжудлиги билан боғлаб тушунтирадилар; иккинчи оқим тарафдорлари эса дин вужудга келишининг табиий ва ижтимоий сабабларини ахтариб топишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг фикрига кўра, дин ўз-ўзидан (имманент) вужудга келмаган, балки одамларни кўрқитиш ва жамият қонунларини бажаришга мажбур қилиш учун ўйлаб топилган. Масалан, иккинчи оқим вакили бўлган Демокрит дин одамларнинг табиат кучларидан кўрқishi ва уларнинг олдидаги ожизлиги сабабли вужудга келган, деб ҳисоблаган.

Албатта, одамларнинг табиат кучлари олдидаги ожизлиги ва улардан кўрқishi диннинг пайдо бўлиш сабабларидан бири эканлигини инкор этиб бўлмайди, лекин худога муносабатда одамларда кўпроқ кўрқув ҳис-туйғуси эмас, балки меҳр-муҳаббат ҳис-туйғуси устуворлик қилади. Бундан ташқари, кўрқув ҳисси одамнинг қалбида нафрат туйғусини вужудга келтиришини ҳам унутмаслик керак.

Антик давр ҳурфикрлигининг диннинг вужудга келиш сабабларини ҳаёт билан боғлаб тушунтириш соҳасидаги саъй-ҳаракатлари илмий диншуносликнинг вужудга келишида алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта асрлардаги ижтимоий ва сиёсий шарт-шароитлар таъсирида диннинг жамият иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётидаги ўрни ва мавқеи янада ортди. Черков ва руҳонийлар, дунёвий ҳокимиятга даъвогарлик қилиш билан бирга, ҳурфикирликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши кескин кураш олиб бордилар. Мутафаккирларнинг ҳақиқатни излаш йўлидаги саъй-ҳаракатларида диний ақидалар доирасидан четга чиқишга йўл қўйилмади.

Европада Уйғониш даврига келиб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда амалга оширилган ўзгаришлар (капиталистик муносабатларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, фан ва маданиятнинг юксалиши, гуманизм ва реформация ҳаракати) натижасида ҳурфикрлик аста-секин қайта тиклана бошлади. Инглиз мутафаккири Томас Гоббс (1588–1679) дин вужудга келишининг сабабларини одамларнинг табиат ва жамият ривожланиши қонуниятларини билмаслиги, уларнинг олдидаги ожизлиги, доимо таҳлика ва қўрқувда яшаши билан боғлаб тушунтирди. Нидерландиялик мутафаккир Б. Спиноза (1632–1677) Т. Гоббснинг қарашларини ривожлантирди. У кишиларга ўз кучларига ишонмаслик, умид ва қўрқув ўртасида доимий иккиланиш хосдир, деб ҳисоблади ва диний эътиқод уларнинг таъсирида вужудга келганлиги ғоясини ишлаб чиқди.

XVIII асрда феодал тузумнинг инқироzi сабабли, буржуа инқилобларининг Европада янги куч билан ёйилиши мутафаккирларнинг динга муносабатида ниҳоятда кескин намоён бўлди. Дин-феодал тузум инқирозининг сабабчиси, ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи куч, деган кайфият устунлик қилди. Бундай фикр француз маърифатпарварларининг қарашларида айниқса яққол намоён бўлди. Маърифатпарвар П. Гольбах (1723–1789) динни кишининг ҳаёлида вужудга келган сафсата деб баҳолади. Ф. Вольтер (1694–1778) диний эътиқод ва черков анъаналарини танқид қилиб, «агар дин бўлмаганида, уни ўйлаб топиш керак эди», дея П. Гольбахнинг фикрини

қўллаб-қувватлади. Маърифатпарвар П.С. Марешаль (1750–1803) динни танқид қилишда янада кескин фикр билдиради ва «дин инсон учун афюн» деган хулосага келади.

Маърифатпарвар мутафаккирларнинг диннинг вужудга келиш сабабларини ўрганишида илмий-объектив ёндашув бузилган. Чунки динни қуруқ сафсатадан иборат воқелик ёки инсон учун афюн деб баҳолаш унинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятини батамом инкор этишдан бошқа нарса эмас. Лекин маърифатпарварларнинг, ўта кескин бўлса-да, диннинг вужудга келишини ижтимоий ҳаёт билан боғлаб тушунтиришга уринишлари антик давр хурфидарлигининг қайта тикланиши ва жамиятда ўзининг мустақкам ўрнига эга бўлишига шарт-шароит яратганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

XIX асрда диннинг моҳияти ва вужудга келиш сабаблари ҳар томонлама (комплекс) ўрганила бошланди. Илмий диншунослик мактаблари, йўналишлари ва таълимотлари пайдо бўлди. Ўша даврда биринчилар қаторида В. Гримм, М. Мюллер ва бошқа олимларнинг раҳбарлигида мифологик мактаб вужудга келди. Ушбу мактаб вакиллари диний эътиқод қадимги мунажжимлар бажарган ва афсоналарда таърифланган маросимларни ўрганишдан пайдо бўлган, деб ҳисоблайдилар. Бу мактаб вакиллари ривожланган диний тизимларни таҳлил қилишда аниқ хулосалар бермади.

Диний тизимларнинг пайдо бўлишини ўрганишда антропологик мактабнинг вужудга келиши катта аҳамиятга эга бўлди. Ушбу мактабнинг таниқли вакилларида бири Л. Фейербах (1806–1880) динни тушунтиришда унинг ердаги манбалари ва илдизларини топишга ҳаракат қилади. Одамлар дин тимсолида ўзларининг тасаввурлари орқали вужудга келтирилган образларга сиғинадилар деб, илоҳиётнинг диний қарашлар ва ҳиссиётлар одамларда туғма равишда мавжуд деган ғоясини танқид қилди. Унинг вужудга келиш сабабларини одамларнинг руҳий физиологик хусусиятларидан ва уни қуршаб турган табиатдан топишга ҳаракат қилди. Мутафаккир диний эътиқоднинг вужудга келишида салбий ҳис-туйғулар: қўрқин, қайғу, изтироб ва бошқалар билан бирга, шодлик, меҳр-оқибат, севги, миннатдорлик каби ижобий ҳис-туйғулар ҳам иштирок

этишини қайд этади. Чунки ижобий ҳис-туйғулар объектив воқеликнинг бузилишига олиб келиши мумкин. Масалан, кишилардаги муҳаббат ҳис-туйғуси суюкли ёки яқин кишисига ва бошқаларга нисбатан муносабатида идеаллик устуворлик қилади. Воқеликни идеаллаштириш билан ғайритабиий кучларга ишониш ўртасида умумий алоқадорлик мавжуд.

XIX асрнинг ўрталарида вужудга келган марксизм динни ўрганишда ўзгача ёндашувга асосланади. Унда диннинг вужудга келишидаги ижтимоий шарт-шароитлар ва жамиятнинг ривожланиш даражасига алоҳида эътибор берилади. Марксизм таълимотига биноан, индивид шахс сифатида тарихий шарт-шароитлар таъсирида шаклланади, шунинг учун диний тасаввурлар инсон онгида эмас, балки тарихий жараёнлар таъсирида пайдо бўлади. Дин турларининг ривожланиши ҳам ўз-ўзидан юз бермайди, улар ижтимоий шарт-шароитнинг етилиши ва жамиятнинг ривожланиши таъсирида ўзгариб боради. Марксизм диннинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти масаласида уни ҳукмрон синфларнинг афкор халқ оммасини эзиш воситаси, ижтимоий тараққиётга қарши куч, маънавий зулм шакли, деб баҳолади.

XX асрда диннинг вужудга келиш сабабларини, антропологик ёндашувдагидек, ибтидоий одам мавҳум тафаккурининг маҳсули, онгнинг мантиқ қоидаларига зид келишининг натижаси сифатида баҳолашдан ва марксизмдаги ҳукмрон синфларнинг халқ оммасини эзиш воситаси, ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи куч кабилар билан боғлаб тушунтиришдан фарқ қилувчи ғоялар вужудга келди.

XIX аср охири XX асрнинг бошларида динни социологик нуқтаи назардан ўрганишда катта ютуқлар қўлга киритилди. Бу соҳада немис мутафаккири М. Вебер (1864–1920) ва француз мутафаккири Э. Дюркгеймларнинг (1858–1917) хизматлари катта бўлган.

М. Вебернинг фикрича, социологияни диннинг манбалари ва метафизик моҳияти эмас, балки унинг мавжудлиги шарт-шароитлари қизиқтиради. Социология диний ғоялар ва тасаввурларнинг инсонлар хатти-ҳаракатига ва ижтимоий ҳаётга таъсири масалаларини ўрганиши керак.

М. Вебер социологиянинг баҳс мавзуини диннинг социал функциясидан келиб чиққан ҳолда белгилади. Динни индивид ва жамиятнинг аҳамиятини, рамзларини ва қадриятларини белгиловчи маданий тизим, ижтимоий институт сифатида баҳолади.

Дин – қадриятларнинг бирламчи асоси. У инсон ҳаракатига маъно ва мазмун бахш этувчи энг муҳим восита. Дин дунёнинг манзарасини ишлаб чиқади ва айни пайтда, унда амал қилувчи қадриятлар ва нормалар тизимини белгилайди. Бу қоидалар ҳаёт учун нималар аҳамиятли ва нималар аҳамиятсиз эканлигини аниқловчи восита вазифасини бажаради.

Э. Дюркгейм динни ўрганишда М. Веберга нисбатан тамоман бошқача ёндашади. У динни ўрганишда социологик тадқиқотнинг умумий принципларига таянади. Э. Дюркгеймнинг фикрига кўра, социал маълумотларнинг манбаи тафаккурда ёки алоҳида олинган кишиларнинг хатти-ҳаракатида эмас, балки жамиятдадир. Социал воқелик ҳосил бўлиши учун камида бир неча киши бирлашиб ҳаракат қилиши ва бу жараён янги натижани вужудга келтириши керак. Жараённинг натижаси индивиднинг онгидан ташқарида вужудга келганлиги сабабли, индивидуал тафаккур учун хатти-ҳаракат, қадрият ҳамда нормаларнинг намунаси вужудга келади ва мустаҳкамланади. Мазкур натижа ижодий жараёнда иштирок этаётган индивид учун объектив воқеликка айланади. Дин ҳар қандай бошқа ижтимоий институтлардек, «социал воқелик» бўлиб, унда бошқа ижтимоий институтларни ўрганишдаги усуллар ва баҳолаш мезонларидан фойдаланиш керак.

Дин муайян ижтимоий эҳтиёжларнинг қондирилиши учун инсоният вужудга келтирган ижтимоий институтдир. Унинг манбаи кишиларнинг ижтимоий ҳаётидан келиб чиқади. Дин орқали жамият ўзини илоҳийлаштиради. Унинг мавжудлиги моҳияти ижтимоий ҳис-туйғуларни муқаддаслаштиришга, жамиятнинг шахсга таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилишдан иборатдир.

Динни социологик жиҳатдан ўрганиш унга ижтимоий воқелик сифатида ёндашишга асосланади, лекин дин нафақат социологик, балки айни пайтда, руҳий воқелик

ҳисобланади. Дин психологиясининг вакиллари динни ўрганишда, унинг ушбу жиҳатларига алоҳида эътибор берадилар. Дин психологияси диннинг вужудга келиш манбаини одамни ўраб турган ташқи воқеликда эмас, балки унинг ўзида, ички борлиғи унинг ҳиссий-иродавий соҳасида деб ҳисоблайди.

Дин психологиясини ўрганишда З. Фрейднинг (1856–1939) хизматлари катта бўлган. У динни инсон фаолиятининг маҳсули деб ҳисоблаган. У, дин кишининг табиатга қарамлиги сабабли вужудга келганлигини қайд этган ҳолда, билишнинг иррационал механизмлари бу жараёнларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини қайд этади.

З. Фрейднинг таълимотига кўра, инсон психикаси учта даражанинг ўзаро ҳамкорлигидан ҳосил бўлади: онгсизлик, онг ости ва онглилик даражаси. Онгсизлик даражаси психикада катта аҳамиятга эга, чунки инсон психикасининг бу қатламида табиий инстинктлар ва «бирламчи майллар» устунлик қилади. З. Фрейд асосий майллар қаторида жинсий майлларни устун қўйган. Индивиднинг онгсизлик билан боғлиқ майллари жамият учун жуда катта хавф-хатар туғдиради. Жамият ўзини ундан ҳимоя қилиши учун ижтимоий нормалар ва бошқа маданият элементларидан иборат устқурма механизмларни вужудга келтирган. Қудратли табиий эҳтиёжларни ижтимоий нормалар билан тийиб туришга интилиш динни вужудга келтирган. Унинг фикрига кўра, табиий майлларнинг тийилиши индивид психикасида невроз ҳолатини вужудга келтиради. Дин ҳам жамоа неврозининг бир туридир. Лекин дин жамоа неврози сифатида кишини индивидуал изтироблардан сақлайди ва индивидуал неврознинг ривожланишини тўхтатади ва унинг киши учун оғир оқибатларга олиб келишига йўл қўймайди.

Юқорида қайд этилган фикрлардан келиб чиқиб, диннинг вужудга келиш сабабларини унинг белгилари ёки алоҳида хусусиятларини ўрганиш орқали тўлиқ тушунтириб бўлмаслигига амин бўламиз. Муаммога бундай ёндашув динни комплекс ўрганишни тақозо этади. Диннинг вужудга келишини комплекс ўрганиш унинг жамиятда такрор ишлаб чиқаришга сабаб бўладиган илдизларини аниқлашга ёрдам беради.

Диннинг вужудга келиши, авлоддан-авлодга ўтиши ва ривожланиши учун шарт-шароит яратувчи омиллар мажмуаси унинг илдиэлари деб аталади. Дин илдиэлари уч қисмга бўлинади. Уларнинг ҳар бири динни ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга. Бу қисмлар биргаликда диннинг вужудга келиши учун шарт-шароитни ҳосил қилади. Улар қуйидагилардан иборат:

1) *диннинг ижтимоий илдиэлари*. Кишиларнинг кундалик ҳаётида уларнинг турмушини белгиловчи моддий ва маънавий ижтимоий муносабатлар йиғиндисини ташкил этади. Моддий шарт-шароитлар, моддий муносабатлар ушбу ижтимоий илдиэнинг асосини ташкил этади. Сиёсий устқурма институтлари нисбатан мустақил фаолият кўрсатса-да, динга иккиламчи таъсир этади.

Диннинг ижтимоий илдиэини ташкил этувчи энг муҳим шарт-шароитлардан бири ижтимоий ҳаётнинг стихияли қонуният асосида ривожланишидир. Ижтимоий ҳаётдаги бошқариб бўлмас жараёнлар жамиятда иқтисодий, сиёсий ва маънавий инқирозлар, урушлар, касалликларни келтириб чиқаради. Табиийки, индивид уларнинг вайрон қилувчи оқибатларидан ўзини ҳимоя қилишга ҳаракат қилиши, унинг биринчи навбатда ғайритабиий кучларга мурожаат қилишига олиб келади;

2) *диннинг гносеологик илдиэи*. Диннинг гносеологик илдиэи деганда, кишининг билиш фаолияти жараёнида диний эътиқоднинг пайдо бўлиши учун шарт-шароит ва имкониятларнинг сақланиб қолиши тушунилади. Кишининг табиат ва жамиятни билиши диалектик жараёндир. Тажрибасизлик, субъективлик, нарса ва ҳодисаларнинг мутлақлаштирилиши воқеликнинг нотўғри идрок этилишига сабаб бўлади. Бундан ташқари, диний образларнинг пайдо бўлиш жараёни дастлаб борлиқни ҳиссий идрок этиш босқичидан бошланади ва рационал билиш босқичида ҳам сақланиб қолади.

Диннинг гносеологик илдиэига алоқадор бўлган ва барча тарихий даврларда такрорланиб турадиган хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

– билишнинг субъектив жиҳатларини мутлақлаштириш, бўрттириб кўрсатиш;

– абстракт (лотинча *abstratio* – диққатни четга тортиш деган маънони билдиради) тафаккур;

– тафаккурнинг умумлаштириш қобилияти;

3) *диннинг руҳий илдизи*. Диннинг вужудга келишида кишининг билиш фаолиятига боғлиқ жараёнлар билан бирга, унинг ҳиссиёти, кайфиятлари, кечинмалари ҳам иштирок этади. Диний тасаввурлар дастлаб кишиларнинг ҳис-туйғулари орқали вужудга келади.

Диннинг руҳий илдизи индивидуал ва ижтимоий руҳиятга бўлинади. Индивидуал руҳиятга: шахсий изтироблар, ғам-ташвиш, ўлимдан қўрқиш, ёлғизлик каби салбий кечинмаларни; шунингдек, муҳаббат, меҳр-шафқат, миннатдорлик каби ижобий кечинмаларни; ижтимоий руҳиятга эса гуруҳлар ва жамиятларга хос воқеликлар, хусусан, ижтимоий фикр, гуруҳий ва оммавий қўрқиш ҳисси, тақлидлар, анъаналар ва урф-одатларни киритишимиз мумкин.

Диннинг руҳий илдизлари деганда, диний ғояларнинг қайта ишлаб чиқарилишига ва ўзлаштирилишига қулай шарт-шароит яратадиган жамиятлар, гуруҳлар ва индивидларнинг руҳий ҳолати, жараёнлари ҳамда механизмлари тушунилади.

Руҳий кечинмалар инсонга хос хусусиятлар бўлиб, уларсиз инсон яшай олмайди. Одам ўзининг ижобий ва салбий ҳис-туйғуларини бошқаришга ҳаракат қилади, лекин руҳият турли объектив ва субъектив шарт-шароитларга боғлиқ ва жуда мураккаб эканлиги сабабли, уларни енгиллаштирувчи кучга эҳтиёж сезади. Дин ана шундай куч вазифасини бажариши мумкин.

Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, диннинг вужудга келиш сабабларини ўрганиш унинг одамлар онига таъсири, жамиятда тутган ўрни ва аҳамиятини яхшироқ тушунишга; яратувчилик жиҳатларидан инсониятнинг манфаатлари учун янада кенгроқ фойдаланишга имкон беради, ундан бузғунчи кучларни жамиятдаги барқарорлик, фуқаровий тотувлик, ўзаро ёрдам ва ҳамжиҳатликни барбод қилишга қаратилган мақсадларда фойдаланишга йўл қўймайди.

Диннинг илк шакллари: уларнинг моҳияти ва хусусиятлари

Дин ижтимоий-тарихий воқелик бўлиб, кишилар онгида пайдо бўлиши учун тафаккур қилиш қобилияти билан боғлиқ бир қатор шарт-шароитлар, жумладан, мавҳум фикрлаш қобилияти, кучли ҳис-ҳаяжони, тасаввур қилиш, мантикий боғлиқликларни фарқ қилиш қобилиятлари бўлиши зарур. Ҳозирги замон фани «Ҳомо ҳабилис» шундай имкониятга эга бўлганлиги тўғрисида аниқ маълумотга эга эмас, лекин «Ҳомо сапиенс»нинг дастлабки вакили бўлган «кроманьон» одами вазиятни таҳлил қилиш, фикрлаш, кундалик фаолиятида орттирган тажрибасини ёдда сақлаб, авлоддан-авлодга ўтказиш каби тафаккур билан боғлиқ имкониятларга эга бўлган. Аммо кроманьон одам, аجدодларига нисбатан руҳий имкониятлари қанчалик катта бўлмасин, табиат кучлари қаршисида ожиз эди. Бунинг устига билимлар захираси ҳам жуда кам бўлиб, номаълум ташқи таъсирлар у орттирган тажрибаларга доимий ўзгартишлар киритиб турган. Кроманьон одамда дастлабки тажрибалари асосида ҳосил бўлган билимлар билан бирга, хаёлий, фантастик қарашлар ҳам шаклланиб борган.

Кроманьон одам тафаккурининг ривожланиш жараёни диний тасаввурларнинг мавҳум фикрлайдиган «ярим ёввойи» индивид онгида пайдо бўлганлигидан эмас, балки ибтидоий жамоалардаги кишиларнинг меҳнат фаолияти (ов қилиш, озиқ-овқат топиш, меҳнат қуроллари ясаш) давомида ва доимий ижтимоий мулоқоти жараёнида шаклланганлигидан далолат беради.

Ибтидоий жамиятда вужудга келган дастлабки диний ақидалар қудратли худоларга сиғиниш шаклида вужудга келмаган. Одамлар руҳларга, табиат ҳодисаларига (сув, олов, Ой, Қуёш ва ҳ. к.), табиат мавжудотларига (от, буғу, мушук ва ҳ. к.) сиғинганлар. Шу боис ибтидоий дин шакллари диний комплекс деб аталган. Диний комплекс – предметлар ва жонли мавжудотларда ғайритабиий куч мавжуд эканлигига ишонувчи кишиларнинг қарашлари ва махсус ҳаракатлари тизими.

Ибтидоий дин шакллари хилма-хил кўринишларга эга. Энг қадимги диний эътиқод турларидан бири тотемизмдир

(Шимолий Америка ҳиндулари тилида «ототем» – унинг уруғи деган маънони англатади). *Тотемизм* деб одамлар жамоаси (уруғ, қабила)нинг ҳайвон, ўсимлик ёки алоҳида олинган предмет билан қон-қардошлик алоқаси мавжудлигига ишонишга айтилади. Тотемизмнинг асосий хусусияти шундаки, тотем сифатида қабул қилинган ҳайвон, ўсимлик ёки бошқа нарсалар уруғ ёки қабиланинг аجدоди деб тан олинади ва уни тотем сифатида тан олган жамоа аъзолари бир-бирларига қариндош ҳисобланадилар. Тотем сифатида тан олинadиган ҳайвон, ўсимлик ёки бошқа нарсалар жуда кўп талабларга жавоб бериши керак бўлган. Масалан, тотем ҳайвон биринчи навбатда ҳўжалик учун зарурлиги ва фойдалилигига қараб аниқланган.

Тотемизм одамларнинг ўзаро бирлигини англашидан пайдо бўлган. Мавжуд бирликнинг ташқи тимсоли сифатида табиат воқеликлари қабул қилинган. Бундан ташқари, одам ибтидоий жамиятнинг илк босқичларида ўзининг табиат билан бирлигини яхшироқ тушунган ва унинг воқеликлари билан ўзини қиёслаган. Шундай қилиб, одамларнинг тотемистик қон-қардошлик туйғуси физиологик қон-қардошлигидан олдинроқ пайдо бўлган.

Тотемизм қуйидаги муҳим вазифаларни бажарган:

1) одамларни тотем орқали битта жамоага бирлаштириш. Бу вазифа кишиларни «ўзиники» ва «бегона»га ажратиш орқали ўзининг индивидуаллигини тушунишга ёрдам берган;

2) одамларни табиат ҳодисаларига ҳурмат руҳида тарбиялаш, у билан уйғун яшашга ўргатиш.

Тотемизм миллий, давлат ҳамда жаҳон динлари таълимотларининг шаклланиши ва ривожланишига таъсир кўрсатди. У ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ҳозир ҳам сақланиб қолган. Масалан, унинг таъсирини давлат рамзларида, ҳарбий қисмларнинг атамаларида, ҳарбий кийимларда, айрим ҳайвонларнинг гўштини истеъмол қилишнинг тақиқланганлигида кузатиш мумкин.

Тотемизм маросимлари билан одамларнинг хулқ-атворини чекловчи қоидалар тизимини ифодаловчи табу (полинезия этноси тилидан сўзма-сўз таржимаси қатъий тақиқлаш деган маънони англатади) бевосита алоқадордир. *Табу* деб муайян ҳаракатларни бажариш ёки ҳаракатсизликка йўл қўйишнинг қатъиян ман этилишига

айтилади. Унинг бошқа чеклов ва тақиқлардан асосий фарқи шундаки, жорий қилинган бундай тақиқларнинг сабаблари кўрсатилмайди ва асосланмайди.

Табу яширин хавф-хатарларнинг мавжудлигини англашдан вужудга келган. Табу қоидаларига амал қилинса, бундай хавф-хатарлар ўзлигини намоён қилмайди. Агарда тақиқ бузилса, унинг оқибатидан нафақат унга йўл қўйган киши, балки бутун жамоа реал хавф-хатарга дучор бўлиши мумкин. Демак, табу одамларга хавф туғдирувчи реал мавжуд, лекин кўзга кўринмас хавф-хатарларнинг олдини олиш мақсадида жорий қилинган воқелиқдир.

Ибтидоий жамиятда муҳим ўринга эга бўлган диний эътиқодлардан бири сеҳргарликдир. *Сеҳргарлик* деб одамлар, ҳайвонлар, нарса ва ҳодисаларга ҳамда руҳларга ғайритабиий таъсир этиш мақсадида амалга ошириладиган ҳаракатлар ва маросимлар тизимига айтилади. Сеҳргарлик душманга зиён-заҳмат етказиш сеҳргарлиги, ҳарбий сеҳргарлик, даволаш сеҳргарлиги, меҳнат сеҳргарлиги, севги сеҳргарлиги каби турларга бўлинади. Сеҳргарликдан муайян ҳаётий муаммоларни ҳал қилиш мақсади кўзланади. Бу вазифаларнинг ҳал қилинишида сеҳргар фақат ўзининг иқтидори ва кучига таянади. У универсал аҳамиятга эга бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қўлланиши мумкин.

Сеҳргарлик амалиётида дуоларнинг ва ҳаракатларнинг таъсири ва самарадорлиги турли шарт-шароитларга, шу жумладан, ташқи таъсирларга ҳам боғлиқ бўлади. Ташқи таъсирга эътибор белгиларга ишонишни вужудга келтирди. Белгиларга ишониш дастлаб одамларнинг алоҳида ҳаракатларига таъсир этувчи шарт-шароитдан кейинчалик кишининг тақдирини белгилайдиган эътиқодга айланган.

Сеҳргарликнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг айрим жиҳатларига кўра фан билан яқинлигидир. Фан табиат ва жамиятда юз бераётган жараёнларнинг қонуниятларини топишга ҳаракат қилади. Ҳар қандай тасодифларнинг олдини олишга ҳаракат қилади. Сеҳргарлик ақидасига кўра, воқеа ва ҳодисалар макон ва замонда қатъий белгиланган тартибда юз беради. Бир хил сабаблар бир хил оқибатларни келтириб чиқаради. Сеҳргар белгиланган маросим ва дуоларни аниқ бажарса,

белгиланган мақсадга эришилиши керак. Бунда тасодиф бўлиши мумкин эмас. Ҳодисалар жараёнини фақат ундан кучлироқ сеҳргар бузиб юбориши мумкин. Фан сингари сеҳргарлик ҳам воқеалардаги умумий тартибни излаб топишга ва бунда ҳар қандай тасодифларнинг олдини олишга интилади. Сеҳргарликнинг ҳозирги ижтимоий ҳаётда сақланиб қолганлигининг муҳим омилларидан бири унинг замонавий фан ютуқларидан кенг фойдаланиши ёки кишиларда шундай ёлғон тасаввурлар ҳосил қилишидир.

Ибтидоий одам предметлар ҳам сирли кучга эга деб ҳисоблаган. Ибтидоий жамиятда пайдо бўлган бундай эътиқод турини фетишизм (португал тилида *fetiko* – сеҳрли, мўъжизакор деган маъноларни англатади) деб аталади. *Фетишизм* деб ғайритабиий кучга эга предмет ва мавжудотларга сиғинишга айтилади.

Фетишизм руҳларнинг ҳар қандай нарсаларга «кўчиб ўтиши» мумкинлигига ишонишдан, нарсаларда жон борлиги ва ғайритабиий кучга эга эканлиги тўғрисидаги қарашлардан вужудга келган. Ибтидоий одам фетиш сифатида кишининг ҳаёлини ўзига жалб қилган истаган нарсани қабул қилиши мумкин эди. Унинг объекти ҳисобланувчи нарсалар орасида ўша даврда энг кўп тарқалганлари одам ёки ҳайвон суяқларининг қолдиқлари, қабр тошлари бўлган. Суяк қолдиқлари фетиш эгасини табиий офатлардан, касалликлардан, ёвуз руҳлардан сақлайди деб ҳисобланган. Қабр тошлари вафот этган кишининг тинчлигини кўриқлайдиган руҳлар жойлашган предмет вазифасини ўтаган. Қабр жойлашган ҳудудга сиғинишдан кейинчалик муқаддас қадамжолар вужудга келган ва бундай жойларда мақбаралар, кўрғонлар қурилган.

Жонсиз фетишлар билан бирга, жонли фетишлардан ҳам фойдаланилган. Жонли фетишларга сиғиниш барча халқларда мавжуд. Энг кўп тарқалган жонли фетишларга илон, қарға, бўри, айиқ, хўкиз, туя ва бошқа ҳайвонларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Бундай фетишлар этносга хос хусусиятларни ўзида акс эттирмаган, шунинг учун қабилада жонли фетишлар кўп сонли бўлган. Тирик ва жонсиз фетишлар асосан кучли руҳни ўзида мужассамлаштирган ва ижтимоий ҳаётнинг айрим соҳаларидаги муаммоларни ҳал этишга ёрдам берган.

Фетишизмнинг кўринишларидан бири бутпарастликдир. Бут одам ёки ҳайвоннинг қиёфаси тасвирланган предмет бўлиб, ўзида ғайритабиий таъсир кучини мужассамлаштирган.

Фетишизм билан ўзаро алоқадор бўлган ибтидоий дин турларидан бири анимизм (лотинча anima – жон, руҳ деган маъноларни англатади)дир. *Анимизм* деб табиат воқелигида руҳнинг борлигига ва унинг мавжудлик шарти эканлигига ишонишга айтилади.

Инсоният тафаккури тараққиётининг илк босқичларида пайдо бўлган анимизм ибтидоий эътиқоднинг универсал шаклига айланди, чунки у кишидан нафақат эътиқод қилишни, балки муайян удум ва маросимларни бажаришни талаб қилган. Кейинчалик унинг негизида диний урф-одат ва маросимлар вужудга келди.

Анимистик тасаввурларга кўра, ҳар бир тирик жонзотда руҳ мавжуд. Тирик мавжудотнинг танаси руҳ учун қобий вазифасини бажаради, лекин руҳ танадан мустақилдир. Руҳ танани истаган вақтида тарк этиши мумкин. У танани тарк этса, киши фаоллигини вақтинча йўқотиши (ҳушидан кетиши, туш кўриши) ёки вафот этиши мумкин. Руҳ ўзининг «қобиғини» тарк этганидан кейин ҳам индивидуаллигини сақлаб қолади.

Руҳлар дунёси предметларда ва жонзотларнинг танасида жойлашган руҳларга ва танадан мустақил фаолият кўрсатадиган руҳларга бўлинган. Тана ёки предмет билан боғланмаган «олий руҳлар» ҳам мавжуд бўлиб, улар илоҳий ва моддий дунёдаги воқеа ва ҳодисаларни бошқариб туради, одамларнинг ҳаёт йўлини ва вафот этганидан кейинги тақдирини белгилайди. Шунинг учун одамлар руҳларнинг норозилигини юзага келтирувчи хатти-ҳаракатлар қилмасликка, уларнинг кўнглини олишга ҳаракат қилганлар. Бунинг учун уларнинг шарафига диний маросимлар уюштирилган, байрамлар ўтказилиб, қурбонликлар қилинган.

Руҳ нафас, буғ ёки соя кўринишига эга деб ҳисобланган. Руҳнинг кўринишидан уни қайси одамга тегишли эканлигини аниқлаш мумкинлиги қайд қилинади. Одам вафот этиши натижасида руҳ ўз «қобиғини» тарк этганидан кейин одамларга турлича муносабатда бўлади. Дастлабки вақтда

у одамларга зарар етказиши мумкин, чунки унда ўзидан омадлироқ бўлган бошқа одамларга нисбатан ғаразли ҳис-туйғу уйғонади. Лекин вақт ўтиши билан руҳнинг одамларга муносабати ўзгаради. Ўлганига кўп вақт ўтган одамларнинг руҳлари ўз қонунлари бўйича яшайдиган жамоани ташкил этади. Бундай руҳлар одатда одамларга ёрдам беради, фақат уларнинг айби бўлсагина ёмонлик қилиши мумкин. Одамлар бундай ҳодисага дуч келса, ёмон ниятли руҳларга бағишлаб маросимлар ўтказиш ва қурбонликлар қилиш орқали уларнинг кўнглини овлаши мумкин.

Руҳ нариги дунёда ўз фаолиятини давом эттириши ҳақидаги ғоялар таъсирида дастлаб унинг нариги дунёдаги ҳаётининг фаровонлигини таъминлаш учун, вафот этган кишини ҳаётлигида тўплаган бойликларининг бир қисми билан қўшиб кўмиш анъанага айланган. Кейинчалик марҳум билан нафақат у тўплаган бойликларнинг бир қисми, балки хизматкорлари, яқин кишилари ҳам қўшиб кўмилган. Одатда, марҳумга қўшиб кўмиладиган хизматкорлар бегона кишилар бўлган. Бундай тартиб нафақат қабила бошлиқларини, балки оддий кишиларнинг ҳам нариги дунёга хизматкори билан кетишига имконият яратган.

Катта миқдордаги бойликларни марҳумга қўшиб кўмиб юбориш ва одамларни қурбонлик қилиш амалиёти қабила ичидаги муносабатларга салбий таъсир этибгина қолмай, қўшни қабилалар билан муносабатларнинг ёмонлашувига ҳам олиб келар эди. Натижада руҳнинг нариги дунёдаги саргузаштларига доир ғоялар янада аниқлаштирилди, фазилатли яшаш тириклар учун муҳимроқ деган ғоя ишлаб чиқилди. Руҳнинг нариги дунёдаги тақдири кишининг тириклигидаги хизматлари билан белгиланиши тўғрисидаги ақида қабул қилинди. Ақидага биноан, нариги дунёда роҳат-фароғат ҳаммага насиб қилмайди. Унга фақат ҳаётини ўзининг элатига хизмат қилишга бағишлаган, унинг душманларига қарши курашган, урф-одатлар ва дин талабларини муқаддас деб билиб, уларни сидқидилдан бажарган кишилар эришиши мумкин бўлган. Ўз халқига хиёнат қилган сотқинлар, фақат ўзини ўйлаб яшаган бефарқ ва заиф одамларнинг руҳлари нариги дунёда абадий қийноқларга дучор бўлиши ёки зулматга ғарқ бўлиши ҳақидаги тасаввурлар пайдо бўлган.

Анимизм ғояларини ривожланган диний тизимлар ўзлаштирган. Ҳозирги давр динлари руҳнинг мавжудлигини инкор қилмайди. Аксинча, руҳ тўғрисидаги ғоялар диний ақидаларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Ибтидоий дин шакллари қаторида афсона муҳим аҳамиятга эга. Ўша даврларда одам табиат ҳодисаларини жонли шерик сифатида қабул қилган. Бу ҳодисалар ва жараёнларда индивидуал тафаккур, ирода ва бошқа сифатлар мавжуд деб ҳисобланган. Одам бу жараёнларни ҳис этган, фикрлаган ва тушунтириб беришга ҳаракат қилган. Афсона шу ҳаракат натижасида вужудга келган.

Афсона деб табиий ёки ижтимоий ҳодисаларни содда хаёлий образлар орқали ўрганиш ва тушунтириш воситасига айтилади.

Афсонада хаёлни воқелиқдан ажратиб бўлмайди. У фикр ва воқелиқни идрок этиш шакли ва дунёни билиш усули ҳисобланади. Шу асосда одам борлиқнинг моҳиятини тушунишга интилади. Афсона унда воқелиқни тушунтиришга интилиши билан эртақдан, конкрет тарихий воқеага асосланганлиги билан дostonдан фарқ қилади.

Инсоният узоқ ўтмишдан афсонанинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилиб келган бўлса-да, ҳозирда ҳам унинг умум қабул қилган назарияси ишлаб чиқилгани йўқ. Бундай ҳолат уни ўрганишда тадқиқотчиларнинг диққатга сазовор қарашларига тўхталиб ўтишни тақозо этади.

Италиялик тадқиқотчи Ж. Вико биринчилар қаторида афсонанинг фалсафий назариясини ишлаб чиқди. У афсонани одамларнинг ўзлари устидан ҳукмронлик қиладиган олий кучларни ҳис этиши ва улардан кўрқиши сабабли вужудга келган хаёллар ўйини деб ҳисоблайди. Қадимги даврда одамнинг табиий ва ижтимоий кучлар олдидаги ожизлиги унинг кундалик фаолиятида доимо ўзини намоён қилиб турса-да, у борлиқни ҳиссий-мантикий билиш орқали тушунишга интилган.

Инглиз этнографи Э.Тейлорнинг фикрича, афсоналар ва диний эътиқодларнинг асосини анимизм ташкил этади. Қадимги даврда одамлар нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушунтиришда ҳар бир нарсада руҳлар мавжудлигига ишонишдан келиб чиқиб, теварак атрофдаги жараёнларни руҳлар фаолиятининг натижаси сифатида

талқин қилган. Афсона одамларнинг воқелик тўғрисидаги содда фикрлари бўлиб, улар одамларнинг туш кўриши ва аجدодларнинг руҳлари билан мулоқоти натижасида пайдо бўлган, деб ҳисобланади.

Афсонани ўрганишда тадқиқотчи Б. Малиновскийнинг қарашлари алоҳида аҳамиятга эга бўлди. У афсонани назарий таълимот деб ҳисобламайди. Унинг фикрига кўра, афсона воқеликни тушунтирмайди, балки эътиқодни воқелик сифатида идрок этади. Ҳақиқатан, қадимги даврлардан бошлаб афсона одамларнинг эътиқодини ифодалайди ва умумлаштиради, жамиятда қарор топган ахлоқ нормаларини асослайди, маросим ва удумларнинг мақсадга мувофиқлигини қайд этади, хулқ-атвор қоидаларини ўзида мужассамлаштиради. Шунинг учун афсона борлиқ ҳақидаги содда қарашлар ва тасаввурлар эмас, балки фаол ижтимоий куч, диний эътиқодни ва ахлоқни ифодаловчи ҳаёт қонунидир.

Ҳозирги даврда афсона нафақат халқ оғзаки ижодиётининг бир тури ва диний эътиқоднинг таркибий қисми сифатида мавжуддир, балки ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида – сиёсатда, иқтисодда, фан ва техникада ва бошқа соҳаларда ҳам сақланиб қолган. Масалан, кенг тарқалган ҳозирги замон афсоналарига номаълум учувчи объект (НУЖ) тўғрисидаги, электорон ҳисоблаш машиналарида ҳам жон борлиги тўғрисидаги афсоналарни қайд этишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, диннинг илк шакллари нафақат ибтидоий жамиятнинг ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга воқелик ҳисобланади, балки тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида ва ҳозирги даврда ҳам ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ўз таъсирини сақлаб қолди.

Савол ва топшириқлар

1. Дин қачон вужудга келган?
2. Диннинг вужудга келиши муаммосини турли тарихий даврларда мутафаккирлар қандай тушунтирганлар?
3. Диннинг ижтимоий илдизлари деганда нимани тушунаси?
4. Диннинг гносеологик илдизларини аниқланг.

5. Диннинг руҳий илдиэларига хос хусусиятларни тушунтиринг.

6. Диннинг қандай функциялари мавжуд ва уларга хос хусусиятларни кўрсатинг.

3-маъруза

ҚАДИМГИ ШАРҚ ДИНЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

Месопотамия диний тизимининг вужудга келиши ва ривожланиши

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, меҳнат тақсимоти, хусусий мулк, синфлар ва давлатнинг вужудга келиши натижасида диний комплекслар (ибтидоий дин шакллари) диний тизимлар (миллий ва давлат динлари) билан алмашди. Диний тизимларнинг энг муҳим хусусиятлари қудратли худоларга эътиқод қилиш ва кўп худоликдир. Ибтидоий дин шаклларига хос бўлган табиат воқеликларини – дарахт, тош ёки ҳайвон турини – илоҳийлаштириш янги тарихий шароит талабларига мос келмай қолди. Табиат воқеликларини ифодаловчи аниқ шаклга эга бўлмаган ғайритабиий мавжудотлар аниқ қиёфали қудратли худолар билан алмаштирилди. Қудратли худолар дастлаб ибтидоий дин турларининг таъсирида ярим одам, ярим ҳайвон қиёфасида тасвирланган.

Диний тизимга кўп худолилик хосдир. Унинг дастлаб кўп худолилик шаклида пайдо бўлиши объектив ва субъектив шарт-шароитлар билан боғлиқ. Объектив шарт-шароитларга, биринчи навбатда, ишлаб чиқариш муносабатларининг таъсирини киритиш лозим. Меҳнат тақсимоти жамиятда кишиларни касб соҳаси билан бир-биридан фарқ қилувчи гуруҳларга ажратди. Мазкур гуруҳлар ўзига хос фаолият тури, меҳнат муносабатлари ва маданиятини ишлаб чиқдилар. Улар ўз соҳасига ҳомийлик қилувчи ғайритабиий кучларга, яъни худоларга сиғинганлар.

Ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши қабилалар иттифоқини вужудга келтирди. Бу иттифоқ ҳукмрон қабила

атрофида ўнлаб қабилаларнинг бирлашуви тарзида амалга оширилди. Ҳукмрон қабила атрофига бошқа қабилаларни бирлаштириш билан бирга, ўз қадриятларининг иттифоқда устун бўлишини таъминлашга ҳаракат қилади. Шу аснода, унинг худоси қабилалар иттифоқининг бош худоси деб тан олинган. Қабилалар ҳукмрон қабила худосининг устунлигини тан олишлари билан бирга, ўзларининг маҳаллий худоларига сиғинишни давом эттирган. Айни пайтда, бошқа қабилалар ва юртларнинг худолари ҳам қабул қилинган. Оқибатда одамлар юзлаб ва ҳатто минглаб худоларга ва бошқа ғайритабиий мавжудотларга сиғинганлар. Мисол учун, Қадимги Миср фиръавни Рамзес II билан Хетт давлати ҳукмдори Хеттусили III ўртасида тузилган тинчлик шартномасига мингта Миср ва мингта Хетт худоси кафил бўлган.

Кўп худоилик кундалик ҳаёт талабидан келиб чиққан. Зеро, бу даврда жамиятдаги нисбий барқарорлик ва фаровонлик шу қадар заиф эдики, инсон эришилган даражани сақлаб қолиш ва янада ривожлантириш учун ҳар қандай тасодифларни ёки ғайритабиий таъсирларни ҳисобга олиши ва улардан ўзини ҳимоя қилиши керак бўлган.

Юқорида қайд этилганидек, қабила худолари ҳўжаликнинг алоҳида соҳаларига ҳам ҳомийлик қилган. Қабилада кундалик ҳаёт билан боғлиқ худоларнинг мавқеи баланд бўлган. Чунки одамлар худоларга сиғинар экан, улардан ўз ҳаётий муаммоларини ҳал қилишни сўраганлар.

Диний тизим деб ғайритабиий кучга эга бўлган, табиат ва жамиятдаги жараёнларни белгиловчи, моддий ишлаб чиқариш соҳаларига ҳомийлик қилувчи ва ижтимоий ҳаётдаги мавқеи билан бир-биридан фарқ қиладиган қудратли худоларнинг мавжудлигига ишонишга айтилади.

Қудратли худоларга сиғиниш диний тизимнинг асосини ташкил этса-да, у бир қадар кенгроқ таркибий тизимга эга. Бу борада, биринчи навбатда, ибтидоий дин шакллари унга таъсирини ҳисобга олиш талаб қилинади, чунки янгилик ўз-ўзидан вужудга келмайди, балки ижтимоий тараққиётни акс эттирувчи занжирнинг бир ҳалқаси ҳисобланади. Бунда ижтимоий онг даражасини ҳам ҳисобга олиш зарур. Оддий ҳалқ вужудга келаётган янги диний тизимга ўзининг кундалик тасаввурларини, ҳаёт нормаларини, урф-

одатларини ва анъаналарини ҳам олиб киради. Бу муносабатлар диний тизимда ўтмиш қолдиқларининг сақланиб қолишини таъминлаш билан бирга, унинг жамиятда мустаҳкамланиб қолишига кўмаклашади.

Диний тизимдаги ўтмиш қолдиқларига турли хил хурофий қарашларни, сеҳргарлик усулларида фойдаланишни, белгиларга ишонишни ва бошқаларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Лекин айтиш жоизки, уларга ўтмиш қолдиқлари деб эътиборсизлик билан муносабатда бўлиш хатодир. Ўтмишдан сақланиб қолган воқеликларнинг шу даражада ўзгариб кетиши янги тизимнинг муҳим элементи бўлиб қолиши мумкин. Масалан, ибтидоий жамиятдаги руҳларга сиғиниш ривожланган диний тизимларда руҳнинг кўчиши (буддавийлик) ва абадийлиги (христианлик ва ислом динлари) тўғрисидаги ақидаларга асос бўлди. Демак, ўтмишнинг таъсири нафақат хурофий қарашлар мисолида қуйи даражадаги янгиликда сақланиб қолади, балки унинг таркибий қисми, янги таълимотнинг муҳим элементига ҳам айланиши мумкин.

Диний тизимнинг шаклланишида диний комплекс катта аҳамиятга эга бўлса ҳам, у эски диний қарашлардан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Унинг муҳим фарқларидан бири шундаки, диний комплекс асосий ва асосий бўлмаган қисмларга бўлинмайди. Ибтидоий қабилада комплекснинг алоҳида бир тури бошқаларига нисбатан кенг ёйилган бўлса ҳам, унинг бошқа турлари ўз таъсирини йўқотган, деган фикрга келиш учун асос бўлмайди. Чунки бир турнинг устунлиги нисбий бўлиб, у ўз ўрнини осонлик билан бошқасига бўшатиб бериши мумкин. Диний тизимда худолар жамиятдаги мавқеи жиҳатидан гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳнинг аниқ белгиланган вазифалари мавжуд. Қудратли худолар диний тизимнинг энг юқори бўғинини ташкил этади ва унга бошқа қисмлар бўйсундирилади.

Диний тизимнинг муҳим хусусиятларидан яна бири диний ташкилотнинг мавжудлигидир. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, катта аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши, диний таълимот, маросим ва урф-одатларнинг тобора мураккаблашуви каби шарт-шароитлар таъсирида марказий диний ташкилот – ибодатхоналар қурилиши бошланди.

Ибодатхоналар, диний вазифалар билан бирга, иқтисодий, сиёсий ва маданий марказ вазифаларини ҳам бажарган.

Диний тизимлар пайдо бўлиши билан ҳукмдорнинг шахсини илоҳийлаштириб, худо даражасига кўтариш амалиёти қўлланила бошланди. Таъкидлаш жоизки, ҳукмдорнинг шахсини илоҳийлаштириш тоталитар ва авторитар жамиятларга хос хусусият бўлиб, бундай анъана барча халқларда қўлланилмаган. Демак, ҳукмдорнинг шахсини илоҳийлаштириш кўпроқ сиёсий аҳамиятга эга бўлган. Давлат тузумини мустаҳкамлаш ва унинг барқарорлигини таъминлаш мақсадида, кишиларга мавжуд сиёсий тартиб худонинг иродаси билан вужудга келтирилган, деган ғоя сингдирилган. Бундай жамиятларда ҳукмдор худонинг ердаги сояси, суюкли фарзанди, ердаги илоҳий тартибнинг назоратчиси, кишиларнинг муаммоларини унга етказувчи вакил сифатида улуғланган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, диний тизим диний комплекснинг мантиқий давоми, ижтимоий тараққиётнинг объектив ҳосиласи сифатида пайдо бўлди. Қудратли худоларга эътиқод қилиш янги ижтимоий-сиёсий тузумнинг мафкураси вазифасини бажариш билан бирга, маънавиятнинг ривожланишига ҳам хизмат қилди.

Инсоният тарихида илк диний тизимлар вужудга келган энг қадимги марказлар Месопотамия (Икки дарё оралиғи), Қадимги Миср ва бошқалар ҳисобланади. Бу қадимги цивилизациялар Нил, Дажла ва Фрот дарёларининг ҳавзаларида милoddан аввалги IV ва III минг йилликлар чегарасида пайдо бўлди. Иккала маданий марказ хўжалиги, ижтимоий-иқтисодий турмуши жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлса-да, ўзига хос бетакрор маданиятни, шу жумладан, диний маданиятни шакллантирди. Ушбу маданий марказларда диний тизимнинг вужудга келиши ҳам тахминан шу даврга тўғри келади.

Энг қадимги диний тизим марказлардан бири Месопотамияда қадимги диний тизимнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ўрганишда ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар таъсирини ҳисобга олиш муҳим. Месопотамияда, Қадимги Шарқдаги бошқа маданий марказлардан фарқли ўлароқ, айрим истилочи ҳукмдорлар (Саргон, Хаммурапи) сиёсий режимларини ҳисобга

олмаганда, кучли, барқарор марказлашган давлат ташкил топмади. Шаҳар-давлатлар ўртасида сиёсий ҳукмронлик учун ўзаро урушлар давом этди. Сиёсий ҳаётнинг ўзига хослиги шаҳар-давлатлар ҳукмдорларининг диний мавқеига таъсир этмай қолмас эди. Зеро, бу ерда давлат бошлиқларининг шахси улуғланиб, худолар даражасига кўтарилмади, уларга худоларнинг фарзанди, ердаги худо деган унвон берилмади. Маҳаллий ҳукмдорлар бош руҳоний ва худо билан бевосита алоқада бўлган киши мартабаси билан чекланган, диний маросимларга раҳбарлик қилган, халқнинг илтижоларини худога етказувчи воситачи вазифасини бажарган.

Месопотамияда давлат бошлиқларини сакраллаштириш (лотинча *sacer* – муқаддас деган маънони англатади) даражасининг нисбатан пастлиги, кучли, барқарор давлатнинг ташкил топмаганлиги, худолар даражасида ҳам ҳукмронлик учун кескин кураш ва рақобатни келтириб чиқармади. Шаҳар ва қишлоқларда турли худоларга сиғинувчи аҳоли бир-бири билан тинч-тотув яшаган. Ҳақиқий ва сохта эътиқод тарафдорлари деб ҳисобланган гуруҳлар ўртасида душманлик муносабатлари ва тўқнашувлар вужудга келмаган.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўладики, Икки дарё оралиғида кўп худоликка асосланган диний тизим шаклланган. Минтақадаги худоларни, ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятига кўра, маҳаллий ва умумдавлат худоларига бўлиш мумкин.

Маҳаллий худоларга ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва маҳаллага ҳомийлик қилувчи худоларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Шаҳар, қишлоқ ва маҳалланинг марказида унга ҳомийлик қилувчи худога бағишлаб саждагоҳ (зиккурат) қурилган. Зиккурат конуссимон шаклдаги тўртбурчак бино бўлиб, ташқи кўринишидан юқорига қараб қисқариб борадиган зинани эслатади. Саждагоҳ 3–7 қават қилиб пишиқ ғишдан қурилган. Бинонинг юқориги қаватларига зиналар ёки нишаб шаклда қурилган йўлаклар орқали кўтарилган. Одатда зиккуратнинг юқори қавати осмон жисмлари ҳаракатини кузатишга мўлжалланган обсерватория вазифасини бажарган.

Одамлар ўзларига ҳомийлик қилувчи худоларга ибодат қилганлар, қурбонликлар келтирганлар. Ҳомий худо, қайси соҳага ихтисослашганлигидан (осмон худоси, ер худоси, ҳосилдорлик худоси ва ҳ. к.) қатъи назар, унга нажот сўраб мурожаат қилган одамга илоҳий ёрдам бериши мумкин деб ҳисобланган.

Икки дарё оралиғи ижтимоий онгида умумдавлат худолари қадимдан шакллана бошлаган. Афсоналарга кўра, илк шаҳар-давлатлар вужудга келган даврларда Шумер пантеони (грекча *pantheion* – сўзма-сўз таржимада барча худолар деган маънони англатади) вужудга келган. Қадимги Шумер худолари одамлардек кўпайган. Масалан, осмон худоси Ан ва ер маъбуди Кидан ҳаво худоси Энлиль ва сув худоси Эа туғилган ва ҳ. к. Худолар даражасида ўзаро мураккаб муносабатлар мавжуд бўлиб, бу муносабатларга тарихий даврлар, сиёсий вазият ва сулолаларнинг ўзгариши таъсир этган.

Шумер худоларига ҳаво худоси Энлиль бошчилик қилган. Лекин унинг ҳокимияти расмий аҳамиятга эга бўлган. Энлиль тенглар орасида биринчи бўлган. Ҳокимиятни қўлга киритиш учун Энлилнинг қариндошлари бўлмиш етти жуфт буюк худолар ўзаро курашганлар. Ўзаро курашда мағлуб бўлган худо ҳокимиятдан четлатилиб, ер остидаги ўликлар подшолигига бадарға қилинган. Худолар боқий бўлганлиги сабабли, ер остидаги ўликлар подшолигига тушиб қолган худо узоқ қийинчиликлар ва синовлардан ўтганидан кейин жаҳаннамдан қайтиб чиқиб, худолар пантеонидаги аввалги мавқеини қайта тиклаган, ёки вазифасининг ўзгариши сабабли, халқ хотирасидан аста-секин унутилиб кетган.

Худолар даражасидаги ҳокимият учун курашнинг натижалари кўпроқ ердаги ижтимоий-сиёсий вазият, сулолаларнинг алмашиши ёки шаҳар-давлатлар ўртасидаги кучлар нисбатининг ўзгаришига боғлиқ бўлган. Минтақада сиёсий ҳукмронликни қўлга киритган шаҳар-давлат ўзининг худосини бош худо деб эълон қилган.

Худоларнинг кўпчилиги антропоморф (грекча *anthropos* – одам, *morphe* – шакл деган маъноларни англатади) қиёфада тасвирланган. Лекин уларнинг айримлари (сув худоси Эа ёки уруш худоси Нергал) ярим одам, ярим ҳайвон (зооморф) қиёфасида тасвирланади. Бу ибтидоий дин шаклларининг,

хусусан, тотемизм таъсирининг ҳали жуда кучли эканлигидан далолат беради. Худоларни тасвирлашда ҳайвонлар қиёфасининг сақланиб қолиши билан бирга, аҳоли ҳайвонларга сиғинишни ҳам давом эттирган. Муқаддас ҳайвонлар орасида буқа ва илон алоҳида улуғланган. Месопотамияликлар худоларни «қудратли буқалар» деб атаганлар. Шунингдек, буқа ҳосилдорлик тимсоли, эркаклик ибтидоси бўлган. Илон (донишмандлик, уддабуронлик, эпчиллик тимсоли) аёллик ибтидоси рамзи бўлган.

Икки дарё оралиғи халқларининг диний таълимотини акс эттирувчи муқаддас битиклар яратилмаган. Диний таълимотнинг асослари халқ оғзаки ижоди намуналари (афсоналар, дostonлар, ривоятлар, маталлар, эртаклар ва ҳ. к.) баён қилинади. Бизгача «Дунёнинг яратилиши ҳақидаги дoston», «Агуаёя ҳақидаги дoston», «Адапа ҳақидаги дoston», «Гильгамеш ҳақидаги дoston» ва бошқалар етиб келган. Улардан биз Икки дарё оралиғининг диний тизими тўғрисида қимматли маълумотлар олишимиз мумкин.

Икки дарё оралиғининг диний тизими асрлар давомида ривожланиб ва такомиллашиб борган. Унинг ривожланишида турли қадимги халқларнинг иштирок этиши ҳам ундаги янги қирраларнинг очилишига хизмат қилган. Милоддан аввалги II минг йилликнинг бошларида минтақада ривожланган диний тизим узил-кесил шаклланди. Шу даврда Бобил шаҳар-давлати кучайди ва унинг ҳокимияти Икки дарё оралиғида ўрнатилди. Бобил шаҳрининг ҳомийси худо Мардук (оламдаги тартибни таъминловчи худо) бош худо сифатида тан олинди. Афсоналарда қайд этилишича, Мардук худоларга қарши чиққан махлуқ Тиамат (ибтидоий тартибсизлик тимсоли)ни енгади. Бош худонинг ўзгариши сабабли, худоларнинг ва бошқа ғайритабиий мавжудотларнинг вазифалари қайта кўриб чиқилади. Бобил шаҳри инқирозга учраганидан кейин, Мардук ҳам бошқа қудратли давлатнинг ҳомий худосига ўз ўрнини бўшатиб берган. Шу тариқа диний тизимда ўзгаришлар давом этган.

Месопотамияда худолар одамлардек яшайди деб ҳисобланган. Одамлар ҳаётидаги ўзгаришлар худолар турмушида ҳам шунга ўхшаш жараёнларни вужудга келтирган. Жамиятда синфлар ва давлатнинг вужудга

келиши билан ғайритабиий кучга эга мавжудотлар орасида ҳам табақаларга бўлиниш бошланди. Диний тизимда бош худо ва унга хизмат қилувчилар гуруҳи пайдо бўлди. Ғайритабиий мавжудотлар ҳам қуйидан юқорига бўйсунуши (иерархия) принципи асосида бошқарилган. Сеҳргарлик ва фолбинлик каби ибтидоий дин турлари худоларга хизмат қилувчи воситалар сифатида сақланиб қолди.

Худолар шарафига бағишланган диний маросимларга қоҳинлар раҳбарлик қилган. Давлат бошлиғи айна пайтда бош қоҳин вазифасини бажарар эди. Хукмдорнинг бош қоҳинлик мақоми қоҳинларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлади. Қоҳинлар ибодатхоналарда яшаганлар. Улар ибодатхона мулкларига эгалик қилганлар ва бошқарганлар. Дин пешвоси, илм соҳиби, мураббий ва мулкдор сифатида қоҳинларнинг жамиятдаги нуфузи жуда баланд бўлган.

Ибодатхона, диний вазифалар билан бирга, дунёвий вазифаларни ҳам бажарган: катта экин майдонлари, чорва моллари, яйловларга эгалик қилган; ички ва ташқи савдо ишларида иштирок этган. Унинг қошида ҳунармандчилик устaxonалари қурилган. Маданият ва маърифат маркази вазифасини бажарган, уларда давлат архиви, кутубхонаси ва мактаб жойлашган. Мактабларда қоҳинлар муаллимлик қилганлар.

Диний эътиқодда ахлоқий қадриятлар алоҳида ўрин тутган. Қоҳинлар диний маросимларда одамларни худоларга шак келтирмасликка, уларни ҳурмат қилиш, ёлғон гувоҳлик бермаслик ва ёлғон гапирмаслик, ўғрилик қилмаслик, одам ўлдирмаслик, зино қилмаслик, ота-онани ва катталарни ҳурмат қилиш, заиф ва камбағал одамларга зулм қилмаслик, қариндош-уруғлар орасига раҳна солмаслик, қабиладошларга ёрдам бериш, қабила ишларига эътиборсизлик қилмаслик каби фазилатларга даъват этганлар.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Икки дарё оралиғи диний тизими минтақадаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароит таъсирида жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олишга даъвогарлик қилмаган; жамиятда дин билан боғлиқ бўлмаган муносабатлар, қарашлар ва тартибларнинг амал қилишига тўсқинлик қилмаган. Диний тизимнинг ушбу

хусусияти кейинчалик Ўрта денгиз ҳавзасида унинг таъсирида пайдо бўлган маданиятларда ҳурфикрликнинг ривожланишига қулай шарт-шароит яратди.

Қадимги Миср диний тизими

Икки дарё оралиғи диний тизимининг пайдо бўлиши билан бир вақтда, Қадимги Миср диний тизими ривожланди. Иқтисодий турмуши бир-бирига яқин бўлган бу икки халқ ижтимоий-сиёсий тизими, динларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилувчи маданиятни вужудга келтирди.

Қадимги Миср хўжалигининг ўзига хослиги диний тизимнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда сунъий суғоришга асосланган қишлоқ хўжалиги, мураккаб ирригация иншоотларини қуриш ва иш ҳолатида сақлаб туриш учун аҳоли кучини давлат миқёсида бирлаштиришни ва унинг негизида ягона хўжалик тизими вужудга келтиришни талаб қилди. Милoddан аввалги IV минг йилликнинг охирлари III минг йилликнинг бошларида иқтисодий зарурат таъсирида Нил воҳаси ягона марказга бирлаштирилди.

Марказлашган давлат бошлиғи фиръавн деб аталган. Фиръавн чекланмаган сиёсий ҳокимиятга эга бўлиш билан бирга, унинг шахси илоҳийлаштирилиб, худолар даражасига кўтарилган. Қадимги мисрликлар фиръавнни худонинг ердаги тимсоли, ердаги худо деб билганлар. Фиръавн худо Амон Ранинг ердаги аёл билан муқаддас никоҳи натижасида туғилган худо сифатида улуғланади. Одамлар унга зиён етказишдан қўрқиб, ҳатто исмини ҳам тилга олмаганлар. Фиръавн атамаси ҳам истиора бўлиб «катта уй», «буюк уй» деган маънони англатади.

Давлат бошлиғи шахсининг илоҳийлаштирилиши коҳинларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлаган. Улар руҳонийлик вазифаси билан бирга, марказий ва маҳаллий давлат ҳокимиятининг амалдори, суд ишларини бажарувчи мансабдор шахс, мунажжим, меъмор, мураббий ва бошқа дунёвий ишларни бажарганлар. Руҳонийлар жамиятда алоҳида имтиёзларга эга тоифани ташкил этиб, ҳокимиятни

эгаллаш учун ҳатто фиръавн ва унинг ворислари билан ҳам рақобат қилганлар.

Қадимги мисрликлар қудратли худоларга, ғайритабиий кучга эга мавжудотларга, табиат кучларига ва ҳайвонларга сиғинганлар. Диний тизим қўшни халқлар худоларининг қабул қилиниши ҳисобига ҳам кенгайиб борган. Ҳар бир шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг сиғинадиган маҳаллий худоси бўлган. Уларга бағишлаб ибодатхоналар қурилган, қурбонликлар қилинган, диний байрам ва маросимлар ўтказилган.

Қадимги Мисрнинг шаҳар-давлатлари ягона марказга бирлаштирилганидан кейин умумдавлат аҳамиятига эга худолар гуруҳи вужудга келган. Гуруҳга бош худо раҳбарлик қилган. Бош худо сифатида Қуёш худоси Амон Ра тан олинган. Милoddан аввалги III минг йиллик охирларидан бошлаб Фива шаҳрининг ҳомийси Амон Ранинг бош худо сифатидаги мавқеи янада мустаҳкамланган.

Қадимги Мисрда умумдавлат худоларига сиғинишнинг вужудга келиши тўғрисида турли диний таълимотлар мавжуд. Улар орасида Гелиополь мактабининг таълимоти алоҳида ўринга эга. Унда тўққизта умумдавлат худоси ҳақида ҳикоя қилинади. Таълимот «еннеада» деб аталади. Унга кўра, дастлаб ибтидоий уммон тимсоли худо Нун мавжуд бўлган. Нундан абадиёт худоси Атум ажралиб чиқади. Атум қанотли илон қиёфасида тасвирланади. У худолар Шу ва Тефнутни яратди. Улардан худолар Геб ва Нут туғилган. Кейинчалик ҳаво худоси Шу осмон маъбуди Нутни ер худоси Гебдан ажратган. Геб ва Нут никоҳидан ўлиб-тириладиган табиат тимсоли, нариги дунё худоси Осирис, ҳосилдорлик, сув ва шамол маъбуди Исида, ўлган одамлар руҳига ҳомийлик қилувчи маъбуд Нефтида, чўл худоси Сет туғилган. Умумдавлат худоларига дастлаб худо Атум раҳбарлик қилади. Лекин ҳокимиятга даъвогарлик қилувчи худолар билан рақобатда у қуёш худоси Ра (Амон Ра)га енгилади. Милoddан аввалги III минг йилликнинг охири II минг йилликнинг бошларида Ра ўз ҳокимиятини янада мустаҳкамлайди.

Мемфис шаҳри мактабининг космогоник (грекча *kosmogonia* – дунёнинг пайдо бўлиши деган маънони англатади) таълимотига кўра, худо Птах (яратувчи худо,

Мемфисда ўликлар худоси сифатида улуғланади, мўмиёланган одам қиёфасида тасвирланади) борлиқни ва барча худоларни яратган. У борлиқни сўз ва ижодий қобилияти ёрдамида яратади. Илоҳий ирода унинг юрагида пайдо бўлган. Христианликда ҳам борлиқнинг вужудга келиши тўғрисида шунга ўхшаш таълимот мавжуд. Ҳаворий (апостол) Иоаннинг евангелиясида худо борлиқни сўз орқали яратганлиги қайд этилган.

Қадимги мисрликлар худоларни қудратли ва қасоскор ғайритабиий мавжудотлар деб билганлар. Одамлар худоларга хизмат қилиш учун яратилган, агарда улар ўз бурчини унутсалар ёки уни сидқидилдан бажармасалар, худоларнинг ғазабига дучор бўладилар, деб ҳисобланган. Шу боис давлат хазинасининг ва фуқаролар шахсий даромадининг жуда катта қисми худоларга бағишланган ибодатхоналар қурилишига, қурбонликларга ва бошқа кўплаб бошқа диний маросимларни бажаришга харажат қилинган. Масалан, фиръавн Хуфунинг мақбарасини сарфланган (Хуфу пирамидаси милоддан аввалги XXVII асрда қурилган)ни юз мингдан ортиқ кишилар 20 йил давомида қурган.

Худолар тотемизм таъсирида дастлаб, асосан, хўжалиқда фойдаланиладиган уй ҳайвонлари қиёфасида тасвирланган. Кейинчалик диний таълимотнинг такомиллашиб бориши билан улар одам ёки ярим одам, ярим ҳайвон қиёфаларида тасвирланган. Масалан, Осирис, Исида, Хатор каби худолар одам қиёфасида тасвирланган бўлса, Гор бургут бошли одам, Сет хўтик бошли, Тот лайлак бошли мавжудот ва бошқа қиёфаларда тасвирланган.

Диний қарашларда, тотемизм билан бирга, анимизмнинг таъсири кучли бўлган. Бу таъсир ўлган одамларни кўмиш маросимида яққол намоён бўлади. Диний ривоятларда айтилишича, одамнинг руҳи ўлмайди. Одамда иккита, яъни «Ка» ва «Ба» руҳлари мавжуд. Улар турли вазифаларни бажаради. «Ка» руҳи одам вафот этганидан кейин жисмида қолади. «Ба» руҳи эса танани тарк этиб, нариги дунёда сафарини давом эттиради ва охир-оқибатда илгариги жисмига қайтиб келади. Шундан кейин одам қайта тирилади ва абадий роҳат-фароғат ҳукмрон бўлган илоҳий жамиятда ҳаётини давом эттиради.

Одамнинг қайта тирилиши учун бир қатор вазифаларнинг ҳал этилиши талаб қилинади. Биринчидан, «Ка» руҳини танада сақлаб қолиш керак. Бунинг учун, марҳумнинг жасади мўмиёланган. Агар мўмиё вақт ва табиат кучларининг таъсирида чириб кетса, қўшимча восита сифатида қабрга кишининг тасвири чизилган ёки ҳайкали қўйилган. «Ка» руҳининг танада сақланиб қолиши «Ба» руҳини нариги дунёда худонинг терговидан ва бошқа хавф-хатарлардан муваффақиятли ўтишига ёрдам беради деб ҳисобланган; иккинчидан, «Ба» руҳи нариги дунёда кишининг ҳаётлигида қилган ишлари учун худо олдида сўровдан ўтади. Сўровдан ўта олмаган кишининг руҳини аждаҳо ютиб юборган ва шу билан унинг нариги дунёдаги сафари якунланади. Сўровдан ижобий натижа билан ўтган руҳ ўз жисмига қайтиши ва одамнинг қайта тирилишига қадар «Иалу водийсига» (жаннатга) тушган.

Қадимги Мисрда сиёсий ҳокимиятнинг марказлашуви ва давлат раҳбарининг чекланмаган ҳокимиятга эга эканлиги жаҳонда биринчи бўлиб яқка худоилик таълимотининг вужудга келишига сабаб бўлди. Милоддан аввалги XV асрнинг охирларида мамлакатни бошқарган фиръавн Аменхотеп IV, оқсуяк зодагонлар ва коҳинларнинг ҳокимиятни ундан тортиб олиш учун курашига зарба бериш мақсадида, диний ислоҳот ўтказди. Ислоҳот натижасида кўп худоилик бекор қилинди. Ягона худо Атонга (қуёшга) сиғиниш жорий қилинди. Эски ибодатхоналар ёпиб қўйилди ва уларнинг мулклари мусодара қилинди. Мамлакатнинг пойтахти янги қурилган Ахетатон шаҳрига кўчирилди. Фиръавн ўзини Эхнатон (Атонга хуш ёқадиган) деб атади. Лекин ислоҳот учун ҳали тарихий зарурат пишиб етилмаган эди ва жамият яқка худоиликни қабул қилишга ҳам тайёр бўлмаган. Ислоҳот кўпроқ сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, оқсуяк зодагонлар ва коҳинларнинг жамиятдаги иқтисодий ва сиёсий қудратига зарба бериш мақсадида амалга оширилган эди. Шунинг учун унинг муваффақиятсизлиги билан тугаши олдиндан маълум бўлган. Фиръавн вафот этганидан кейин диний ислоҳот бекор қилинди. Фиръавн даҳрий деб лаънатланди. Аввалги худоларга сиғиниш яна қайта тикланди.

Хулоса сифатида қайд этиш керакки, Қадимги Миср динининг ғоялари Ўрта денгиз ҳавзасидаги Ғарб ва Шарқ халқлари маданиятининг вужудга келиши ва ривожланишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Рухнинг ўлмаслиги, нариги дунё, кишининг худо олдида жавобгарлиги, қайта тирилиш, якка худолилик каби ғоялар кейинчалик минтақада вужудга келган якка худолилик таълимотларининг ғоялари сифатида қабул қилинди, Қадимги Миср маданиятининг ривожланишига таъсир этди. Қадимги Шарқ маданий марказларининг таъсирида Ўрта денгиз ҳавзасида антик (лотинча *antique* – қадимги, деган маънони англатади) Юнонистон ва Рим давлатларининг маданияти вужудга келди.

Қадимги Греция диний тизими

Қадимги Греция диний тизими антик маданиятнинг таркибий қисми сифатида бошқа қадимги динлар каби узоқ ривожланиш босқичидан ўтган. Бу ерда диний тизим Қадимги Шарқ цивилизацияларидан ўзгача шарт-шароитларда вужудга келди ва ривожланди. Грецияда Миср ва Месопотамиядаги каби йирик дарёлар бўлмаган. Хўжаликнинг асосини ташкил этган аграр соҳада экин майдонлари лалмикор ерлар бўлиб, уларнинг асосий қисми хусусий мулкдорларга қарашли бўлган. Сиёсий тузуми классик кулчилик муносабатларига асосланган шаҳар-давлатлардан ташкил топган. Маълумки, Қадимги Грециядан фарқли ўлароқ, Қадимги Шарқда куллар ҳеч қачон асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлмаган.

Бу ерда биринчи бўлиб давлатни демократик бошқариш шакли пайдо бўлди. Кейинчалик чекланган демократия деб баҳоланган давлат бошқарув шакли, жуда кўп камчиликлари бўлса-да, аҳолининг маълум бир қисмига кенг ҳуқуқ ва эркинликлар берди. Чекланган демократия одамлар ўз ички имкониятлари ва истеъдодларини намоён қилиши учун Шарқ давлатларидагига нисбатан кенг имкониятлар яратди. Инсоннинг олий қадрият эканлиги тўғрисидаги ғоя пайдо бўлди ва ривожлантирилди. Юқорида қайд этилган хусусиятлар унинг диний тизимида ўз аксини топган.

Қадимги Греция диний тизими ривожланишини икки босқичга бўлиб ўрганиш мумкин: биринчи босқич милоддан аввалги III минг йилликнинг охиридан II минг йилликнинг охирларигача бўлган даврни қамраб олади. Биринчи босқични Миной даврига (милоддан аввалги III минг йилликнинг охири – милоддан аввалги II минг йилликнинг биринчи ярми) ва Ахея даврига (милоддан аввалги 1500 йил – милоддан аввалги 1100 йил) бўлинади.

Миной даврида диний қарашлар, ибтидоий дин шаклларининг таъсири кучли бўлганлиги сабабли, жуда содда бўлган. Диний таълимотда табиатни жонли ва ғайритабиий кучга эга деб тасаввур қилиш, худоларни ярим одам, ярим ҳайвон қиёфасида тасвирлаш, афсоналар воситасида диний таълимотни тушунтириш кенг қўлланилган. Табиат воқеликлари қаторида она ер алоҳида улуғланган. Юнонларнинг диний ривоятларига кўра, бутун олам Ердан пайдо бўлган.

Диний қарашларда она заминни улуғлаш ва унга сиғиниш юнон жамиятида ҳали матриархатнинг таъсири кучли эканлигидан ва деҳқончилик ҳўжаликнинг асосий тармоғига айланганидан далолат беради. Лекин ижтимоий ҳаётда ибтидоий дин шаклларининг таъсири қанчалик кучли бўлмасин, қудратли худоларга сиғиниш узил-кесил қарор топди ва кенг ёйилди. Дастлаб худолар табақаларга бўлинмаган. Кейинчалик Крит оролининг йирик шаҳар-давлат атрофида бирлаштирилиши (милоддан аввалги III минг йилликнинг охири) натижасида худолар даражасида ҳам табақавий бўлинишлар бошланди. Зевс худоси (грекча Zeus – ёруғ осмон деган маънони англатади; осмон, ёруғлик, момақалдиروқ ва чақмоқ худоси) бош худо ва Миной подшоларининг аждоди сифатида улуғлана бошланди. Худолар асосан одам (антропоморф) ва қисман ярим одам, ярим ҳайвон (зооморф) қиёфаларида тасвирланган. Табиат воқеликларида ғайритабиий мавжудотлар (ярим худолар) мавжудлигига ишониш сақланиб қолди.

Бу даврнинг диний тизимида тотемистик тасаввурларнинг таъсири кучли эди. Афсоналарга кўра, подшоҳ ва давлат ҳокимияти асослари ҳўкиз ва сигир худоларининг қўшилишидан пайдо бўлган. Ҳўкиз ҳосилдорлик тимсоли бўлган. Шунинг учун унинг тасвирини маиший буюмларда,

кийим-кечакларда, биноларнинг безакларида ва бошқаларда кўплаб учратиш мумкин эди.

Милоддан аввалги XV асрдан бошлаб Қадимги Грециянинг катта қисмини Ахея қабилалари босиб олган. Шунинг учун милоддан аввалги XV асрдан милоддан аввалги XI асргача бўлган тарихий давр Ахея даври деб аталади. Ахея қабилалари босиб олинган халқнинг илғор маданиятини, шу жумладан, динини йўқ қилиб ташламади. Ахеяликлар греклар диний тизимини қабул қилдилар. Айни пайтда ўзларининг худоларидан ҳам воз кечмадилар. Натижада худоларнинг вазифалари ўзгарди ва янги худолар юзага келди. Шу вақтдан эътиборан ҳосилдорлик, узумчилик худоси Дионис, денгиз худоси Посейдон, савдо-сотиқ худоси Гермес, уруш худоси Аресга сиғиниш бошланди, уларнинг худолар орасидаги мавқеи мустаҳкамланди ва кейинчалик улар Олимпия худолари қаторига киритилдилар.

Қадимги Греция диний тизими ривожланишининг иккинчи даври милоддан аввалги XI аср охирларидан бошланади. Бу давр Гомер («Илиада» ва «Одиссея» дostonларининг муаллифи) даври деб аталади. Гомер даврининг бошланиши Қадимги Грецияда асилзодалар (аристократия) ҳокимиятининг вужудга келиши ва мустаҳкамланиши даврига тўғри келади. Асилзодалар ҳокимиятининг мустаҳкамланиши даврида диний тизимда умумхалқ худолар гуруҳи ажралиб чиқди. Юнонлар уларни «Олимпия худолари» деб атаганлар. Олимпия худолари гуруҳининг шаклланиш даври узоқ вақт давом этган ва милоддан аввалги VI–V асрларга келиб бу жараён узил-кесил якунланган. Олимпия худолари ўн иккита худодан иборат бўлиб, уларга Зевс бошчилик қилган. Зевс асилзода худолар Аид (ўлиқлар подшолиги худоси), Посейдон (денгиз худоси) ва бошқаларга таяниб дунёни бошқаради. Зевс бошчилигидаги бош худолар гуруҳи умумхалқ худолар сифатида тан олинса-да, аҳоли орасида жуда кўп маҳаллий худоларга сиғиниш анъанаси сақланиб қолган.

Худолар шу вақтдан бошлаб одам қиёфасида тасвирлана бошлаган. Улар одамларга нафақат ташқи қиёфаси билан ўхшаган, балки озиқ-овқат, кийим-кечак, меҳнат ва уруш қуроллари кабилардан фойдаланган, ҳашаматли қасрларда яшаган, одамлардек туғилган ва одамлардаги иллатларга

ҳам эга бўлган. Улар одамлардан фақат илоҳий қудрати ва боқийлиги билан фарқ қилган. Одамлар худоларнинг қаҳрини келтирмасликка ва уларнинг эътиборини қозонишга ҳаракат қилиб, ҳашаматли ибодатхоналар қурганлар, жуда кўп қурбонликлар келтирганлар ва уларни шарафлаб, бошқа кўплаб диний маросимларни бажарганлар.

Милоддан аввалги VI–V асрларда кулдорлик шаҳар-давлатларининг янада ривожланиши диний таълимотнинг моҳиятини ўзгартирди. Диний тизим шаҳар-давлат фуқароларининг куллар устидан ҳукмронлигини мустаҳкамлади, унинг грек жамиятидаги аҳамиятини ҳимоя қилди. Шу даврдан бошлаб, жамиятда ҳунармандчилик ва савдо-сотиққа ҳомийлик қилувчи худоларнинг ижтимоий нуфузи ортди. Уларнинг вазифалари ўзгарди. Шаҳар-давлатга ҳомийлик қилувчи худо айни пайтда ҳунармандчиликка ва савдо-сотиққа ҳам ҳомийлик қиладиган бўлди. Жамиятнинг ўрта ва қуйи табақалари орасида Олимпия худоларини асилзодаларнинг ҳомийси ва улар ҳокимиятининг ҳимоячиси эканлигига доир қарашлар мустаҳкамланди. Улар Олимпия худоларига ва айни пайтда ўзларининг маҳаллий худоларига сиғинишни давом эттирдилар.

Қадимги Грецияда қоҳинлар ижтимоий мавқеининг ўзига хослиги билан ажралиб турганлар. Улар ижтимоий ҳаётда алоҳида табақани ташкил этмадилар ва асосан ибодатхонадаги ишларни бошқариш билан шуғулланганлар. Диний маросимларга одатда давлат хизматчилари ёки файласуфлар раҳбарлик қилганлар. Греклар қоҳинларни худоларнинг ўзлари танлаши керак деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун қоҳинлар даъвогарлар орасидан қуръа ташлаб аниқланган. Улар ибодатхоналарда яшаганлар. Ибодатхонада бир ёки бир неча қоҳин бўлган. Ибодатхона қайси худога бағишлаб қурилганлигига қараб, эркак ёки аёл қоҳинлар хизмат қилган. Қоҳинларнинг турмушини тартибга солувчи умумий қоида ҳам ишлаб чиқилмаган. Айрим ибодатхоналарда аёл ёки эркак қоҳинларнинг турмушга чиқиши ёки уйланиши тақиқланган бўлса, айримларида уларнинг албатта оилали бўлиши талаб қилинган. Қоҳинларга давлат иш ҳақи тўламаганлиги сабабли, улар асосан эҳсонлар ҳисобидан яшаганлар. Уларга

ибодатхоналарда худоларга қурбонлик қилинган чорва молларининг гўштини истеъмол қилиш, териси, шохи ва туёқларини бозорда сотишга рухсат берилган. Ибодатхона давлат хазинасини ва хусусий қимматбаҳо нарсаларни сақлаганлиги учун ҳақ олган. Одатда коҳинларни моддий турмуши жиҳатидан ўрта табақа вакилларига киритиш мумкин.

Диний тизимда қаҳрамонларга сиғиниш, улар шарафига қурбонликлар қилиш маросими мавжуд эди. Греklar Ватан учун жонини қурбон қилган кишиларни қаҳрамонлар деб аташади. Афсоналарда одатда худо билан одамнинг никоҳидан туғилган қаҳрамонлар тўғрисида ҳикоя қилинади. Улар ўз Ватанининг шон-шарафи учун жангда жасорат кўрсатганлар, юртдошларини турли хавф-хатарлардан ҳимоя қилганлар. Бундай кишилар вафот этганларидан кейин эл-юрт учун қилган хизматлари тақдирланиб, худолар қаторига қабул қилинар эдилар. Қаҳрамонлар худо бўлганидан кейин ҳам ўз юртига ҳомийлик қилишни давом эттирганлар.

Греklar Ватан учун қурбон бўлган кишиларни эъзозлаш билан фуқароларда Ватан туйғусини шакллантиришга, юртнинг тинчлиги, равнақи ва порлоқ келажаги учун қайғурадиган комил инсонларни тарбиялашга ҳаракат қилганлар.

Қадимги Грецияда тақдири азалга, одамлар ва ҳатто худоларнинг ҳам тақдири олдиндан белгиланганлигига ишониш мавжуд эди. Диний ривоятларга кўра, ҳатто қудратли худолар ҳам ўз қисматини ўзгартира олмаган. Тақдири азал одамлар ва худолар устидан ҳукмронлик қилган. Диний ривоятларга кўра, одамлар ва худоларнинг тақдирини мойралар (грекча *moira* – қисмат, тақдир деган маъноларни англатади) тўқиган.

Тақдири азалга ишониш башоратчиликнинг кенг ёйилишига сабаб бўлган. Греklar бирон муҳим ишни бошлашидан олдин башоратчининг фикрини билишга ҳаракат қилганлар. Башоратчилар турли усуллардан фойдаланиб, воқеа ва ҳодисаларни олдиндан айтиб беришга ҳаракат қилганлар. Башоратчилик билан асосан

коҳинлар шуғулланганлар. Улар кўпроқ қурбонлик қилинган ҳайвоннинг ички аъзолари жойлашуви ва ҳолатига қараб башорат қилиш усулидан кенг фойдаланганлар. Бундай усулни «Харуспиция» (этруск тилида harus – ички органлар, латинча spēsio – кузатаман деган маъноларни англатади) деб аталган. Қадимги даврда Дельфа оролидаги Пифия ибодатхонаси башоратчилари бутун Элладада (греклар ўз юртини шу ном билан атаганлар) машҳур бўлган. Тарихий маълумотларга кўра, македониялик Искандар ҳам Эронга юриш қилишидан олдин Дельфа оролига келиб, башоратчиларнинг фикрини билган.

Қадимги Грециядаги сиёсий тарқоқлик диний тизимга ҳам таъсир этди. Бу ерда умумхалқ аҳамиятга эга диний ташкилот бўлмаган. Шунингдек, грек қулдорлик демократияси диний таълимотда ҳам турли қарашларнинг ўзаро курашини келтириб чиқарган. Оқибатда Қадимги Грецияда биринчи бўлиб яширин диний жамиятлар ва маросимлар вужудга келди. Улар орасида Деметра (ҳосилдорлик, деҳқончилик, никоҳ ва оилавий ҳаёт маъбудаси) ва Дионис (узумчилик ва виночилик маъбуди)га бағишланган сирли маросимлар энг машҳурлари эди. Деметра сирли маросими (Элевсин маросимлари) йилда бир марта ўтказиб турилар эди. Маросим нариги дунёнинг сирларини билишга бағишланган. Унда иштирок этувчилар шу асосда нариги дунёга кетишга тайёргарлик кўраётганлигини намойиш қилганлар. Маросимда иштирок этувчиларга гуноҳларидан халос бўлиш, руҳларининг нариги дунёда роҳат ва фароғатда яшаши ваъда қилинган.

Дионис сирли маросимларининг иштирокчилари рамзий равишда ўлиб-тирилиб, нариги дунё тилсимотларини тушунишга интилганлар. Маросим давомида қурбонлик қилинган ҳайвоннинг хом гўшти ва қони истеъмол қилинган.

Диний тизимда яширин диний жамиятларнинг вужудга келишига демократик сиёсий тузум ва диний ақидалар талқинидаги тафовутлар билан бирга, ижтимоий табақаларнинг турмушидан норози эканлиги ҳам таъсир этган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Қадимги Греция диний тизими таълимотида инсон худолар даражасига кўтарилган. Диний қарашларда ибтидоий дин шакллариининг таъсири кучли бўлса-да, худолар одам қиёфасида тасвирланган, одамлардек яшаган ва ўзаро мулоқотда бўлган. Одамлар ғайритабиий мавжудотлар ва ҳатто худолар билан рақобат қилганлар.

Диний тизим ижтимоий ҳаётни тўлиқ назорат қилишни даъво қилмаган. Диний тартиблар кўпроқ тавсия мазмунига эга бўлган. Ҳар бир киши уларга амал қилиши ёки ўз хоҳишига кўра яшаши мумкин эди. Лекин улар ўз хулқ-атвори ва хатти-ҳаракати учун шахсан жавобгар бўлганлар.

Қадимги Греция диний тизими таълимоти ва маросимлари кейинчалик христианлик таълимоти ва маросимларининг шаклланишида муҳим манба вазифасини бажарди.

Зардуштийлик дини, унинг моҳияти ва хусусиятлари

Қадимги Грецияда Олимпия худоларига сиғинишнинг вужудга келиши ва ривожланиши билан тахминан бир вақтда Марказий Осиёнинг Хоразм воҳасида Зардуштийлик диний тизими пайдо бўлди. Янги дин милоддан аввалги I минг йилликнинг бошларида минтақада ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, хусусий мулк, синфлар ва илк давлатларнинг пайдо бўлиши билан бир вақтда вужудга келган. Зардуштийлик дини минтақадаги қадимги давлатларнинг диний мафкураси сифатида шаклланди. Натижада ибтидоий диний қарашлар ривожланган диний тизим билан алмаштирилди.

Зардуштийлик динига тахминан 2700 йил аввал Хоразмда яшаган тарихий шахс Зардушт Сепитома асос солган. Зардушт илоҳиётшунос, файласуф, шоир ва табиатшунос олим сифатида жамият тараққиётига тўсқинлик қилаётган қабилавий динларнинг ўрнига уларни бирлаштирувчи яқка худоиликка асосланган диний тизимнинг асосларини ишлаб чиқди. Унинг диний қарашлари одамларга тушунарли тилда ёзилган «Гатлар» деб аталмиш шеърый тўпламда баён қилинган. Гатлар кейинчалик Зардуштийликнинг

муқаддас китоби Авестонинг «Ясна» деб аталган қисмига киритилган.

Зардушт сўзи қадимги форс тилидан олинган бўлиб, уштра – туя, зарат – сариқ, яъни кекса туячи, туячилар авлоди деган маъноларни англатади. Юнон манбаларида аллома Зороастр (грекча astron – юлдуз деган маънони англатади), яъни мунажжим, донишманд деб аталган. Алломанинг диний таълимотни ишлаб чиқишдаги муносиб хизматлари ҳисобга олиниб, янги диний эътиқод унинг номи билан зардуштийлик деб аталган.

Зардуштийлик дини ривоятларига кўра, Зардушт дастлаб ибодатхонада қоҳинлик хизматини бажарган. Кунларнинг бирида, эрта тонг палласида Зардушт муқаддас ичимлик «ҳаома»ни тайёрлаш учун дарёдан сув олиш мақсадида қирғоққа тушган. Дарё қирғоғидан сув олаётган пайтда унга порлоқ хилқат «Вахумана» кўринади. Порлоқ хилқат уни худо Ахурамазданинг (қадимги форс тилидан сўзма-сўз таржимаси оқил, донишманд, ақлли худо деган маънони англатади) олдига олиб боради. Ахурамазда одамларга илоҳий ҳақиқатни етказиш учун Зардуштни танлаганини маълум қилади. Шу вақтдан бошлаб Зардушт худо Ахурамазда ҳикматларини тарғиб қилувчи пайғамбарлик (эзгулик ҳақида дарак берувчи киши) фаолиятини бошлайди.

Зардуштийлик таълимотининг асослари Зардуштга ваҳий қилинган муқаддас битик – Авесто (ўрнатилган, қатъий қилиб белгиланган қонун-қоидалар деган маънони англатади)¹ китобида баён қилинган. Авесто бундан тахминан 2700 йил олдин ёзилган. Унинг матни асрлар давомида тўлдириб борилган. Шунинг учун у Марказий Осиё халқларининг ўзига хос йилномаси ҳисобланади. Биз муқаддас ёзувлар орқали Марказий Осиёнинг милoddан аввалги II мингинчи йилдан милодий I минг йилликнинг ўрталаригача бўлган тарихий даври тўғрисида қимматли маълумотлар олишимиз мумкин. Муқаддас битикнинг бизгача етиб келган матни милодий III асрда сосонийлар давлатининг ҳукмдори Шопур I даврида тайёрланган.

¹ Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. Т., 1994. 105-б.

Авесто 21 китобдан иборат тўплам бўлиб, бизга унинг бешдан икки қисми етиб келган, холос. Авесто тўплами 3 та китобга бўлинади. Биринчи китоб «Вадовдот», яъни девларга қарши қонун деб аталади. «Вадовдот» 22 бобдан иборат, улар асосан диндорларнинг покланишга оид қонун-қоидалардан, Ахурамазда ва Зардуштнинг савол-жавобларидан тузилган. Иккинчи китоби «Ёсин» деб аталади. «Ёсин» 72 бобдан иборат бўлиб, шундан 17 боби Зардуштнинг шеърий услубида ёзган хатномалари ёки гатларидир. Учинчи китоб «Виспорат» деб аталади. У 25 бобдан иборат бўлиб, оламни билишга оид панд-насиҳатлардан ташкил топган.

Авесто тўплами ҳажм жиҳатдан жуда катта бўлганлиги сабабли, диндорларга диний таълимотнинг асосий ғоялари қисқача ва содда тилда баён қилинган китоб зарур эди. Шу мақсадда кундалик ибодатларда фойдаланиладиган дуоларни ўз ичига олган «Кичик Авесто» тўплами тайёрланган.

Авестода баён қилинган диний таълимотга биноан, борлиқ ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, адолат ва адолатсизликлар каби бошқа қарама-қаршиликлардан ташкил топган. Ушбу қарама-қаршиликлар табиат ва жамиятда турлича кўринишда намоён бўлади. Масалан, табиатда – ҳаёт ва ўлим, иссиқ ва совуқ, ёруғлик ва қоронғулик; ижтимоий ҳаётда – адолат ва адолатсизлик, қонунга итоаткорлик ва қонунларга бўйсунмаслик каби кўринишларда намоён бўлади. Қарама-қаршиликлар дунёдаги воқеа ва ҳодисаларнинг манбаини ташкил этади. Донишманд худо Ахурамазда эзгулик ва яхшилик тимсолидир. У борлиқни яратувчи ва ҳамма нарсани биладиган олий руҳ ҳисобланади. Ахурамазда ўзини яхши амали ва яхши сўзлари билан намоён қилади; одамларга ёмонлик қилмайди, уларни фақат эзгу ишларга даъват этади. Зардуштнинг талқинида Ахурамазда олий ибтидо бўлиб, унинг турмуши одамларникидан фарқ қилади. Уни ҳеч ким яратмаган, оиласи ҳам йўқ, дунёдаги барча воқеа ва ҳодисалардан хабардор бўлади ва буларнинг ҳаммаси унинг хоҳиши билан содир бўлади.

Яхшилик тимсоли Ахурамаздага дунёдаги барча ёмонликларнинг тимсоли Ахриман (ёвуз руҳ) қарши туради.

Улар ўртасида доимий кураш боради. Донишманд худо дунёни ва ундаги ҳаётни, ёруғликни, умуман, барча ижобий воқеликларни яратган бўлса, ёвуз руҳ ўлимни, зулматни, қишни, чўлларни, одамларга зарар етказувчи жонзотларни яратган.

Эзгулик тимсоли худо Ахурамазда ва ёвузлик руҳи Ахриман ўртасидаги курашда уларнинг ёрдамчилари ҳам иштирок этадилар. Ахурамазданинг олти нафар энг яқин ёрдамчиси бўлган. Улардан Воху Манаҳ (эзгу фикр) – пода ва чорвани бошқарган; Аша Ваҳишита (юсак ҳақиқат) – оловни бошқарган; Ҳашатра Варья (муносиб қудрат, ҳокимият) маъданларни бошқарган; Сиэнта Армати (муқаддас итоат) ерни бошқарган; Амэрэтат (мангулик) ўсимликлар дунёсини бошқарган. Шунингдек, у йўлдош худоларни ҳам яратган. Булар Митра, Анаҳита, Сароши (итоаткорлик, интизом), Аши (тақдирни белгиловчи худо) кабилардан иборат бўлиб, Ахурамаздага ёвузликка қарши курашда ёрдам берган. Ахурамазда яратган худоларнинг айримлари кейинчалик халқлар ҳурматини қозонди. Масалан, қуёш худоси Митра одамларнинг ҳимоячиси сифатида Эронда Ахурамазданинг ўрнини эгаллади.

Ёвуз руҳ Ахриман ҳам Ахурамаздага қарши курашда ёлғиз эмас эди. Унинг ёрдамчилари ёвуз руҳлар (девлар), сеҳргарлар, ёмон ҳукмдорлар бўлган. Ёвуз руҳлар табиатнинг тўрт унсури олов, ер, сув ва осмон (ҳаво)га зарар етказган. Ёвуз ҳукмдорлар жамиятда иллатларни: бировни кўра олмаслик, ялқовлик, ёлғон, нифоқ ва бошқаларни одамлар орасида тарқатишга интиланлар.

Диний таълимотда ахлоқий қадриятларга катта эътибор берилади: кишидаги маънавий баркамоллик улуғланади, улар имон-эътиқодли бўлишга даъват этилади. Фақат имон-эътиқодли одамгина эзгуликни ёвузликдан фарқлай олади. Зардуштийлик имони фикрларнинг софлигига, сўзнинг собитлигига, амалларнинг инсонийлигига асосланади.

Одамлардан тозалikka ва тартиб-интизомга қатъий амал қилиш талаб қилинади. Кишилардаги меҳр-шафқатлилик, ота-онага, оилага ва Ватанга муҳаббат, улардан миннатдорлик туйғуси улуғланади. Ота-оналардан фарзандлари олдидаги бурчларини бажаришлари талаб қилинади. Битта динга эътиқод қиладиган одамлар бир-

бирларига ёрдам беришга, ҳамжиҳатлик ва аҳилликда яшашга даъват этиладилар. Ахурамазда одамларни меҳнатни севиш, ерни меҳр билан парваришlash ва чорвани кўпайтиришга ундайди, чунки моддий бойликларни кўпайтириш ёмонликнинг йўқолишига хизмат қилади.

Зардуштийлик таълимотида жамиятда умумбашарий қадриятларни қарор топтириш муаммоси алоҳида аҳамиятга эга. Дин одамларни фазилатли яшашга даъват этар экан, уларнинг ўз йўлини эркин танлашига тўсқинлик қилмайди. Одамлар ахлоқий танлов эркинлигига эга. Худолар ўртасидаги курашнинг натижаси одамларнинг қайси томонда туришига ҳам боғлиқ. Одамлар худолар ўртасидаги курашнинг пассив кузатувчиси эмас, балки муҳим иштирокчилари сифатида намоён бўладилар. Ҳар бир инсон ўз ҳаёт йўлини мустақил танлайди ва бундай ахлоқий танлови учун нариги дунёда ва охиратда шахсан жавобгар бўлади.

Диний ақидаларда ғайридинлар, уларни таъқиб қилиш ёки қилмаслик ҳақида ҳеч нима дейилмаган. Натижада эътиқоди турлича бўлган одамлар бир-бирлари билан ёнма-ён ва тинч-тотув яшаганлар. Жамиятда диний мурса ва ҳамкорлик ҳукмронлик қилган.

Диний таълимотда дунёнинг тузилиши тўғрисидаги ғоялар муҳим ўринга эга. Бу таълимотга кўра, дунёнинг мавжудлик тарихи 12 минг йилни ташкил этади. Бу давр тўрт босқичга бўлинади. Уларнинг ҳар бири 3 минг йил давом этади. Биринчи босқичда олам ибтидоий бўшлиқ, тартибсизликдан иборат бўлган. Аста-секин ибтидоий бўшлиқдан ерда пайдо бўлган нарса ва ҳодисаларнинг дастлабки белгилари шаклланган. Иккинчи босқичда, донишманд худо (Ахурамазда) осмон, юлдузлар, ой, куёш, табиат, Одам Ато ва биринчи муқаддас ҳўкизни яратган. Одам Ато одамларнинг аждоди бўлган. Муқаддас ҳўкиздан ҳайвонот дунёси вужудга келган. Ахриман ҳам Ахурамаздага қарама-қарши коинотда сайёралар ва кометаларни, ерда чўлларни, ваҳший ҳайвонларни, касаллик кўзғатувчи жонзотларни яратди. Қарама-қаршиликларнинг коинотдаги ва ердаги тўқнашувидан бутун борлиқ ҳаракатга келган.

Учинчи босқичда Авестода қайд этилган қаҳрамонларнинг фаолияти бошланди. Биринчи одам Ийим (Одам Ато) худо

Ахурамазда кўмагида одамларни бошқарган, яхшиликка хизмат қилган. Ийим подшолигида одамлар бахт-саодат маконида (жаннатда) касаллик ва ўлим нималигини билмай фаровон яшаганлар, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар, моддий бойликларни кўпайтирганлар. Ийим худо Ахурамазданинг кўмаги билан одамларни ва чорвани, дунёни сув босиш балосидан қутқариб қолган. Лекин Ийим ўз хизматларидан мағрурланиб, Ахурамазданинг йўл-йўриқларини бажармай кўяди. Худо ман этган муқаддас ҳўкизнинг гўштини ейди. Худонинг иродасига қарши чиққанлиги учун Ийим ва унинг авлодлари жаннатмакон ерларидан қувғин қилинадилар. Одамзот тириклик ташвишларига, яъни еб-ичиш заруратига, касалликлар ва ўлимга юзма-юз бўлади. Учинчи босқичнинг охирларида пайғамбар Зардуштнинг фаолияти бошланади. Зардуштнинг вафот этиши билан учинчи босқич тугайди.

Тўртинчи босқичда ҳар минг йилда учта халоскор (пайғамбар) дунёга келади. Уларнинг охиргиси дунёга келганида охират бошланади, ёвуз кучлар узил-кесил мағлубиятга учрайди, ўлганлар қайта тирилади, гуноҳкорлар қилмишига тавба қилади ва абадий роҳат-фароғат ҳукмрон бўлган илоҳий жамият қурилади.

Зардуштийлик таълимотида ҳаёт ва ўлим тўғрисидаги қарашлар таъсирида ўзига хос кўмиш маросими вужудга келди. Одамнинг вафот этиши унинг танасидаги ёвуз кучлар яхшиликдан устун келганлигининг оқибати ҳисобланади. Шу боис, ёвузликнинг вақтинчалик маскани бўлган майитни муқаддас тупроққа кўмиш ёки ўтда куйдириш ман қилинган. Марҳумни сўнгги манзилига қўйишдан олдин уни ёмонликлардан тозалаш талаб қилинган. Диний ривоятларга кўра, одам вафот этганидан кейин тўрт кун ўтгач, унинг руҳи танасини ташлаб ёш аёл қиёфасидаги фариштанинг кузатувида нариги дунёга ўтади.

Кўмиш маросими ҳам одам вафотининг тўртинчи кунда ўтказилган. Марҳумнинг жасади эрта тонгда қуёш чиқмасидан олдин, темир замбилга ортиб, қоҳин ва яқин қариндошларининг кузатувида «индамаслар минораси» деб аталадиган мазорга олиб борилган. Минора 4,5 метр баландликда қурилган. Миноранинг поли марҳумни кўмиш майдони вазифасини бажарган. Майдон ёш болалар,

аёллар ва эркакларнинг жасади қўйиладиган қисмларга бўлинган. Мархумнинг жасади маълум муддатга шу ерга қўйилган. Махсус сақланадиган йиртқич ҳайвонлар (асосан, итлар бўлган) жасадни ғажиб бўлганидан кейин қолган суяклари миноранинг ўртасида қурилган қудуққа ташланган ёки махсус сопол идишга (ассуарий) солиниб науслар деб аталадиган ер остида қурилган иншоотларга қўйилган.

Зардуштийликда табиат унсурлари тупроқ, сув, ҳаво ва олов – муқаддаслаштирилган. Уларни булғаш, уларга ифлос нарсаларни ташлаш оғир гуноҳ саналган. Муқаддаслаштирилган табиат унсурлари қаторида олов алоҳида улуғланган. Худо Ахурамазданинг рамзий белгиси ҳам олов бўлган. Шунинг учун зардуштийликка эътиқод қилувчилар баъзан оташпарастлар деб аталади. Бу хато, албатта, чунки оташпарастлик ибтидоий дин шаклидир. Зардуштийлик ривожланган диний тизим ҳисобланади.

Зардуштийлар ибодатхоналарида доимо муқаддас олов ёниб турган. Бунинг учун ибодатхоналарда икки метр баландликдаги, тўрт поғонали супа қурилган. Муқаддас олов супанинг марказида мисдан ясалган ўчоқда ёниб турган. Супадаги оловни фақат қоҳин назорат қилиб турган. Оқ матодан тикилган кўйлак, бош кийим, бурун ва оғизни ёпиб турадиган ниқоб тақиб олган қоҳингина оловга яқинлашиши мумкин бўлган.

Диний таълимотда худога ибодат қилиш алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ахурамаздага бир кунда беш марта сиғинилган. Ибодат жануб томонга қараб бажарилган. Зардуштийлар эрталаб уйқудан турганда, уйдан чиқаётганда ва унга киришда, покланиш вақтида, кечки уйқудан олдин ва диний маросимларни бажариш вақтида ибодат қилганлар. Худога сиғиниш жойи тоза ва ёмон жойлардан йироқ бўлиши талаб қилинган.

Тозаликка алоҳида эътибор берилган. Тозалик ҳам жисмоний, ҳам маънавий аҳамиятга эга бўлган. Маънавий тозалик деганда, фикр софлиги, собитлик кабилар тушунилган. Жисмоний тозалик деганда, тоза бўлмаган (ёвузлик тимсоли) ўсимликлар, ҳайвонлар, ҳашаротлар ва ўлган одамнинг майитига тегмаслик тушунилган, чунки бу иш гуноҳ ҳисобланган ва бундай хатога йўл қўйган киши софланиш маросимидан ўтиши керак бўлган. Сувни ва сув

манбаларини тоза сақлашга ҳаракат қилинган. Ўлган одамнинг майитини ювадиганлар, майитни қабрга кўтариб борувчилар ва бошқа «нопок» ишларни бажарадиган кишиларнинг қудуққа яқин келишига ва ҳатто унга сояси тушишига йўл қўйилмас эди. Ёмғир ёғадиган вақтда одамлар ер ва сувни ифлослантормаслик учун кўчага чиқмаганлар. Қони оқизиб юборилмаган ҳайвоннинг гўшти истеъмол қилинмаган. Умуман, хонадонни тоза-озода сақлаш диний ақида даражасига кўтарилган.

Диний маросимларга қоҳинлар раҳбарлик қилган. Зардуштийликда диний маросимларнинг кўплиги қоҳинларнинг моддий жиҳатдан муҳтожлик билмай яшашига имкон берган. Қоҳинларнинг ижтимоий мавқеи баланд бўлиб, улар жамиятда алоҳида табақани ташкил этганлар. Қоҳинлик касби отадан фарзандга мерос бўлиб ўтган. Бу касбни эгаллаш учун номзод кишига узоқ вақт таълим берилган ва у бир неча босқичдаги покланиш маросимидан ўтказилган. Белгиланган талабларни бажарган кишигина қоҳинлик қилиши мумкин бўлган.

Зардуштийлик вужудга келган дастлабки даврларда диндорлар жамоаларининг ибодатхоналари бўлмаган, диний маросимлар очик ҳавода бажарилган. Милoddан аввалги VI асрда зардуштийлик Аҳамонийлар давлатининг дини деб эълон қилинганидан кейин «олов уйлари» деб аталадиган ибодатхоналар қурила бошлаган. Ибодатхоналар тарҳи бир хил бўлиб, тош ёки пахсадан қурилган. Бинонинг ички ва ташқи қисмидаги деворлар сувалган. Ибодатхонада қимматбаҳо безакларнинг йўқлиги сабабли, кўринишидан бошқа жамоат биноларидан деярли фарқ қилмаган. Унинг марказида доимо олов ёниб турадиган хонаси бўлган.

Аҳамонийлар давригача зардуштийликда худоларнинг тасвири ҳам бўлмаган. Шу вақтдан бошлаб худо Ахурамаздани Оссурия давлатининг бош худоси қиёфасида тасвирлаш белгиланди. Худонинг ҳайкаллари ибодатхоналарга қўйила бошланди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, зардуштийлик жамиятда соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга хизмат қилиши ва диний таълимotда ахлоқий қадриятларнинг устуворлиги сабабли, Қадимги Шарқ давлатларида кенг

ёйилди. Одамларнинг маънавий қадриятлар асосида яшаши, жаннат ва дўзах, охират, қиёмат-қойим, қайта тирилиш, илоҳий давлатнинг яратилиши тўғрисидаги ва бошқа ғоялари кейинчалик христианлик ва ислом дини таълимотларининг ишлаб чиқишида муҳим манба вазифасини бажарди.

Савол ва топшириқлар

1. Диний тизимлар қачон вужудга келган?
2. Диний тизимларнинг энг муҳим хусусиятларини кўрсатинг.
3. Месопотамия диний тизимнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Қадимги Шумер худоларига сиғиниш қачон вужудга келган ва уларнинг вазифаларини таҳлил қилинг.
5. Қадимги Миср динга хос хусусиятлар нималардан иборат?
6. Қадимги Миср диний қарашларида тотемизм ва анимизмнинг таъсири нималарда намоён бўлади?
7. Нима сабабдан Қадимги Мисрда яқка худолиликни жорий қилиш ҳаракати муваффақиятсизлик билан якунланди?
8. Қадимги Греция динининг хусусиятлари нималардан иборат?
9. Олимпия худоларига сиғиниш қачон вужудга келди? Уларнинг вазифаларини тушунтиринг.
10. Нима сабадан Қадимги Грецияда яширин диний жамиятлар вужудга келган?
11. Зардуштийлик ақидалари баён қилинган муқаддас битик ва унинг таркибини тушунтиринг.
12. Зардуштийлик тарғиб қилган ахлоқий қадриятлар нималардан иборат?
13. Зардуштийликнинг маросимлари тўғрисида нималарни биласиз?

4-маъруза

БУДДАВИЙЛИК ВА ҲИНДУИЗМ: ДУНЁҚАРАШ, ИЖТИМОИЙ АСОСЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Буддавийлик динининг моҳияти ва хусусиятлари

Жаҳон цивилизациясининг қадимги марказларидан бири бўлган Ҳиндистонда милоддан аввалги VI асрда буддавийлик (санскрит тилида Buddha «осойишталикка ва буюк ҳақиқатга эришган» деган маъноларни англатади) дини вужудга келди. Янги диний таълимотнинг вужудга келиши турли сабаблар билан боғлиқ. Милоддан аввалги VI асрда ўнлаб майда князликларга бўлиниб кетган Ҳиндистонда давлат ҳокимиятини марказлаштиришга бўлган ҳаракат кучайган. Ҳиндистон жамиятининг жуда кўп касталарга (португал тилида *casta* – ирқ, уруғ, табақа деган маъноларни англатади) бўлиниб кетишига сабабчи бўлган брахманизм бундай жараёнларни рағбатлантирмас эди. Бир-биридан сунъий равишда ажратиб ташланган касталарни (Ҳиндистонда варна деб аталади) умумий мақсад атрофида бирлаштиришга туртки берувчи мафкурага зарурат туғилди.

Милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида Ҳиндистоннинг Шимолий ва Марказий қисмини босиб олган орий қабилаларининг диний қарашлари ва қадимги маҳаллий қабилалар динларининг синтезидан кейинчалик вужудга келган брахманизм нафақат ҳинд жамиятини касталарга бўлиб ташлади, балки диний таълимотнинг тилсимотлари билан брахманлардан бошқа касталарни воқиф қилишни лозим топмади. Брахманизм ривожланишининг дастлабки даврида бундай ҳолат ҳеч кимни ажаблантирмаган бўлса, кейинчалик давлат ҳокимияти тимсолида ўз қўлида куч ва моддий бойликларни тўплаган табақалар (кшатриялар ва бошқалар) диний

тилсимо́тлар тафси́лоти, ҳаёт ва ўлим муаммолари билан бевосита танишишга қизиқа бошлайди.

Ҳиндистон жамиятида табақаларнинг диний тилсимо́тларни мустақил ўрганишга бўлган интилишларининг кенг ёйилганлиги маънавий маданиятнинг юксак даражада ривожланганлигидан далолат беради.

Буддавийликка тарихий шахс, кшатрия кастасининг вакили Сиддхартха Гаутама («гаутама» – уруғнинг номи) асос солган. У Шимолий Ҳиндистондаги Шакья князлигининг шахзодаси бўлган. Диний ривоятларга кўра, Сиддхартханинг онаси илоҳий равишда унга ҳомиладор бўлади (онасининг тушида биқинига фил кириб кетади, фарзандини ҳам биқинидан туғади). Бола туғилганидан кейин онаси вафот этади. Суюкли хотинидан жудо бўлган отаси Сиддхартха Мудсхадана фарзандига яхши тарбия бериш ва ўқимишли киши бўлиб етишишига ҳаракат қилди. Сиддхартха ёшлик чоғиданоқ зийраклиги ва интилувчанлиги билан ўртоқларидан ажралиб турган. Ўша вақтдаги етук мураббийларнинг тарбиясини олган ўсмир балоғат ёшига етганидан кейин билимини янада мустаҳкамлаш ва илоҳий ҳақиқатга эришиш учун тарки дунё қилиш йўлини танлайди (ўша даврда илоҳий ҳақиқатга фақат тарки дунё қилиш орқали эришиш мумкин деган ғоя қабул қилинган). Олти йил давомида зоҳидлик қилганидан кейин унга буюк ҳақиқат аён бўлади ва у буддага айланади. Шу вақтдан бошлаб у одамлар орасида ўзининг таълимотини тарғиб қила бошлайди.

Буддавийлик таълимоти брахманизмнинг диний ақидалари асосида ишлаб чиқилди. Бунда, биринчи навбатда, руҳнинг абадийлиги ва танадан танага кўчиши тўғрисидаги ғояни қайд этиш лозим. Унга биноан, ҳаёт абадийдир. Абадийлик руҳнинг тўхтовсиз танадан танага кўчиши – сансара (санскрит тилида – жойдан жойга кўчиш деган маънони англатади) таълимоти асосида амалга ошади. Руҳнинг бир танадан бошқасига кўчиши кишининг кармасига (санскрит тилида – ҳаракат, бурч, фаолият деган маъноларни англатади) боғлиқ бўлади. Агар кишининг кармаси яхши бўлса, одам вафот этганидан кейин унинг руҳи яхши жонзотга кўчади, агар карма бузилган бўлса (гуноҳи кўп бўлса), унинг руҳи ёмон жонзотга кўчади.

Масалан, эркакнинг кармаси бузилган бўлса, руҳи аёл танасига, илонга ва бошқа жонзотларга кўчиши мумкин. Карманинг қандай бўлиши кишининг ҳаёт йўлига, яъни дхармасига (санскрит тилида – қоида, бурч, ҳақиқат каби маъноларни англатади) боғлиқ. Дхарма ҳар бир кастанинг турмуш тарзини белгиловчи қоидалардан иборат бўлиб, брахманизмда бу қоидаларни худо белгилаган деб ҳисобланади.

Брахманизм таълимотига биноан, чексиз қайта туғилишлар занжири (сансара)ни узиб ташлаш мумкин. Сансара занжиридан чиқиб кетиш ҳар бир диндорнинг туб мақсади бўлиши керак.

Буддавийлик брахманизм таълимотининг асосларини қабул қилиши билан бирга, унга муҳолиф диний таълимот эди. Биринчи навбатда, буддавийлик брахманизмга хос бўлган бойлик, ҳокимият ва ҳаётий лаззатларга интилишдан воз кечиб, ундан халос бўлишнинг ўрта йўлини танлади. Бойлик, ҳаётий лаззатларга ҳирс қўйиш тубанлик ва маънавий бузилишга олиб келади, унинг антиподи ихтиёрий зоҳидлик ҳам инсонийлик руҳига муносиб эмас деб ҳисобланади. Брахманизм руҳнинг кўчишини фақат брахманлар кастасига мансуб киши тўхтатиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Буддавийликда киши, қайси табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, бу жараёни мустақил тўхтатиши мумкинлиги қайд этилади. Халос бўлишнинг индивидуал йўли тарғиб қилинади. Индивидуал халос бўлиш йўли одамларнинг ўз тақдирини ўзгартириш мумкинлигига ишончини мустаҳкамлайди. Индивиднинг ички дунёсини дин талаблари асосида такомиллаштиришга имконият яратади.

Брахманизм жамиятнинг касталарга бўлинишини худо белгилаган қонун даражасига кўтарган бўлса, буддавийликда кишиларнинг табақавий тенгсизлиги инкор этилади. Ҳар бир инсонда (тирик жонда) мутлақ руҳнинг бир зарраси мужассамлашганлиги сабабли, улар худонинг олдида тенг бўлади. Буддавийликдаги одамларнинг худо олдида тенглиги ғояси унинг кейинчалик жаҳон дини даражасига кўтарилиши учун шарт-шароит яратди.

Будда таълимоти тўртта буюк ҳақиқатга асосланади:

1) ҳаёт изтироблардан иборат;

2) изтиробларнинг манбаи эҳтирос ва истакларга тўла ҳаётдир;

3) изтироблардан нирванага (санскрит тилидан сўзма-сўз таржимаси – ўчиш, сўниш деган маънони англатади) эришиш орқали ҳалос бўлиш мумкин;

4) ҳақиқатни англаш ва нирванага эришишнинг йўли мавжуд.

Диний таълимотда ҳаёт изтироблардан иборат эканлиги қайд этилади. Изтироблар кишини доимо таъқиб қилади. Одамлар ўз манфаати ва эҳтиёжини таъминлаш учун доимо тўсиқлар ва қийинчиликларни енгиб ўтишга мажбур бўлади. Мақсад сари ташланган ҳар бир қадам тўхтовсиз равишда янгидан-янги изтиробларни вужудга келтиради. Киши изтироблардан ҳалос бўлиш учун эҳтирос ва истакларидан воз кечиши керак.

Будда изтироблардан ҳалос бўлиш ва нирванага эришишнинг саккиз босқичли йўлини ишлаб чиқди:

1) тўғри эътиқод – ҳаётнинг изтироблардан иборат эканлигини идрок этиш, истак ва эҳтиросларни онгли равишда чеклаш;

2) тўғри йўл – киши ўз ҳаёт йўлини тўғри танлай билиши керак;

3) тўғри сўз – кишининг гапи самимий ва адолатли бўлиши керак;

4) тўғри иш – куч ишлатишга йўл қўйилмаслиги лозим;

5) тўғри ҳаёт – тинч, покиза ва адолатли яшаш;

6) тўғри фикр – киши ўз фикрининг тўғри эканлигини назорат қилиши керак;

7) тўғри ният – ёмонлик бизнинг жисмимизда мужассамлашганлигини билиш;

8) тўғри мушоҳада – медитация ва мушоҳада қилишнинг тўғри усулларини танлаш.

Киши бу босқичларни бирин-кетин ўзлаштиради, бир босқичдан бошқасига ўтиши билан ижтимоий ҳаёт занжирларидан озод бўлиб, маънавий эркинликка эришади, нирванага яқинлашади ва мутлақ руҳга (худонинг жисмига) қўшишилишга тайёр бўлади.

Буддавийлик таълимотига кўра, нирвана киши ички дунёсининг шундай ҳолатики, унда барча ҳиссиётлар, ҳаётий кўникмалар ва дунёга бўлган қизиқишлар сўнади.

Одам ички ўзлигидан ва у орқали яшашга интилиш асосида руҳнинг тўхтовсиз қайта туғилишини ҳосил қилувчи сабаблардан халос бўлади. Киши ички эркинликка эга бўлади. Бу шундай эркинлик ва руҳий бир ҳолатки, унга эришган кишига ҳатто худолар ҳам ҳавас билан қарайди.

Нирванага эришиш йўли жуда мураккаб бўлиб, ташқи томондан ёрдам бўлмаса, киши мустақил равишда унга эриша олмайди. Шу боис бу йўлни танлаган кишиларга нирванага эришиш ҳолатида бўлган, лекин ўзи босиб ўтган йўлдан кўпроқ одамларнинг ўтиши учун ёрдам беришга тайёр турувчи авлиёсифат одамлар – бодхисатвалар (санскрит тилида – табиатан уйғотувчи, зиё берувчи киши деган маъноларни англатади) устозлик қилади.

Буддавийлик ҳар қандай кўринишдаги кескинликларга қарши бўлганлиги сабабли, нирванага эришиш йўлини танлаган киши албатта тарки дунё қилиши, ҳаёт қувончларидан воз кечиб, дунёни кезиб юриши талаб қилинмайди. Бундай кишилар одатда ибодатхона жамоалари – сангага бирлашиб яшаганлар.

Буддавийликда ибодатхоналар (сангалар) руҳонийларнинг иерархия принципи асосида ташкил этилмаган ягона ташкилоти ва буддавийликни тарғиб қилувчи маркази бўлиб қолди. Ибодатхоналарда жамоа аъзолари шахсий гигиенага амал қилиш билан бирга, улар яшайдиган жойнинг тозаллиги ҳам қаттиқ назорат қилинади. Эркаклар сангалари билан бирга, аёллар сангалари ҳам ташкил этилган. Аёллар сангалари кам сонли бўлиб, асосан аҳоли пунктларига яқин жойларда қурилади. Бу ердаги диний маросимларни унга яқин турган эркаклар сангаларининг руҳонийлари бажарар эди.

Ибодатхоналарда руҳонийлар диний маросимларни бажариш билан бирга, диний маълумот олган, муқаддас ёзувлар матнини кўчирган ва бойитиб борган. Уларнинг хизмати билан милодий I асрнинг бошларида буддавийликнинг муқаддас китоби Трипитака (санскрит тилида – учта сават деган маънони англатади) ёзиб тугалланди.

Трипитака уч қисмга (питака) бўлинади. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчи қисм – Виная питака бешта китобдан тузилган бўлиб, унда сангаларни ташкил этиш принциплари, жамоага янги аъзоларни қабул қилиш тартиби, роҳибларнинг турмуши ва диндорлар билан муносабатлари тартибга солинган.

Иккинчи қисм Сутта питака («сутралар савати») деб аталади. У ҳажми бўйича энг катта қисм бўлиб, диний таълимот масалаларига бағишланган; Будда ва унинг шогирдларига тегишли ҳикоялар, панд-насихатлар, афсоналар тўпламидан иборат поэмалар ва уларга берилган шарҳлардан тузилган.

Учинчи қисми Абхидхамма питака («дхарма савати») деб аталади. Еттита китобдан иборат ушбу қисмида диний-фалсафий ва ахлоқий муаммолар баён қилинган. У Будда ваҳийлари сифатида талқин қилинади. Лекин у дастлабки икки қисмга нисбатан анча кейин яратилган ва айрим буддавийлик мазҳабларида муқаддас битик сифатида тан олинмайди.

Бошқа динлар қатори, буддавийлик ҳам оқим ва мазҳабларга бўлинади. Буддавийликда иккита асосий оқим мавжуд бўлиб, қуйида уларга қисқача тўхталамиз.

1. Ҳинаяна (кичик арава) оқими. Халос бўлишнинг тор йўли ҳисобланган бу йўлни танлаган диндорларнинг дунёвий ҳаётдан воз кечиши ва роҳибликни қабул қилиши талаб қилинади. Роҳиблар халос бўлиш ва нирванага эришишнинг индивидуал йўлидан бориб, архатлар (санскрит тилида *arhat* – авлиё одам деган маънони англатади) даражасига эришадилар. Архатлар нирванага эришган, яъни маънавий поклик ва ҳақиқатни билиши орқали изтироблардан халос бўлган ҳамда руҳнинг қайта туғилишини тўхтатган авлиёлардир. Ҳинаяна кишининг роҳибликни қабул қилмасдан самовий роҳат-фароғатга эришишини инкор этмайди. Лекин бундай ҳолат вақтинчалик деб ҳисобланади. Нирванага эришиши учун унинг руҳи қайта туғилиб, роҳиблик турмуш тарзини қабул қилишига тўғри келади.

2. Маҳаяна (санскрит тилида *Mahayana* – катта арава, буюк йўл деган маъноларни англатади) – халос бўлишнинг кенг йўли. Маҳаянада бодҳисатванинг (санскрит тилида – унинг моҳияти билимдир деган маънони англатади)

мураббийлигида дунёвий киши маънавий покланиш қоидаларига амал қилса, нирванага эришиши мумкин деган ғоя мавжуд. Бу йўлни танлаган одам қуйидаги ахлоқ қоидаларига амал қилиши лозим:

- 1) жонзотларни ўлдирмаслик;
- 2) ўғрилиқ қилмаслик;
- 3) зино қилмаслик;
- 4) ёлғон гапирмаслик;
- 5) эҳтиросларни қўзғатадиган ичимликларни истеъмол қилмаслик.

Маҳаянада кишининг хулқ-атвор қоидалари билан бирга, жуда кўп диний маросимларни бажариши талаб қилинади.

Маҳаяна архатлик ғоясини одамларга хос бўлган худбинликнинг бир кўриниши деб баҳолаб, бодхисатванинг руҳий мукаммаллик қоидаларига амал қилиш орқали нирванага тўлиқ эришиш мумкинлигини тарғиб қилади. Бодхисатвалар роҳибларни ёки дунёвий кишиларнинг нирванага эришишига ёрдам берар экан, бундан бирон-бир манфаат кўзламайди. Улар изтироблардан халос бўлиб, илоҳий мукаммаллик даражасига етган ва руҳининг қайта туғилишини тўхтата олган бўлсалар ҳам, бу йўлдан яна кўпроқ кишиларни ўтказиш мақсадида яна қайта туғилаверадилар. Бодхисатвалар одамлар тарафида туриб, уларнинг зиммасидаги юмушларни енгиллаштириш, илтижоларининг бажарилишига кўмаклашиш каби ғайритабиий кучга эга авлиёлар сифатида улуғланадилар. Шунинг учун маҳаянада диний маросим ва урф-одатларга катта эътибор берилади.

Буддавийликда кундалик, даврий ва киши ҳаётининг муҳим воқеалари билан боғлиқ бўлган маросимлар мавжуд. Кундалик маросимларга ҳар куни бажариладиган ибодат, роҳибларга озиқ-овқат улашиш ва бошқалар киради. Буддавийлар кундалик ибодатни икки марта – эрталаб ва кечқурун бажарадилар. Эрталабки ва кечқурунги ибодат ибодатхонада, уйда ёки бундай иш учун мос келадиган бошқа жойларда бажарилади. Ибодат вақтида Будда ҳайкали ёки унинг рамзий белгилари олдида муқаддас ёзувлардан сутралар (санскрит тилида – ип, калава деган маъноларни англатади; диний-фалсафий таълимотларнинг қисқача баёни) ифодали ўқилади, унга таъзим бажо

келтирилади, Будда ҳайкали гуллар билан безатилади, шам ёқилиб, хушбўй ҳидли исириқлар тутатилади. Гуллар ибодат иштирокчиларига ҳаётнинг ўзгарувчанлигини, муаттар исириқ ҳидлари эса уларга муносиб яшаш келажақтаги ширин онларнинг гарови эканлигини эслатиб туради. Шам илоҳий ҳақиқатга эришишнинг рамзий белгисидир. Кундалик маросимларга роҳибларга озиқ-овқат улашиш ҳам киради. Роҳибларга моддий ёрдам бериш савоб иш ҳисобланади.

Даврий маросимларга бир ойда икки марта эҳтиёжларни чеклаш маросимини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Маросим эътиқоднинг мустаҳкамлигини, интизомни ва маънавий етуклик даражасини синашга йўналтирилган. Бундай кунларда роҳиблар интизом тўғрисидаги низом қоидаларини тарғиб қиладилар, бу қоидаларга содиқ эканликларини шахсий ҳаётлари билан намойиш этадилар. Руҳонийлар шахсий хизматлари ва савобларини одамлар билан бўлишиш мақсадида уларга сув сепадилар. Одамлар яхшиликларини аجدодлари билан баҳам кўриш мақсадида ерга сув сепадилар.

Киши ҳаётининг муҳим воқеалари билан боғлиқ маросимларга туғилган кун, балоғат ёши, оила қуриш, янги уйга кўчиш, вафот этган кун ва бошқа кунларни нишонлаш кабиларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Бундай маросимлар руҳонийлар раҳбарлигида ўтказилади.

Буддавийларнинг асосий байрамлари: янги йил кирган, Будда туғилган, илоҳий ҳақиқат аён бўлган ва Будда вафот этган кунлардир. Буддавийликда янги йил кишининг шахсий кармасида ўтган йил давомида қандай ўзгаришлар бўлганлигини сарҳисоб қилиш, покланиш ва янги эзгу мақсадларни режалаштириш билан боғлиқ байрам деб қаралади. Ҳинаяна оқимида мансуб буддавийлар янги йилни ой тақвими ҳисобида апрель ойининг ўрталарида нишонлайдилар. Янги йил байрами уч кун давом этади. Байрам тантаналарида одамлар Будда ҳайкалинини сув билан поклайдилар, роҳибларга ва оқсоқолларга, яхши тилаклар билдириб, сув сепадилар. Роҳиблар ҳам савоб ишларини байрам иштирокчилари ва аجدодлари билан баҳам кўриш мақсадида тантаналарда иштирок этадилар. Байрам тантаналари қурфоқчилик мавсумининг тугаши ва ёғингарчиликнинг бошланиши даврига тўғри келади. Шундай

вақтда кишиларнинг бир-бирига сув сепиб, яхши ниятлар тилашлари нафақат диний байрам билан боғлиқ, балки янги йилда об-ҳавонинг деҳқончилик учун қулай келишини ва илоҳий кучлар ҳам уларга мададкор бўлишини ният қилишни ҳам билдиради.

Будда туғилган, илоҳий ҳақиқат аён бўлган ва Будда вафот этган кунлар турли вақтларда нишонланади. Ҳинаяна буддавийлари бу байрамларни бир кунда, яъни май ойида, ой тўлишган кунда байрам қиладилар. Шри-Ланка оролида бу кун оловлар байрами деб аталади. Байрам куни хонадонларда, боғлар ва кўчаларда чироқлар ёқиб қўйилади. Японияда буддавийлар Будда туғилган кунни 8 апрелда, илоҳий ҳақиқат аён бўлган кунни 8 декабрда, у вафот этган кунни 15 февралда нишонлайдилар.

Хулоса қилиб айтганда, буддавийлик Ҳиндистонда вужудга келган, бу ерда зафарли юриш давридан ўтиб, бутун Ҳиндистонга ёйилди. Лекин диний таълимотлар ўртасидаги курашда ҳиндуизм билан рақобат қила олмади. Натижада буддавийлик Ҳиндистондан сиқиб чиқарилди. Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат:

1) буддавийлик жамиятнинг касталарга бўлинишини инкор этади. Ҳиндистонда одамлар қадимдан табақаларга бўлиниб яшаган. Ҳар бир каста ўзининг анъаналари ва тасаввурларига эга биқик ижтимоий гуруҳ бўлиши билан бирга, ўзининг бетакрор маданий қадриятларига ҳам эга эди. Шунинг учун касталарга бўлиниш буддавийлик даврида ҳам сақланиб қолди. Каста тузумига асосланган ҳинд жамияти буддавийлик ёки ҳиндуийликни танлашга тўғри келганида, аҳоли жамиятнинг касталарга бўлинишини илоҳийлаштирадиган ҳиндуийликни афзал кўрди;

2) буддавийлик таълимоти ҳинд халқи менталитетига ҳам мос келмади. Табиатига кўра, доимо умид ва ишонч билан яшайдиган, эҳтиросли, қувноқ халқ пессимистик қарашлар устуворлик қилган буддавийликдан кейинчалик воз кечди;

3) буддавийликда куч ишлатмаслик ғояси тирик жонзотларга зулм қилишни ва уларни ўлдиришни тақиқлайди. Бу эса асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлган деҳқонларнинг жамиятдаги мавқеи пасайишига олиб келди. Чунки деҳқончиликда чорва моллари кучидан кенг

фойдаланилиши сабабли, улар одатда оғир меҳнатдан нобуд бўлар эди.

Уқорида қайд этилган ва бошқа сабаблар таъсирида буддавийлик узоқ давом этадиган сиёсий кураш ва ҳарбий тўқнашувларсиз, тинч йўл билан ўз ўрнини ҳиндуийликка бўшатиб берди. Ҳиндуийликнинг сиқуви натижасида милoddан аввалги IV–III асрларда дастлаб у Осиё қитъасининг жануби ва жануби-шарқига, милodий I асрдан бошлаб шимоли, шимоли-ғарби ва шимоли-шарқига ёйилди. Буддавийлик Ҳиндистондан ташқарида биринчи бўлиб Цейлон (Шри-Ланка)да давлат дини сифатида қабул қилинди. Бу ерда роҳиблар ва буддавийликни қабул қилган диндорлар уюшмасидан диний ташкилот – сангхалар пайдо бўлди.

Буддавийликнинг марказларидан яна бири Ҳиндихитой яриморалидир. Ҳиндихитойда Жануби-шарқий Осиёдаги буддавийларнинг 95% га яқини истиқомат қилади.

Ушбу дин Хитойга милodий I асрдан кириб кела бошлаган. Бу ерда буддавийликнинг маҳаяна оқими ёйилди. Унинг минтақада гуллаб яшнаган даври милodий VI–X асрларга тўғри келади. Маҳаяна таълимоти жуда содда бўлиб, ўрта ва қуйи табақа вакиллари ҳинаянага нисбатан уни яхши тушуниши билан бирга, ундаги айрим ғоялар уларнинг менталитетига мос келар эди. Маҳаяна нирванани субъектив (индивидуал) воқелик эмас, балки бутун оламни қамраб олувчи борлиқ, Будданинг табиати сифатида талқин қилади. Унинг табиати буюк бўшлиқ бўлиб, ҳамма нарса ундан келиб чиқади ва унга қайтади. Буюк бўшлиқнинг яратувчилик моҳияти тўғрисидаги ғоя Хитой буддавийлиги таълимотининг тамал тоши ҳисобланади.

Хитой буддавийлиги чань-буддавийлик деб аталади. «Чань» сўзи ҳиндиларнинг «дхъяна» атамасидан келиб чиққан ва фикрни тўплаб олиш, диққатни қаратиш, медитация қилиш деган маъноларни англатади.

Буддавийлик таълимоти Хитой тимсолида ўзига хос бетакрор маданий муҳитга дуч келди. Унинг маҳаллий диний қарашлар билан мулоқоти натижасида даосизм таълимотининг муҳим жиҳатларини ўзида акс эттирувчи чань-буддавийлик таълимоти вужудга келди. Таълимотга кўра, диний ҳаётнинг асосий мақсади кишининг руҳан

моддий дунё билан узвий қўшилишидир. Бу жараён ҳатто кишининг ўзлигидан воз кечишини талаб қилади. Мақсадга эришишнинг асосий воситаси ўзига хос бўлиб, кишидан ҳаракатсизликни талаб қилади. Чунки фақат ҳаракатсизлик орқали кишининг ички табиати намоён бўлади.

Медитациянинг моҳияти талқинида ҳам ўзгаришлар мавжуд. Унинг мақсади кишининг ўз ички «мен»ини, ички дунёсини билишдан иборат. Киши Буддани ўздан, ички дунёсидан ахтариши керак. Уни ташқи дунёдан излаган одам адашади. Киши ички табиатида шахсий истакларидан воз кеча олса, ўзини англайди¹.

Шундай қилиб, чань-буддавийликка биноан, халос бўлиш Будданинг табиати билан қўшилишдир. Бунинг учун тер тўкиб тўхтовсиз муруқаб (медитация) билан шуғулланиш ёки муқаддас сутраларни тинимсиз такрорлаб туриш керак эмас. Агар Будда жисмимизда бўлса, уни тер тўкиб излаш керак эмас; агар у жисмимизда бўлмаса, уни излашдан фойда йўқ. Шунинг учун киши бутун олам оқими билан уйғунликда яшаши ва унга сингиб кетиши керак. Бунинг асосий воситаси ҳаракатсизликдир.

Чань-буддавийликнинг яна бир хусусияти шундаки, унга биноан, диндорларнинг асосий мақсади, яъни нирванага эришиш йўли Сиддхартха Гаутама таълимотидан фарқ қилади. Чань-буддавийлар таълимотида халос бўлишга фикр равшанлиги асосида эришилади. Ҳинаянада фикр равшанлиги халос бўлиш йўлидаги бошланғич босқичлардан биридир. Фикр равшанлиги – кишининг ички дунёсини ўзгартирувчи йўл бўлиб, унда одамнинг нафақат белгиланган мақсади, балки руҳи ва маънавий ўзлиги ҳам ўзгаради. Бундай босқичга эришган одамнинг онги олам маромига қуйилиб кетади. Ундаги барча ўзгаришлар бутун олам қонуниятларига мос равишда амалга ошади. Одам белгиланган мақсадига ортиқча ҳаракатларсиз, ўз ички моҳиятини ўзгартириши жараёнида эришади.

Буддавийликнинг яна бир тури ламаизмдир. «Ламаизм» атамаси Тибетдаги буддавий роҳибларнинг номи «лама»дан келиб чиққан. Ламаизмнинг вужудга келган вақти ҳақида

¹ Звадская Е. В. Эстетические проблемы старого Китая. М., 1975. С. 334.

турли маълумотлар мавжуд. Айрим манбаларда унинг XIV аср охири – XV аср бошларида вужудга келганлиги қайд этилади, бошқа манбаларда VII асрда вужудга келганлиги тўғрисида маълумот берилган. Агар биз буддавийликнинг Ҳиндистондан Осиё қитъасининг бошқа қисмларига ёйилиш йўналишини кузатсак, у VII асрда Тибетда вужудга келган, деган фикрга келишимиз мумкин.

Ламаизм таълимоти чань-буддавийлик каби, маҳаллий диний қарашларнинг буддавийлик таълимоти билан ўзаро мулоқоти натижасида шаклланди. Шу боис ламаизм таълимотида ривожланган диний тизим элементлари билан бирга, ибтидоий даврга хос бўлган қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, диний таълимотда Ер ясси доира шаклида тасаввур қилинади. У океан билан ўраб олинган тўртта материкка бўлинади. Ерни фил кўтариб туради. Фил, ўз навбатида, тошбақанинг устида туради. Агар ерда гуноҳкорлар кўпайиб кетса, тошбақа безовта бўлиб қимирлайди. Натижада ерда зилзилалар бошланади. Зилзилалар бўлмаслиги учун одамлар гуноҳ қилмаслиги, худого ибодат қилиб яшаши керак.

Ламаизм таълимотида тантризм (санскрит тилида тантра – жимжимадорлик, сирли матн, сеҳргарлик деган маъноларни англатади) ғояларининг таъсири жуда кучлидир. Тантризм веда динидан келиб чиққан. Унга кўра, одам ва коинот бир-бири билан боғлиқ воқелиқдир. Одам микрокосм (микрокоинот) воқелиги бўлиб, коинотдаги ашёлардан яралган, унинг танаси ҳам коинотга ўхшаш қилиб тузилган.

Тантризм билан йоглар амалиёти боғлиқдир. Йог амалиёти орқали кишидаги мудраб ётган энергетик ибтидо уйғотилади. Бу вазифани киши фақат устоз (гуру)нинг ёрдами билан амалга ошириши мумкин.

Ламаизмда жуда кўп худолар (буддалар) ва ғайритабиий мавжудотлар мавжуд. Худолар гуруҳига будда Шакьямуни бошчилик қилади. Буддалар вазифалари ва ижтимоий ҳаётдаги мавқеи билан бир-биридан фарқ қилади.

Буддалар билан бирга, бодхисатваларга ва диний таълимотни ишлаб чиқишдаги хизматлари билан ном қозонган ва худолар даражасига кўтарилган шахсларга ҳам сиғинилади.

Ламаизм диний ташкилотларига бош руҳоний Далай-лама (мўғул-тибетчада денгиз каби буюк деган маънони англатади) раҳбарлик қилади. Далай-лама ерда қайта туғилган мавжудотларнинг энг улуғи, ердаги худо сифатида улуғланади. Унинг вафот этиши ерда янгидан қайта туғилишининг бошланишини билдиради. Шунинг учун бош руҳоний вафот этгандан кейин махсус ваколатларга эга бўлган ҳайъат тузилади. Ҳайъат бир йил муддатида вафот этган далай-ламанинг руҳи ўтган болани ахтаради. Шундай бола аниқланганидан кейин, у ибодатхонага жойлаштирилади ва тарбияланади. Номзод балоғат ёшига етгунига қадар, бош руҳонийнинг вазифасини регент (лотинча *regens* – идора қилувчи деган маънони англатади) бажариб туради. Ҳозирги вақтда ламаизмнинг бошлиғи Далай-лама XIV Лозондантзенджанцоигвант (1935 йилда туғилган) ҳисобланади.

Диний ҳаётнинг маркази ибодатхоналар ҳисобланади. Ибодатхоналарда диний маросим ва удумлар бажарилади, ибодат қилинади, шунингдек, улар маърифий ва сиёсий марказ ҳам ҳисобланади. Ибодатхоналарда руҳонийлар, уларнинг хизматкорлари ва шогирдлари яшайди. Бу ерда турли диний маросимларни бажаришда қўлланадиган жиҳозлар, муқаддас матнлар сақланади. Бино деворларининг ички қисмига буддалар ва бодхисатваларнинг тасвири туширилган бутлар қўйилади. Ибодат ва бошқа диний маросимлар тибет тилида бажарилади.

Ламаизмда диний байрамлар унчалик кўп эмас. Уларнинг энг йириги – цанагган (оқ ой) байрамидир. Бу байрам қадимги ой тақвими бўйича янги йилнинг кириши муносабати билан нишонланади. Байрам тантаналари ўн олти кун давом этади. Тантаналар давомида «Будданинг ўн икки мўъжизаси»га бағишланган жуда кўп диний маросим ва удумлар бажарилади. Ёз фаслининг ўрталарида «вайдаранинг доира бўйлаб айланиши» деб аталадиган диний байрам ўтказилади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, буддавийлик худонинг олдида одамларнинг тенглиги, илоҳий ҳақиқатга мустақил эришиш мумкинлиги, бошқа диний таълимотларга нисбатан бардошлилиги, тарихий шарт-шароитга мослашувчанлиги

каби хусусиятлари билан халқлар ўртасидаги чегаралар ва бошқа тўсиқлардан ўтиб, жаҳон динига айланди.

Ҳиндуизм таълимоти ва ахлоқи

Ҳиндистон диний тизимларининг ақидаларидаги ўхшашликлар, кишиларнинг эътиқод турини танлаш эркинлиги каби омиллар диний эътиқоди турлича бўлган халқларнинг тинч-тотув яшашларига шарт-шароит яратди. Аммо юқоридаги фикрга асосланиб, диний тизимлар ўртасида ҳокимият учун кескин кураш бўлмаган, деган хулосага келиш хатодир. Бундай кураш нафақат диний тизимлар ўртасида, балки битта диний тизимдаги худолар даражасида ҳам тўхтовсиз давом этган. Масаланинг диққатга сазовор жиҳати шундаки, улар ўртасидаги кураш жамиятда тўқнашувларни, диний урушларни келтириб чиқармади.

Буддавийлик давлат дини сифатида тан олинганидан кейин (мил. ав. III аср) ҳам диний таълимотлар ўртасидаги рақобат давом этди. Бу кураш, айниқса, брахманизм ва буддавийлик таълимотлари ўртасида муросасиз кечди. Лекин Ҳиндистонда брахманизм аввалги ҳолатида қайта тикланиши мумкин эмас эди. Натижада брахманизмнинг негизида янги диний таълимот ҳиндуийлик вужудга келди. Ҳиндуийлик таълимотининг шаклланиш жараёни милодий I асрга келиб якунланди. Унинг Ҳиндистонда кенг ёйилиши милодий IV–VI асрлардаги Гупталар империяси даврига тўғри келади. Аммо буддавийлик билан рақобат кураши осон кечмади, у узоқ давом этди. X асрга келиб, буддавийлик Ҳиндистондан узил-кесил сиқиб чиқарилди.

Янги таълимотни ҳиндуийлик деб аташ VIII асрда ислом динининг Ҳиндистонда ёйилиши билан боғлиқдир. Ислом динини қабул қилмаган маҳаллий аҳоли вакиллари мусулмонлар «ҳиндлар» деб атаган ва кейинчалик илмий адабиётда янги дин тарафдорлари «ҳиндуийлар» деб атала бошланган. Ҳиндлар ўз динини «арья-дхарма» (орийлар қонуни) ёки «санатана дхарма» (абадий қонун) деб аташади.

Ҳиндуийлик Ҳиндистонда қадимги даврлардан пайдо бўлган барча диний таълимотларни, маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, анъана ва удумларини ўзига сингдириб олган

дин ҳисобланади. Ушбу дин буддавийлик таълимотига кўп жиҳатлари билан ўхшаш бўлса ҳам, каста тизимини муқаддаслаштирганлиги, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналарни, афсоналар, ривоятлар ва байрамларни қабул қилиши ва бошқалар билан ундан фарқ қилган. Шунинг учун ҳақи равишда ҳиндуийлик «ҳинд турмуш тарзи» деб аталади.

Янги диний таълимот мазмуни ва моҳияти жиҳатидан ниҳоятда кенглиги ва мослашувчанлиги билан ажралиб туради. Ундан турли табақа вакиллари ўзларини қизиқтирувчи муаммоларга осонлик билан жавоб топадилар. Унинг негизида диний тилсимотлар, фалсафий мулоҳазалар, йога фалсафаси ва амалиёти, ибтидоий диний қарашлар, диний хурофотлар ва иримлар ўзаро қўшилиб кетган. Зеро, мураккаб фалсафий таълимотлар фақат уни тушуниб, ўрганадиган кишилар учун сақланиб қолди. Аҳолининг ўрта ва қуйи табақа вакиллари унинг доирасида асрлар давомида сақланиб келаётган, улар учун содда ва тушунарли бўлган қадимий маросим ва анъаналарни давом эттирдилар.

Санскрит тилида ёзилган ведалар, брахманлар матнлари ва упанишадалар ҳиндуийлик таълимотининг муқаддас битиги сифатида қабул қилинган. *Ведалар* (санскрит тилида – билим деган маънони англатади) милoddан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан милoddан аввалги I минг йилликнинг ўрталаригача ёзилган диний-адабий ёдгорликдир. Ведалар шеърий услубда ёзилган. Унга худоларга мадҳиялар айтиш, афсун ва жодулар, ибодатлар ва қурбонликлар қилиш тартиби ва бошқалар киритилган. Ҳажми жуда катта бўлганлиги сабабли, тўрт тўпламга (самхитларга) бўлинади. Ведалар матнининг мазмунини тушуниш жуда қийинлиги сабабли, муқаддас ёзувларни тафсир қилувчи тўплам ведангалар (ведаларнинг қисми) яратилган.

Брахманлар матнлари ҳам ҳиндуизмнинг муқаддас битикларидан бири сифатида қабул қилинган. Брахманлар матни касталар тузумининг шаклланиши даврида ведаларни шарҳлашга бағишланган диний трактати сифатида яратилган. Ушбу муқаддас битик мазмунан брахманларнинг

жамиятдаги раҳбарлик мавқеини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Диний таълимотнинг муҳим манбаларидан яна бири Упанишадалардир (санскрит тилида – сирли таълимот деган маънони англатади). *Упанишадалар* диний-фалсафий асарлар тўплами ҳисобланади. Унда ведалар шарҳланган, дунёнинг пайдо бўлиши, материя ва «руҳ»нинг муносабатлари, худоларнинг моҳияти каби масалалар таҳлил қилинган. Упанишадалар матни Ҳиндистондаги бошқа муқаддас битиклар каби, жуда узоқ вақт давомида тўпланган. Унинг энг қадимги қисми милоддан аввалги VIII–VI асрларда яратилган. Матнининг айрим қисмлари ёзилган вақт милодий йил ҳисоби бошланган тарихий даврларга тўғри келади.

Муқаддас ёзувлар матни асрлар давомида тўлдириб борилганлиги сабабли, уларни ўрганишда тил ва урф-одатлар билан боғлиқ қийинчиликлар вужудга келиши муқаррар эди. Мазкур муаммоларни ҳал қилиш мақсадида муқаддас ёзувларни ўрганишга кўмаклашувчи қўшимча адабиёт яратилди. Улардан бири *сутралар* деб аталади. Сутралар диний таълимотнинг жуда қисқа баёни бўлиб, авлоддан-авлодга оғзаки тарзда ўтиб келган. Унинг мазмунини тажрибали устознинг ёрдамисиз тушуниш жуда қийин бўлган. Сутраларнинг асосий қисми диний маросимларга бағишланган. Шунингдек, уларда ҳукмрон касталарнинг яшаш қоидалари ва кундалик диний мажбуриятлар баён қилинган.

Муқаддас битикларни ўрганишга кўмаклашувчи сутралар билан бирга, ўқув матнлари ҳисобланган *шастралар* ҳам вужудга келган. Шастралар шеърий услубда ёзилган бўлиб, диний таълимотнинг турли соҳаларидан билим беради. Улар орасида энг машҳури ахлоқ қоидаларига бағишланган «Ману қонунлари» (Манава-дхарма-шастра) ҳисобланади.

Ҳиндуийликнинг муқаддас ёзувларига «Маҳобхорат» ва «Рамаяна» дostonлари ҳам қабул қилинган. «Маҳобхорат» дostonининг матнларини тўплаш милоддан аввалги I минг йилликнинг бошларига тўғри келади ва бу жараён бир ярим минг йил давом этган. Дostonнинг дастлаб ҳиндуийлик таълимоти билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, лекин руҳоний брахманлар унинг матнига диний мазмундаги кўплаб

лавҳаларни киритганликлари натижасида, у диний қонунларни ўргатувчи асар – дхарма-шастрига айлантирилган.

Ҳиндуийликнинг муқаддас битикларини ўрганиш орқали унинг кўп ҳудодикка асосланган таълимот эканлиги тўғрисида ҳулосага келишимиз мумкин. Ҳиндуизмда худоларга сиғинишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Бу борада, энг аввало, худоларга қурбонлик ибодат қилишнинг бошқа турлари билан алмаштирилганлигини қайд этиш лозим. Лекин қон чиқариб қурбонлик қилиш маросими бутунлай йўқ бўлиб кетмаган. Шунингдек, диндорларга ўз эътиқоди ва манфаатларига кўра, қайси худога сиғинишни мустақил танлаш эркинлиги берилди. Ибодатхоналарда ва диний маросимларни бажариш учун ажратилган бошқа жойларда одам ва ярим одам ҳамда ярим ҳайвон киёфасида тасвирланган худоларнинг ҳайкалларини қўйиш ва уларга сиғиниш кенг ёйилди.

Ҳиндуийликда бош худолар сифатида Брахма, Вишну ва Шива қабул қилинган. Улар турли соҳаларга ихтисослашган ва бир-бирини тўлдиради. Бош худоларнинг биринчиси яратувчи худо Брахма ҳисобланади. У олий ибтидоий борлиқ ва абадийликнинг бирлигидан ўткинчи ва ранг-баранг дунёни, яъни оламни ва ундаги мавжудотларни яратди. Ҳиндуийлик таълимотида диндорлар Брахма яратган дунёдан чиқиб кетиб, нирванага эришишга интилади, яъни у ҳиндуийларнинг мақсадига қарама-қарши бўлган вазифани бажарган. Шу боис, ҳиндуийлик нуқтаи назаридан қараганда, Брахманинг табиат ва одамлар учун қилган хизмати ўзга бош худоларникидан катта деб ҳисобланмади. Брахманинг одамлар кундалик ҳаётида зарур бўлган бошқа вазифалари йўқлиги сабабли, диндорлар ҳам унга нажот сўраб мурожаат қилмайди, Брахманинг шарафига бағишланган диний маросим ва ибодатлар ҳам ўтказилмайди.

Ҳиндуийликнинг бош худолари қаторида иккинчи худо Шива ҳисобланади. Шива – вайрон қилувчи худо, санъат ва билим, айш-ишрат ва ишқий саргузаштлар ҳомийси; ҳаётий кучлар, эркаклик ибтидоси ва табиат стихиясининг тимсоли. У – табиат кучлари каби зиддиятли худо. Шива одамларга ёмонлик қилиб, унинг оқибатларини ўзи бартараф этади,

чорвага ҳомийлик қилади ва айни пайтда уларга зиён етказади.

Шиванинг зиддиятли моҳияти унинг қиёфасини тасвирлашда ҳам намоён бўлади. Унинг пешонасида учинчи – вайрон қилувчи кўзи бор, лекин айни шу кўзи билан у одамлар кўра олмайдиган нарсаларни кўради. Шива танаси атрофида илонлар ва бўйнида одамларнинг бош суяклари осилиб турган ҳолатда тасвирланади. Ёвуз руҳлар у билан доимо бирга юради.

Шива кўпинча муруқабба (кишининг онгини, ҳис-туйғуларини, сезгиларини, жисмоний фаоллигини сўндириши ва назорат қилишига ёрдам берадиган амалиёт, усул ва машқлар тизими) билан шуғулланаётган йог қиёфасида тасвирланади. У медитациядан рақсга тушувчи худо ҳолатига ўтиши мумкин. Рақс унинг учун кўнгилхушлик воситаси эмас. Шива рақс орқали дунёларни ва ҳаётий кучларни яратади, бутун оламнинг ҳаракат тартибини белгилайди ва уни вайрон қилади.

Вайрон қилувчи худо ўзининг буюк қудратини ҳар доим ҳам намоён қила олмайди. Диний ривоятларда айтилишича, у буюк кучни медитациялар давомида тўплайди. Зеро, Шива таркидунёчилик йўлини танлаган қаландарга ҳомийлик қилиши сабабли, уларда шундай буюк илоҳий куч бор, деб ҳисобланади. Унинг илоҳий кучи жинсий муносабатларда ҳам кўпайиши мумкин ва бу куч унинг хотинларига ҳам ўтади. Шиванинг жуда кўп хотинлари унинг қудратини намоён қилувчи илоҳий мавжудотлар сифатида қабул қилинган. Масалан, унинг хотинларидан бири – маъбуда Дурга ўнта қўлли даҳшатли аёл қиёфасида тасвирланади. Маъбуда девларга қарши шафқатсиз кураши билан ном қозонган. У диндорлар орасида улуғ она ва аёллик тимсоли сифатида улуғланади.

Шиванинг хотинлари қўрқинчли мавжудотлар қиёфасида тасвирланиб, одамларни қўрқув ва умидда сақлашда унга ёрдам берса ҳам, унинг хотинлари билан ўзаро муносабатлари муҳаббат ва садоқатга асосланади. Мисол учун, Шиванинг биринчи хотини Сати эрининг шаънини ҳимоя қилиб, ўзини оловга ташлаган. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, ҳинд аёллари орасида эри вафот этганидан кейин, унга абадий содиқ бўлиб қолиш учун, ўзларини

оловга ташлаш маросими (Сати маросими) мавжуд бўлган. Маросим XX асрнинг ўрталаригача сақланиб келган ва ҳозир ҳам узил-кесил йўқ бўлиб кетмаган.

Шива одамларнинг кундалик ҳаёти билан боғлиқ жуда кўп соҳаларга ҳомийлик қилганлиги боис, унга ҳиндуийларнинг ярмига яқини эътиқод қилади.

Халоскор худо Вишну бош худоларнинг учинчиси ҳисобланади. У Шива каби зиддиятли илоҳий мавжудот эмас. Вишну одамларга илоҳий ҳақиқатни етказади ва адолатнинг ғалаба қозонишига ёрдам беради. Вишну одамларни зулмдан халос қилиши билан бирга, хавф-хатардан ҳам сақлайди. Ўз вазифаларини бажариш учун турли қиёфаларда (аватарларда) дунёга келади. Диний манбаларда унинг неча бор дунёга келиши тўғрисида ҳар қил маълумотлар берилган.

«Маҳобҳорат» достонида Вишнунинг мингта қиёфаси тўғрисида ҳикоя қилинган. У Будда, Кришна ва Рам каби қиёфалари билан одамлар орасида машҳур ҳисобланади. Умуман, одамларга кўп қиёфали Вишнунинг қайси кўриниши яқин бўлса, ўшанисига сиғинишлари мумкин ҳисобланади. Вишну тўғрисидаги диний ривоятларнинг диққатга сазовор жиҳати яна шундаки, унга биноан охирада дунёда муттаҳамларнинг ҳукмронлиги ўрнатилади, уларнинг қалбида адолатга ва худога бўлган ишонч ва эътиқод сўнади. Вишну сўнгги марта оқ от минган чавандоз қиёфасида дунёга келиб, инсониятни ҳалокатдан қутқаради. Ушанда адолатли жамият қурилади ва инсониятнинг олтин асри бошланади.

Вишнуга ўз вазифаларини бажаришда гўзаллик ва бахт маъбудаси – Лакшми ва бошқа хотинлари ёрдам беради. Улар ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурмат, севги ва садоқат асосига қурилганлиги қайд этилади. Вишну, диндорлар орасидаги мавқеи бўйича, Шива билан рақобат қилади.

Бошқа диний тизимлардаги каби, ҳиндуизмда ҳам диндорларнинг ахлоқ қоидаларига қатъий амал қилиши талаб қилинади. Бу қоидалар қуйидаги таълимотларда ифодаланади:

1) дхарма (санскрит тилида – қонун, мажбурият каби маъноларни англатади) – одамларнинг бурчи ва

мажбуриятларини белгилайди. Дхарма қоидалари турли касталарнинг бурчлари ва мажбуриятларини тартибга солади, диндорлардан ушбу қоидаларнинг бажарилишини талаб қилади;

2) артха – диндорлар хулқ-атвор қоидаларининг мажмуидан иборат;

3) кама (брахманизм ва ҳиндуизмда севги худоси) – ҳиссий истак ва майллар қондирилишининг аҳамиятини белгилайди;

4) мокша (санскрит тилида – жойдан жойга кўчиш, дарбадарлик деган маъноларни англатади) – сансарадан халос бўлиш ҳақидаги таълимот.

Дхарма ҳар бир тирик жонзотнинг ижтимоий аҳамиятини белигилайди, одамларнинг хулқ-атворини тартибга солади, уларни жамият ва табиат билан уйғун ҳолда яшашга даъват этади. Лекин дхарма қоидаларида одамларнинг ҳуқуқдаги тенглиги эътироф этилмайди, балки, аксинча, касталар тузуми муқаддаслаштирилди.

Дхарма куч ишлатмаслик қоидасига қатъий амал қилишни талаб этади. Куч ишлатмаслик одамдан нафақат жисмоний мажбурлашдан воз кечишни, балки ёмон ниятда бўлмаслик, худбинликни йўқ қилишни, ғазаб ва нафратни тийишни, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилишни талаб қиладиган қоидалардан иборат. Инсон ёмонликка – ёмонлик, зулмга – зулм билан жавоб бермаслиги керак. Одам кечиримли бўлиши, айна пайтда, ҳаёт оқимида қараб яшамаслиги керак. Ҳар ким мустақил ҳаёт йўлини танлаши ва белгиланган мақсадга эришишда қийинчиликларни матонат билан енгиб ўтиши керак.

Ҳиндуийликда ердаги ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлишнинг аҳамияти қайд этилади. Карма қоидаларига биноан, одам диний ва дунёвий қоидаларга амал қилиб яшаши билан бирга, ҳиссий қувончлар ва жинсий истаклардан ҳам воз кечмаслиги керак.

Одамларнинг ҳурмати бойлигига қараб белгиланмайди. Одамларнинг ҳурматини қозонишда бойликнинг, албатта, муайян даражада аҳамияти бор, лекин яшашдан мақсад – бойлик тўплаш эмас, балки карманинг таъсиридан халос бўлишдан иборат. Зеро, кишининг ҳаёт йўли топган давлатига эмас, балки одамийлиги ва тақводорлигига қараб

баҳоланади. Кишиларнинг ўз ички дунёси ва табиат билан уйғунликда яшаши рағбатлантирилади.

Ҳиндуийликнинг диний-ахлоқий қадриятлари кишини ижтимоий фаолликка, ижтимоий норозиликка ва синфий курашга даъват этмайди. Уларга жамиятда тенгликка интилиб яшаш, ижтимоий адолатсизликларга қарши курашиш, синфий бирдамлик кабилар хос эмас. Бундай қарашлар карма қоидаларига ва руҳнинг айнан шу қайта туғилишда юз бераётган воқеалар учун индивидуал жавобгарлиги ҳақидаги диний таълимотга зид келади. Ижтимоий ҳаётни яхшилаш учун курашиш куч ишлатмаслик ақидасига ҳам мос келмайди.

Ҳиндуийлик жамиятда каста тузумини мустаҳкамлашга ёрдам бериши билан бирга, одамларнинг сиёсий ҳокимиятга муносабатини ва сиёсий фаолликни рағбатлантирмайди, касталар ўртасидаги бирдамликка даъват этмайди. Оқибатда, сиёсий ҳаётда ўзига хос бўшлиқ пайдо бўлди. Бундай вазиятдан турли сиёсий кучлар (асосан ташқи сиёсий кучлар) усталик билан фойдаланган. Ҳинд жамияти халқнинг менталитети таъсирида ташқи кучларнинг босқинига қаршилиқ кўрсатишга ожиз бўлиб қолди. Мавжуд вазиятдан дастлаб қўшни давлатлар, кейинчалик инглиз босқинчилари усталик билан фойдаландилар.

Ҳиндуийлик таълимотида жаннат ва дўзах тўғрисидаги ғоя мавжуд. Бу ғоя ҳиндуийликнинг сансара таълимотига зид келади. Шундай бўлса-да, жаннат ва дўзах тўғрисидаги ғоя қабул қилинган ва унинг мазмуни тарихий тараққиётнинг таъсирида ўзгариб борган. Дастлаб нариги дунёда фақат жаннат мавжуд деб тасаввур қилинган. Жаннатга тушиш учун руҳнинг синовлардан ўтиши талаб қилинмаган. Маълумки, Ҳиндистонда қадимдан вафот этган одамнинг жасади ўтда куйдирилган. Майитни куйдириш маросими олов худоси Агнига сиғиниш билан боғлиқ. Олов худоси марҳумнинг савоби ва гуноҳларини аниқлаб, кейинги тақдирини ҳал қилган. Бу жараён дастлаб жуда содда тасаввур қилинади. Унга биноан, олов танани куйдириб гуноҳларидан тозалайди, кишининг гуноҳи ва қусурлари кулда қолади. Олов билан софланган руҳ нариги дунёда тана вазифасини бажарадиган юпқа қобиқ ҳосил қилиб жаннатга тушади. Руҳ жаннатда аجدодлари билан

биргаликда бахтли ва фаровон яшайди. Лекин кейинчалик дўзах нариги дунёда ҳам мавжудлиги ҳақидаги ғоя вужудга келган. Одамлар ҳаётлиги даврида қилган гуноҳлари эвазига дўзахда жазоланиши белгиланган.

Ҳиндуийликда дўзах жуда кўп кўринишга эга деб тасаввур қилинади ва улар бир-биридан жазо бериш усуллари билан фарқ қилади. Масалан, брахманни ўлдирган одамларнинг руҳи энг кўрқинчли дўзахга тушади. Бу дўзахга тушган кишининг оёғи остида доимо олов ёниб туради. Бошининг устида чўғдек қизитилган темир туради. Диний урушлар, тўқнашувлар ва жанжалларни келтириб чиқарган одамлар вафот этганидан кейин тушадиган дўзахда улар ёмон чиқиндилар билан тўлдирилган дарёга ташланади ва ҳ. к.

Ҳиндуийликдаги жаннат ва дўзах тўғрисидаги қарашлар аجدодлар руҳига сиғиниш маросимининг мавжудлигига ҳам зид келади. Чунки одам вафот этганидан кейин унинг руҳи қайта туғилиш занжирини узиб ташлаб, нирванага эришмас экан, дунёга тўхтовсиз қайтиб келаверади. Руҳнинг турли мавжудотларга кўчиши сабабли, ким-кимнинг аждоди эканлигини аниқлаб бўлмайди.

Юқорида қайд қилинганидек, аждодлар руҳи бу дунёга қайтиб келмаслиги, яъни нариги дунёда қолиши мумкин. У дунёда қолган руҳ тана вазифасини бажарувчи юпқа қобиққа жойлашади ва жаннатга тушади. Руҳнинг ўзи юпқа қобиқни ярата олмайди. Муаммо ҳал этилиши учун ерда қолган қариндошлари марҳумнинг хотирасига бағишланган махсус диний маросимларни бажариши керак. Агар белгиланган маросимлар бажарилмаса, руҳ танасиз қолади ва ерга қайтиб келиб, одамларга зиён етказиши мумкин. Шунинг учун марҳумнинг яқин қариндошларидан белгиланган маросимларни тўлиқ бажаришлари талаб қилинади. Аждодлар руҳига бағишланган маросимларни бажармаган киши ҳатто ворислик ҳуқуқидан ҳам маҳрум қилиниши мумкин. Бундай маросим вафот этган ҳар қандай киши учун ўтказилиши шарт бўлса-да, руҳи қайта туғилишдан тўхтаган кишилар учун айниқса муҳим бўлади.

Ҳиндуийликда кўпдан-кўп диний маросимларни бажариш ишларига брахманлар раҳбарлик қилади. Руҳоний брахманлар қадимги даврдаги брахманлар кастасининг ворисларидир. Ҳиндуийликда ҳам улар асосан

имтиёзларини сақлаб қолдилар. Улар давлат ташкилотларида, хусусий фирма ва бошқармаларда юқори лавозимларда хизмат қилади.

Брахманлар ижтимоий ҳаётнинг дин талаблари асосида ташкил этилишини назорат қиладилар. Бу талабларнинг энг асосийси жамиятнинг касталарга бўлиниши ва одамларнинг ўз кастаси қоидаларига сўзсиз амал қилишларидир.

Брахманлар кастаси вакиллари ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида фаол иштирок этсалар-да, уларнинг асосий вазифаси жамият бошқа қатламларининг диний эҳтиёжларини таъминлашдан иборат. Юқорида қайд этилганидек, барча муҳим диний маросимлар брахманлар раҳбарлигида бажарилади. Диний маросимлар асосан ибодатхоналарда ўтказилади. Одамлар ибодатхоналарга худонинг бутини эъзозлаш, ибодат қилиб, эҳсон бериш ниятида келади. Брахман ҳар бир диндорнинг эҳсонини қабул қилади ва уни илоҳга етказиш билан боғлиқ маросимларни бажаради.

Ҳиндуийликда кишининг мақсадга эришишида брахманнинг воситачилиги билан бирга, ғайритабиий кучларнинг хайрихоҳлигига эришиш зарур деб ҳисобланади. Бу эса диний тизимда сеҳргарлик амалиёти – тантризмни (санскрит тилида «тантра» – фикрни жимжимадор қилиб ифодалаш, сир тутилган матн, сеҳргарлик) сақланиб қолишига шарт-шароит яратди. Сеҳргарлик усуллари бўлмиш тантралардан муқаддас афсунлар – мантралар вужудга келди. Ҳиндуийлар мантраларда илоҳий куч мавжуд эканлигига, уларни ўқиш билан ғайритабиий куч (шакти)ни чақириш ва унинг ёрдамида мақсадга мўъжизавий равишда эришиш мумкинлигига ишонадилар. Зеро, мантра овоз шаклига кирган Брахма деб ҳисобланади. Ҳар бир каста ўзининг мантрасига эга бўлиб, ҳаётий муаммолар пайдо бўлганда мантраларни ўқиб ғайритабиий кучларни ёрдамга чақиради.

Ҳиндуийликда мантралар билан бирга туморлар, сеҳрли диаграммалардан ҳам фойдаланилади. Туморлар ва сеҳрли диаграммалар афсунгарлик ашёсидир. Одамлар ҳаётий муаммоларининг ҳал этилишида брахманларнинг маслаҳатлари, худоларга ибодат қилиш ва эҳсонлар бериш ёрдам бермаганидан кейин, сўнгги восита сифатида

сеҳргарларнинг ёрдамидан ҳам фойдаланадилар. Сеҳргар ижтимоий мавқеи жиҳатидан брахман билан рақобат қила олмайди. Албатта, брахманни сеҳргар билан тенглаштириш ноўрин, лекин сеҳргар ҳам жодуларини бажариш вақтида брахман мурожаат қиладиган худоларнинг мададига таянади.

Ҳиндуизм диний тизимининг ўзига хос маросим ва байрамлари мавжуд. Диний маросимларнинг кўпчилиги шонли сана ва байрам кунларига тўғри келади. Худога бағишлаб ўтказиладиган у ёки бу тантаналарда миллионлаб диндорлар иштирок этадилар. Байрам тантаналари вақтида оммавий диний маросимлар ва намойишлар уюштирилади, муқаддас жойларга ҳаж сафарлари ташкил этилади. Бундай оммавий байрамларнинг мисоли сифатида Шива, Рам, Кришна, Дурга-пуджа шарафига ўтказиладиган байрамларни, чироқлар байрамини, донишмандлик маъбудаси Сарасвати, бойлик ва савдо-сотик ҳомийси Ганеши шарафига ўтказиладиган байрамларни киритиш мумкин. Шивага бағишланган байрамлар ҳар ойда тантанали ўтказилади.

Умум Ҳиндистон байрамлари билан бирга, у ёки бу минтақанинг, шаҳар, туман ва ҳатто қишлоқнинг аҳолиси нишонлайдиган маҳаллий байрамлар ҳам мавжуд. Бу байрамлар диний афсоналар ва ҳиндуийлик худоларига ибодат қилиш билан боғлиқ.

Байрамларда, диний эътиқоди, табақаси, миллати ва жинсидан қатъи назар, барча аҳоли иштирок этади. Бундай байрамлар миллий онгни шакллантирувчи ва уларнинг бирлигини мустаҳкамловчи муҳим восита вазифасини бажаради.

Ҳиндуийлик таълимотининг ривожланишида ислом динининг таъсири алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Ҳиндистон заминида таълимотнинг моҳияти жиҳатидан ўзаро келишиши қийин бўлган диний эътиқодлар тўқнашди. Ҳиндуийлик маҳаллий халқларнинг маданиятини, руҳиятини ўзида акс эттириб, одамларда мўътадилликни, бардошлиликни ва ўз ички дунёси билан уйғунликда яшаш каби хислатларни шакллантирган. Исломга, диний бағрикенглик билан бирга, муайян даражада ғайримусулмонларга нисбатан муросасизлик, одамларни

дин талабларига сўзсиз бўйсунушга ва раҳбарларга кўр-кўрона ишонишга даъват қилиш кабилар ҳам хосдир. Лекин ҳиндуийлик ва ислом таълимотларида жиддий тафовутлар мавжудлигига қарамай, халқларни эътиқодига кўра бир-биридан ажратувчи, улар ўртасида ишончсизлик кўзғатувчи қарашларга нисбатан уларни ўзаро яқинлаштирувчи жиҳатлар устунлик қилади. Бу эса динлар ўртасида ўзаро мулоқотни вужудга келтиради.

Исломда мавжуд бўлган одамларнинг Оллоҳ олдидаги тенглиги, инсонни олий қадрият деб билиш каби ғоялар, ахлоқий қадриятларга алоҳида эътибор, маҳаллий халқларда, айниқса, аҳолининг ўрта ва қуйи табақалари вакилларида қизиқиш уйғотди. Бобурийлар сулоласининг ҳукмронлиги даврида сиёсий ҳокимиятни мусулмонлар назорат қилганлиги сабабли, маҳаллий аҳолининг юқори табақага мансуб вакиллари ҳам сиёсий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда, оилавий равишда ислом динини қабул қилиш ҳодисалари учраб турган. Лекин бу ерда ислом бошқа минтақалардаги каби (Миср, Эрон, Месопотамия) халқнинг кўп асрлик ноёб анъаналарини енга олмади. Ислом ҳиндуийлик билан бирга фаолият кўрсатишга мажбур бўлди.

Ҳиндуийлик ислом дини таълимотининг ривожланишига ҳам таъсир ўтказди. Бу исломни қабул қилган маҳаллий аҳоли вакиллари орқали ҳинд халқи анъаналари билан мусулмонларнинг яқиндан танишиши асосида амалга оширилди. Ўз навбатида, ислом ҳам ҳиндуийликка ва ҳинд турмуш тарзига таъсир кўрсатди. Масалан, исломнинг таъсирида хотин-қизларнинг ожиза сифатида оилада эркакка бўйсунуши, уларнинг кўпроқ бола тарбияси билан шуғулланишини рағбатлантириш ва ижтимоий фаоллигини чеклаш кабилар миллий анъана даражасига кўтарилди. Исломнинг таъсири санъат, адабиёт ва меъморчиликда айниқса жуда салмоқли бўлган.

Ҳиндуийлик ва ислом маданиятининг ўзаро мулоқоти қанчалик салмоқли бўлмасин, икки дин анъаналаридаги муаммолар тўлиқ бартараф этилмади. Бу муаммолар, ташқи душман таъсири бўлмаса, эътиқоди жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган битта халқнинг тинч-тотув яшашига тўсқинлик қилмаган.

Ҳозирги даврда ҳам конфессиялараро муносабатлар масаласи долзарб муаммо сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолди. Зеро, инглиз босқинчилари томонидан сунъий ҳосил қилинган мусулмонлар ва ҳиндуийлар ўртасидаги душманлик муносабатлари ҳиндуийликдаги модернизация жараёнларига салбий таъсир этди. Исломга қарши курашда ҳиндуийликдаги фундаменталистик ва экстремистик руҳдаги мазҳаблар диний анъаналарни сақлаб қолиш шиорини ўзларининг кураш байроғига айлантирдилар.

Ҳиндуийликдаги замонавийлашув (модернизация) жараёнларига тўсқинликларни фақат исломга қарши кураш зарурати билан боғлаб талқин қилиш нотўғри бўлади. Маълумки, ижтимоий тараққиёт таъсирида динда ҳам тараққийпарвар ўзгаришларни амалга ошириш ва диний анъаналарни ҳозирги замон талабларига мослаштириш зарурати вужудга келади. Лекин бундай ўзгаришлар консерватив кучлар билан кураш орқали амалга оширилади.

Қайд этиш жоизки, диний анъаналарга содиқлик ҳамда ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилиш айнан бир нарсаси эмас. Ҳиндистон тарихида биз шундай ҳолатга дуч келамиз. Бу ерда ҳиндуийлик анъаналари инглиз мустамлакачилигига қарши курашнинг самарали воситасига айлантирилди. М. Ганди раҳбарлигидаги миллий озодлик ҳаракатининг иштирокчилари мустамлакачилик зулмига қарши курашда «свараж» (ўзининг ҳокимияти) шиори билан чиқдилар. Ушбу шиор фуқароларнинг мустамлакачилик тартибига бўйсунмаслигини билдиради. Кураш воситаси сифатида ҳиндуийликдаги куч ишлатмаслик ақидаси асос қилиб олинди.

М. Ганди диний қоида ва анъаналарга содиқ бўлса ҳам, диний ақидапарастлик ва экстремизмга қарши кураш олиб борди. Жамиятнинг касталарга бўлинишини ва улар ўртасидаги тенгсизликни қоралади. Хотин-қизларнинг тенглиги ва тул хотинларнинг турмушга чиқиш эркинлиги учун курашди. Ҳиндуийликдаги мустамлакачиларга қарши курашда ёрдам берадиган, тараққийпарвар сиёсий мақсадларни амалга оширишга кўмаклашадиган, халқни умумий мақсад атрофида бирлаштирадиган ғояларни қабул қилди.

Ҳиндистоннинг ҳозирги сиёсий ҳаётида диний анъаналар, айниқса, ҳиндуийлик анъаналари жуда катта аҳамиятга эга. Демократик жамият қураётган мамлакатда сиёсий ҳокимият учун курашувчи кучлар диний анъаналарга ўз дастурларининг энг долзарб мавзуи сифатида қарайдилар. Реакцион сиёсий кучлар ҳиндуийлик анъаналарининг энг қолоқ ва консерватив ғояларини жамиятда қайта тиклашга ҳаракат қиладилар. Лекин улар сиёсий ҳокимиятда кучли мавқега эга эмасдирлар. Ҳозирги сиёсий ҳокимият маъмурияти диний анъаналардаги тараққийпарвар, замонавийлашган ғояларга асосланувчи тараққийпарвар кучларни ташкил этади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳиндуийлик нафақат диний таълимот, маданий анъана, балки халқнинг турмуш тарзидир. У Ҳиндистондаги мавжуд бошқа диний таълимотлар билан бирга, илғор жамият қуришдек бунёдкорлик ишларида фаол иштирок этмоқда.

Савол ва топшириқлар

1. Буддавийликнинг вужудга келиш сабаблари нималардан иборат?
2. Буддавийликнинг брахманизмдан асосий фарқларини кўрсатинг.
3. Буддавийлик тарғиб қиладиган буюк ҳақиқатлар нималардан иборат?
4. Буддавийликда қандай оқимлар мавжуд ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.
5. Буддавийликнинг маросим ва байрамларини тушунтиринг.
6. Нима сабабдан ҳиндуийлик буддавийликни Ҳиндистондан сиқиб чиқарган?
7. Нима сабабдан ҳиндуийлик ҳинд халқининг турмуш тарзи деб аталган?
8. Ҳиндуийликдаги бош худолар ва уларнинг вазифаларини тушунтиринг.
9. Ҳиндуийликда тарғиб қилинадиган ахлоқий қадриятлар қандай таълимотларда акс эттирилган?

10. Ҳиндуийликнинг маросим ва байрамлари нималардан иборат?

5-маъруза

ХРИСТИАНЛИК: МОҲИАТИ, ТАРИХИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Христианлик таълимоти ва маросимлари

Христианлик милодий I асрнинг ўрталарида Фаластинда вужудга келди. «Христианлик» атамаси қадимги яҳудий тилидаги «машиах» сўзининг грек тилига таржимасида «христос», яъни муқаддас ёғ суртилган, мессия (маҳдий) деган маъноларни англатади.

Фаластин милодий I асрда Рим империясининг провинция (вилоят)ларидан бири эди. Бу даврда Рим жамиятининг инқирози унинг провинцияларида янада кескин тус олди. Фаластинда яшовчи яҳудийлар давлат таркибига киритилган бошқа халқлар қатори, Рим императори, провинция ноиблари ва маҳаллий ҳукмдорларнинг зулмидан эзилмоқда эди. Шафқатсиз эксплуатация ва ҳукмдорларнинг зўравонлигидан норози бўлган халқ адолатсиз мустабид тузумга қарши кураш олиб борди. Лекин босқинчилар ва маҳаллий ҳукмдорларнинг зулмига қарши кўтарилган кўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилар эди. Ўз кучига ишончини йўқотган мазлум халқ орасида адолатсиз тузумни йўқ қилиб, илоҳий подшолик қурадиган халоскор-мессия (маҳдий) тўғрисидаги ғоя кенг ёйилди. Айти пайтда, мазлум халқнинг орзу-истакларини яхши тушуниб, ундан ўз мақсадида фойдаланишга интилувчилар, тарки дунё қилган қаландарлар, диний мазҳабларнинг раҳбарлари ва ҳатто таваккалчи лўттибозлар ўзларини маҳдий деб эълон қилар эдилар.

Мессиячилик ҳаракати одатда мустабид тузумга қарши умумхалқ қуролли курашининг бошланиши ва унинг бостирилиши билан якунланар эди. Шунинг учун ҳукумат мессиячилик ҳаракатига қарши кескин кураш олиб борди.

Бироқ ҳаракатга қарши қўлланган кескин тадбирлир уни узил-кесил йўқота олмади.

Мессиячилик ҳаракати, давлат ҳокимияти билан бирга, уни қўллаб-қувватловчи расмий мафкурага ва диний таълимотларга ҳам қарши бўлган. Шу боис, улар ҳокимиятнинг мессиячилик ҳаракатига қарши кескин курашига хайрихоҳлик билдириши билан бирга, унда фаол иштирок этган.

Милодий I асрда Фаластинда мессиячилик ҳаракати шу қадар кенг ёйилдики, маҳаллий аҳоли онгида буюк халоскор-мессия Исо Масих (Иисус Христос) тўғрисидаги диний таълимотнинг вужудга келиши ва мустаҳкамланишига сабаб бўлди.

Исо Масихнинг ҳаёти ва фаолияти Библия (Инжил)нинг «Янги Аҳд» қисми, яъни евангелияларда (грек тилида euangelion – яхши хабар деган маънони англатади), батафсил баён қилинган.

Диний ривоятларга кўра, фаришта Гавриил (Жаброил) камбағал қиз Марияга (Мариям) худо унга халоскор-мессиянинг онаси бўлишни ато этганлиги ҳақида хабар беради. Мария иффати сақланган ҳолда Ота худодан (худонинг қиёфаларидан бири) ғойибдан ҳомиладор бўлади. Унинг эри қария Иосиф (Юсуф) хотинининг илоҳий ҳомиладан туққан (Жаброил унга маълум қилган) боласини қабул қилади.

Исо 30 ёшга кирганидан кейин Иордан дарёси бўйида Иоан Чўқинтирувчидан чўқинтиришни қабул қилади ва диний қарашларини тарғиб қилишни бошлайди. Унинг атрофида шогирдлари, қариндош-уруғлари ва яқинларидан иборат маслакдошлар гуруҳи шаклланади. Гуруҳнинг асосини Исонинг 12 шогирди – апостоллар (грекча apostols – вакил деган маънони англатади ёки арабчада ҳаворийлар) ташкил этади. Исо гуруҳ аъзолари билан биргаликда Фаластин бўйлаб саёҳат қилиб, одамларни ўз диний таълимотига даъват этади, беморларни даволайди, мўъжизалар кўрсатади.

Исо одамлар орасидаги ташвиқотида ягона худо ердаги одамларнинг яратувчиси эканлигини, ерда илоҳий подшолик ўрнатилиши тўғрисидаги хабарни одамларга етказиш учун уни вакил қилиб юборганлигини айтади. Одамларнинг

маънавий тушкунликдан халос бўлишлари ва илоҳий ҳақиқатга эришишлари учун Исони худонинг ўғли, худо ва одамлар ўртасидаги воситачи сифатида тан олишларига ва унинг таълимотини қабул қилишга даъват этади.

Фаластинда Исонинг уч йиллик даъватчилиқ фаолияти кутилган натижа бермади, унга эргашганлар жуда кам эди. Бундан ташқари, унинг қарашлари иудаизм таълимотига мос келмаслиги, баъзи бир муҳим масалаларда унга қарши турганлиги, Қуддус коҳинлари ва руҳонийларининг кескин қаршилигига сабаб бўлади.

Рим давлати, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва коҳинлар уни сохта мессиячилиқда айблайди. Оқибатда Исо одамлар орасида расмий дин ва ҳокимиятни бадном қиладиган фаолияти учун тириклайин хочга михлаб ўлдиришга маҳкум қилинади. Исо Масиҳнинг учта қароқчи билан бирга қатл қилиниши белгиланади. Ўша даврда расман тан олинган анъанага биноан қатл майдонига томошага келган оломон ўлимга маҳкум қилинганлар орасидан биттасини афв этиши мумкин эди. Лекин оломон қароқчи Варравани танлаб, Исо Масиҳдан юз ўгиради.

Диний ривоятларда қайд этилишича, Исо қатл қилинганидан уч кун ўтгач, мўъжизавий равишда қайта тирилади. Шогирдлари билан қирқ кун бирга бўлади. Қирқинчи кунда шогирдларининг кўз ўнгиде осмонга кўтарилиб кетади.

Евангелиялардаги Исонинг ҳаёт фаолияти тўғрисидаги маълумотларни қисқача шундай таърифлаш мумкин. Қайд этиш керакки, евангелияларда Исонинг ҳаёт йўлини ёритишда кўплаб ноаниқликларга йўл қўйилган. Масалан, ҳаворий Матфей ўз евангелиясида Исо шажарасини Довуд, Соломон ва Иброҳим билан боғлиқлигини исботлашга ҳаракат қилади. Ҳаворий Лука Исо Довуднинг 28-авлоди эканлигини қайд этади. Бундай далилларни ишончли эканлигини исботлаш қийин. Мисол учун, Довуд тарихий манбаларга кўра, милoddан аввалги X асрда яшаган; минг йил давомида уларнинг ўртасида бор-йўғи 28 та авлод ўтганлиги шубҳалидир.

Евангелияларда йўл қўйилган кўплаб бундай ноаниқликлар ёки хатоликлар Исонинг тарихий шахс эканлигига шубҳа туғдиради. Шу боис, унинг шахсига

муносабат масаласида афсоналар ва тарихий мактаблар шаклланди. Афсона мактабининг вакиллари Исонинг тарихий шахс эканлигини инкор этадилар. Исо тўғрисидаги қарашлар турли диний ривоятлар йиғиндисидан вужудга келганлигини исботлашга ҳаракат қилинади. Мазкур мактабнинг заиф томони шундаки, унда Исо тўғрисидаги қарашларнинг асосида ҳеч қандай тарихийлик йўқ деган ғояни исботлашга интилади.

Иккинчи – тарихий мактаб вакиллари Исонинг тарихий шахс эканлигини исботлашга ҳаракат қиладилар. Бунда асосий далил сифатида евангелияларда номлари қайд қилинган персонажлар: Иоан Чўқинтирувчи, ҳаворий Павел, Рим ноиби Понтий Пилат ва бошқаларнинг тарихий шахс эканлиги қайд этилади. Албатта, бу далил унинг тарихий шахс эканлигини исбот қилиш учун етарли эмас, янада асосли далиллар талаб этилади.

1946–1947 йилларда Ўлик денгиз қирғоғида жойлашган Қумрон ғоридан қадимги ўрама битикларнинг топилиши ушбу масалага ойдинлик киритди. Қўлёзмалар милодий I асрнинг ўрталарида Фаластинда мавжуд бўлган иудаизмнинг эссенлар мазҳабига тегишли эканлиги аниқланган. Эссенлар эътиқоди, диний маросимлари ва турмуш тарзи билан христианликка яқин турган.

Қумрон қўлёзмалари асосан инжил лавҳалари, жамоанинг низоми ва дуолардан иборат бўлган. Қўлёзмаларда «ер юзида адолат ўрнатадиган устоз» тўғрисида маълумотлар бор. Қўлёзмалар янги диний мазҳабга асос солган, иудаизм ақидаларини танқид қилиб, христианлик таълимотига ўхшаш қарашларни тарғиб қилган тарихий шахс яшаганлиги тўғрисида маълумот беради.

Диншунослик христианликнинг вужудга келиши муаммосини илмий асосда ўрганар экан, Исонинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида баҳс юритувчи бу икки мактабдан бирининг қарашлари тўғри эканлигини исботлашга ҳаракат қилмайди. Айни пайтда, масалага илмий ёндашув милодий I асрда Фаластинда иудаизмнинг мазҳабларидан бирига асос солган ва кейинчалик унинг иудаизм динидан ажралиб чиқиб, янги диний таълимотга айланишига сабаб бўлган шахс яшаганлигини инкор этмайди.

Шундай қилиб, христианлик дастлаб иудаизмнинг мазҳаби сифатида вужудга келди ва узоқ давом этган курашлар жараёнида мустақил диний таълимотга айланди. Исо Масих иудаизмни танқид қилар экан, дастлаб янги динни вужудга келтиришни мақсад қилиб қўймаган. Исо иудаизмдаги жаҳолат, бутпарастликни кучайтирувчи жиҳатларни ўзгартиришга, ҳаддан ортиқ маросимчиликка чек қўйишга ва шу йўл билан уни такомиллаштиришга ҳаракат қилган. Лекин унинг қарашларини яҳудий коҳинлари қабул қилмади, улар ўртасидаги ихтилофлар тобора кенгайиб борди. Натижада Исо иудаизмдан тобора йироқлашди ва унинг қарашлари янги диний таълимотга асос қилиб олинди.

Манбаларда қайд қилинишига кўра, Исо дастлаб диний қарашларни Фаластиннинг Капернаум шаҳри атрофида жойлашган қирликларда тарғиб қилишдан бошлаган («Нагорная проповедь»)¹. Исонинг ҳаворийларга қарата сўзлаган нутқларида баён қилинган ижтимоий ва ахлоқий қарашларида иудаизмга зид ғоялар аниқ намоён бўлади. Унда Исо ўзининг қарашларини «Эски Аҳд»да ёзилган ғоялар билан мунозара усулида баён қилган. Айтилганки, «зино қилма», мен айтаманки, кимда-ким «ожизалар»га шаҳвоний ниятда қараса, у билан қалбида зиного йўл қўяди. Айтилганки, «жонга-жон, қонга-қон», мен айтаманки, «кимки сизнинг чап юзингизга бир шапалоқ урса, сиз унга ўнг юзингизни тутинг», «зулмга зулм билан жавоб берманг», «душманларингизга меҳр-муҳаббат билан муносабатда бўлинг» ва ҳ. к.²

Шундай қилиб, Исо таълимоти вужудга келган вақтдан бошлаб, иудаизм қадриятларини қабул қилмади. Худонинг моҳияти муҳаббат эканлиги, унинг одамларга ёмонлик қилмаслиги, унинг олдида одамларнинг тенглиги, инсонга меҳр-муҳаббат билан қараш ва унинг улуғланиши, ахлоқ қоидаларининг аҳамияти каби ғояларининг устуворлиги янги

¹ Қаранг: *Мирун Ю. В., Мирун Ю. Г.* Тайны богов и религий. М., 1999. С. 978.

² Қаранг: *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М., 2000. С. 117.

диннинг турли халқлар орасида кенг ёйилишига сабаб бўлди.

Христианлик таълимотининг шаклланишида илоҳиёт соҳасидаги изланишлар билан бирга, ижтимоий фикр, ўша даврдаги фалсафий таълимотлар ва мутафаккирларнинг ғоялари ҳам муҳим манба бўлди.

Рим давлатининг инқироzi сабабли, одамларнинг жаҳолат гирдобига ботиб қолган жамиятга ва келажакка ишончи йўқолди. Расмий дин одамлар орасида тобора ўз мавқеини йўқотиб борди. Одамлар орасида қисматга, тақдири азалга ишониш кенг ёйилди. Илоҳий халоскор тўғрисидаги ғоя пайдо бўлди. Қисматга, тақдири азалга ишониш ўша даврдаги фалсафий мактаблар таълимотида ва мутафаккирларнинг қарашларида ҳам долзарб мавзуга айланди.

Милодий I асрда Қадимги Римда кенг ёйилган стоиклар (грекча stoa – бино олдидаги устунли узун айвон деган маънони англатади, мактаб асосчиси Зенон яшаган Афина шаҳри ибодатхонаси тарҳидан олинган атама) фалсафий мактабининг таълимоти диққатга сазовордир. Стоиклар талқинида дунё бир бутун, яхлит воқелик бўлиб, ундаги воқеа ва ҳодисалар умумий тартибга бўйсунди. Дунёнинг бирлиги уни вужудга келтирган ва бошқариб турадиган илоҳий Логос (худо) фаолиятининг натижасидир. Илоҳий Логос борлиқдаги жараёнларни бошқариш билан бирга, унинг, шу жумладан, одамларнинг ҳам тақдирини олдиндан белгилайди.

Стоикларнинг тақдири азал тўғрисидаги таълимоти Сенеканинг қарашларида мукаммал баён қилинган. Унинг фикрига кўра, борлиқ моддий ва руҳий дунёларга бўлинади. Моддий дунё руҳий дунёга бўйсунди ва мустақил фаолиятга қодир эмас. Ундаги тартиб ва мукаммаллик оламий ақл, яъни худо фаолиятининг маҳсулидир. Худо барча нарса ва воқеаларнинг сабабчиси, тақдирини белгиловчи олий борлиқдир. Табиат воқеликларида руҳ мавжуд. Воқеликларда мужассамланган руҳ худо руҳининг бир заррасини ташкил этади. Тирик мавжудотларда жойлашган руҳлар ўз қобиғини тарк этиб, «озодликка чиқишга» ва мутлақ руҳга қўшилишга интилади. Диний ривоятлардан маълумки, руҳнинг танани тарк этиши «табиий» ҳодисадир,

шундай экан, одамлар ҳаётга ва ўлимга бир хилда муносабатда бўлишлари керак.

Ҳар бир одамда илоҳий руҳнинг бир зарраси мавжудлиги, уларнинг руҳан тенглигини билдиради. Улар ўртасидаги тенгсизлик жамиятга хос воқелиқдир. Қул пок виждони, инсонпарварлиги, дўстларга садоқати, жасурлиги каби маънавий фазилатлари билан ҳўжайинидан устун туриши мумкин. Қуллик кишининг жисмоний ҳолатидир.

Сенека борлиқни илоҳий дунё ва одамлар дунёсига бўлади. Улар бир-бирлари билан боғлиқдир. Икки дунё ўртасидаги алоқачи вазифасини авлиёсифат кишилар жамоаси бажаради. Жамоа аъзоларининг диний ва дунёвий ҳокимиятга итоаткорлиги, зулмга қаршилиқ кўрсатмаслиги, жисмийликдан руҳий етукликни устун қўювчи, стоиклар таълимотини яхши биладиган ва уларга сўзсиз амал қиладиган кишилар орасидан танлаб олинишини тавсия этади. Сенека тарғиб қилган кишилардаги фазилатлар христианликнинг маънавий қадриятларига мос келади.

Сенека давлатларни икки турга бўлади: биринчиси – худо ва одамларнинг ҳамкорлигига асосланувчи, ҳудуди ернинг муайян бир бўлаги билан чекланмайдиган катта давлат; иккинчиси – ҳудуди маконда чекланган кичик давлат. Одамлар иккала давлатга ҳам хизмат қилишлари мумкин, лекин бу дунёда халқларни бирлаштирувчи илоҳий давлатни танлаган одам ютқазмайди.

Шу тариқа кишилар онгига космополитизм (грекча *kosmopolites* – ер шари фуқароси деган маънони англатади) ғояси сингдирилади. Бу таълимот охиратда ер юзидаги барча одамларни бирлаштирувчи илоҳий подшоликни куриш ғоясига асосланади.

Сенека таълимотидаги моддий дунё лаззатларининг ўткинчилиги, одамларга ҳамдардлик, камтарона яшаш, ўзини худога бахшида этиш каби ғоялар христианлик таълимотида янада ривожлантирилди.

Христианлик таълимотининг шаклланишида Александриялик Филон (милоддан аввалги 20 й. – милодий 54 й.) қарашлари алоҳида аҳамиятга эга. Филон диний қарашларда устуворлик қилиб келган худони «мавҳум, шахси номаълум ибтидо» деб таърифлашга кескин қарши чиқди. Унинг фикрича, агар худо мутлақ ибтидо бўлса,

шахсиятсиз мавжуд бўла олмайди, чунки унинг шахсияти бўлмаса, ундан олдин яна нимадир бўлиши керак. Худо нафақат қиёфага эга, балки эзгулик, гўзаллик ва донолик тимсолидир.

Борлиқ худо иродаси ва фаолиятининг маҳсулидир. Дунё кўринмас (илоҳий) ва кўринадиган (моддий) қисмларга бўлинади. Худо моддий дунёдан ташқарида мавжуддир. Моддий дунёдаги барча нарса ва ҳодисаларни, шу жумладан, одамларни ҳам худо яратган, улар худо фаолиятининг маҳсулидирлар. Худо одамлар уни билиши, унга эргашиши зарурлигини билдириш учун ўз ўғлини ер юзига вакил қилиб юборган.

Филон одамларга хос бўлган иллатларни: маиший бузуқлик, ўзгаларга бепарқлик, меҳрсизлик, мансабпарастлик, бойликка ҳирс қўйиш кабиларни қоралади, одамларнинг худо олдида тенглигини эътироф этди. Унинг ижтимоий қарашлари христианлик таълимотининг шаклланишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Христианлик таълимотининг илоҳий манбалари муқаддас битиклар ва муқаддас ривоятларга бўлиб ўрганилади. Диний ривоятларга кўра, худо муқаддас битиклар (ёзувлар)ни одамларга уларнинг ижтимоий-маданий жиҳатдан тайёрлиги даражасига қараб, узоқ вақт давомида ваҳий қилган. Христианликнинг муқаддас ёзуви Библия (арабча Инжил) деб аталади. Библия (грекча biblia – китоблар) матнининг асосий қисми бир неча саҳифадан иборат китоблар тўпламидан тузилган.

Инжил икки қисмга бўлинади. Биринчи қисми «Эски Аҳд» (Эски ривоят) деб аталади. «Эски Аҳд»нинг матни яҳудийларнинг муқаддас битикларидан тузилган. Унинг матнини тўплаш милоддан аввалги XII асрдан бошланган ва милоддан аввалги II асрга қадар давом этган. Мазмунига кўра, «Эски аҳд» яҳудий халқининг қадимги диний ва қабилавий анъаналарини акс эттиради.

Инжилнинг иккинчи қисми «Янги Аҳд» деб аталади. Биринчи қисмидан фарқли ўлароқ, унинг матни христианлик пайдо бўлганидан кейин тузилган ва у, одатда, Инжилнинг «христианлик қисми» деб аталади. «Янги Аҳд» тўплами евангелиялардан тузилган. Тарихий манбаларга кўра,

тахминан 30 та евангелия бўлганлиги маълум. Шулардан, Исонинг шогирдлари бўлмиш ҳаворийлар (апостоллар) Матфей, Марк, Лука ва Иоаннларнинг евангелиялари, ҳаворийларнинг амаллари, 21 рисола ва Иоанн ваҳийномаси ёки Охир дунё кабилар Инжилга киритилган, қолган евангелиялар дин учун зарарли деб топилиб, йўқ қилинган.

Евангелияларда Исо Масихнинг ҳаёти, мўъжизалари ва таълимоти, ҳаворийлар Пётр ва Павелларнинг христианликни тарғиб қилиши, диний эътиқод ва амал билан боғлиқ масалалар баён қилинган.

Инжил қисмларининг номларига «Аҳд» сўзи қўшиб ишлатилиши худо билан одамлар ўртасидаги муносабатлар ўзаро «аҳднома» асосида тартибга солиб турилишини англатади. «Янги Аҳд» худо билан одамлар ўртасида Исонинг воситачилигидаги янги аҳдлашув ҳисобланади.

Христианлик таълимотининг иккинчи манбаи муқаддас ривоятлардир. Муқаддас битиклардан фарқли ўлароқ, уларни худо черковга оғзаки ваҳий қилган, деб ҳисобланади. Муқаддас ривоятлар муқаддас ёзувларнинг илоҳий аҳамиятини асослайди, илоҳий қоидаларни шарҳлайди, замонга мослаштиради.

Бу ривоятларнинг муҳим манбаларидан бири I–VIII асрларда христианлик таълимотининг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий асосларини ишлаб чиқишда иштирок этган илоҳиётшунос мутафаккирларнинг, «черков оталари»нинг («патристика» лотинчада *patres* – оталар деган маънони англатади) асарлари ташкил этади. Мисол учун, «черков оталари» қаторига киритилган илоҳиётшунослардан Юстин (милодий II аср), Афинагор (милодий 177 йилда вафот этган), Тертуллиан (тах. 160–220), Августин (354–430) ва бошқаларни қайд қилишимиз мумкин. Улар ўз асарларида черков ақидалари, христианлик илоҳиёти ва фалсафаси асосларини ишлаб чиқишда беқиёс ҳисса қўшганлар.

Христианлик таълимотининг асослари қуйидагилардан иборат:

1) *худога ишониш*. Христианликда худо битта, лекин уч қиёфалидир: у Ота худо, Ўғил худо (Исо Масих) ва Муқаддас Рухдан иборатдир. Ота худо туғилиш йўли билан пайдо бўлмаган, уни ҳеч ким яратган эмас. Олам ва ундаги

мавжудотлар унинг фаолияти маҳсулидир. Ўғил худо (Исо Масих) мўъжизали равишда туғилган. У – христианликнинг асосчиси. Муқаддас Рух эса Ота худодан пайдо бўлган¹. Христианликдаги худо образи бошқа динлардаги худо образларидан фарқ қилади. Масалан, Қадимги Греция худолари каби шуҳратпарастлик, одамлар тақдирига бефарқлик, айш-ишратга мойиллик, манманлик, шафқатсизлик, қасоскорлик ва одамларга хос бошқа иллатлар унда йўқ. Худолар ўртасида ҳокимият учун ўзаро кескин кураш ҳам йўқ. Христианликда худо одамларнинг ақл-идроки билан тушуниб бўлмайдиган тилсимот бўлиб, у илоҳий дунёда мавжуддир. Худо муҳаббатдир. У одамларга ҳеч қачон ёмонлик қилмайди. Ёмонлик инсоннинг бирламчи гуноҳкорлиги ва «нотўғри» турмуш тарзининг натижасидир²;

2) *Исо Масихнинг халоскор-мессия эканлигига ишониш*. Худо Адам (Одам Ато) ва Ева (Момо Ҳаво)ларнинг «бирламчи гуноҳи»ни афв этиш ва одамларга илоҳий ҳақиқатни етказиш мақсадида ўз ўғлини ер юзига юборган. Исо Масих ердаги ҳаёт изтироблари ва ўлими билан уларнинг гуноҳларини ўз зиммасига олган. Одамларга халос бўлишнинг тўғри йўлини кўрсатиб, христианликка асос солган;

3) *Исо Масихнинг қайта тирилишига ишониш*. Исо Масих ўлдирилганидан кейин уч кун ўтгач, қайта тирилган ва 40 кундан кейин осмонга кўтарилган. У ер юзига яна бир марта охиратда Дажжол (Антихрист)ни ўлдириб, ўликлар ва тирикларни сўроқ қилиш ва илоҳий подшоликни қуриш учун қайтиб келади;

4) *одамнинг гуноҳкорлиги ва ундан халос бўлишига ишониш*. Худо одамларнинг аждоди Адам ва Евани ўзининг жисмига ўхшаш қилиб яратди ва боқий ҳаёт бахшида этди. Моддий дунёга эгалик қилиш ва бошқаришни буюрди. Жаннатда яшаётган Адам ва Ева худодек бўлишга интилиб, ман қилинган «донишмандлик» дарахтининг мевасини еган. Оқибатда одам бошқа жонзотлар билмайдиган яхшилик ва ёмонликни фарқлай бошлади, уят нималигини тушунди.

¹ Қаранг: *Васильев Л. С.* История религий Востока. М., 1983. С. 86.

² Введение в культурологию. М., 1996. С. 220.

Унинг ҳаётида чексиз муаммолар пайдо бўлди. Худо уларни бу қилмиши учун жазолади: биринчидан, одамлар ялпи гуноҳкорликка маҳкум қилинди; иккинчидан, боқий ҳаёт имтиёзи бекор қилинди.

Христианликда бирламчи гуноҳ оқибатларидан кутулиш йўллари кўрсатилган. Бу иш бир неча босқичда бажарилади: биринчи босқичда Исо Масиҳ ерга келиб, ердаги изтироблари ва ўлими билан бирламчи гуноҳни ўз зиммасига олган; иккинчи босқичда Исо Масиҳ ерга охиратда яна қайтиб келади. Антихристни енгиб, абадий ҳаёт, бахт-саодат ҳукмрон бўлган илоҳий подшоликни вужудга келтиради. Шу вақтдан бошлаб, одамларга берилган «бирламчи гуноҳ» жазоси бекор қилинади, одамларнинг бахтли ва боқий ҳаёт даври бошланади;

5) *жаннат ва дўзахга ишониш*. Жаннат ва дўзах – одамларнинг ўлганидан кейин ердаги хулқ-атворларига кўра руҳлари охиратгача турадиган жой;

6) *охиратга ишониш*. Христианлик таълимотига биноан, охират бошланишидан олдин ерга Антихрист келади, қиёмат-қойим бошланади. Охир-оқибатда Исо Масиҳ ерга қайтиб келиб, Антихристни енгади. Ўлганлар қайта тирилади, тириклар ва ўлганлар қайта ажрим қилиниб, янги ҳаёт бошланади;

7) *ахлоқ қоидаларининг диний таълимотдаги катта аҳамияти*. Христианлик ахлоқидаги устувор қоидалар худони севиш ва яқин кишига бўлган муҳаббатдир. Яқин кишини севиш одамнинг ўз яқин қариндошларинигина севишини эмас, балки у билан бевосита мулоқотда бўлган одамларни ҳам севишини билдиради. Худо асосий ахлоқий қадриятдир. Одамлардаги мўминлик, ҳақиқатни излаш, раҳмдиллик ва тинчликсеварлик фазилатлари улуғланади.

Христианликда, бошқа динлардаги каби, диний маросимлар ва байрамларга алоҳида эътибор берилади. Зеро, улар орқали кишилар онгида худога бўлган ишонч, эътиқод мустаҳкамланади, ўзаро илоҳий муносабатлар ўрнатилади. Кишилар онгига ҳиссий-образли таъсир этиш билан диний таълимот мустаҳкамланган ва авлоддан-авлодга ўтказиб келинган. Масаланинг мураккаблиги

шундаки, христианликнинг маросим ва байрамлари узоқ вақт давомида шаклланди ва бу жараён ундаги турли йўналиш ва оқимларнинг вужудга келиши билан бир вақтда амалга ошди. Шунинг учун христианликнинг маросим ва байрамлари масаласига унинг йўналишларини таҳлил қилганда тўхталсак, мақсадга мувофиқ бўлади.

Католиклар ва православларнинг ўзига хос жиҳатлари

Милодий 329 йилда христианлик Римда давлат дини сифатида тан олинди. Христианлик давлат динига айланиши билан унинг жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий мавқеи ўзгарди, черковнинг мулкдорлар синфи вакилларининг манфаатларини ва мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни ҳимоя қилиш вазифаси устунлик қила бошлади. Давлат ҳокимияти черковнинг аҳоли ўртасидаги таъсирини ҳисобга олган ҳолда, провинция (вилоят)ларда руҳонийларнинг епархияларини (грекча *eparchia* – раҳбарият, ҳокимият деган маъноларни англатади), яъни черков маъмурий округларини ташкил этди. Епархияларга архиепископ (грекча *episkopos* – нозир, назоратчи деган маъноларни англатади) раҳбарлик қилган.

Христианлик давлатни мустаҳкамлашга хизмат қилиш билан бирга, ҳокимият ва бойлик учун кураш жараёнига тортилди. Ўша даврда Рим давлатининг заифлашуви черковнинг бу курашдаги имкониятини янада мустаҳкамлади. Зеро, кучли марказлашган давлат парчаланиши натижасида пайдо бўлган кичик давлатлар черков каби иттифоқчига муҳтож эди. Аҳолининг мададига таянган черков мавжуд имкониятдан унумли фойдаланган ва сиёсий ҳокимият учун курашда фаол иштирок этган. Бу курашда Рим ва Византия христиан черковининг йирик марказига айланди. Қуддус, Александрия, Антиохия (Сурия, Арабистон, Кипр ва бошқаларни бирлаштирган мустақил православ черкови) ва бошқа епархиялар уларга бўйсундирилди.

Рим епархияси христиан черковининг энг қудратли ташкилотларидан бири эди. Фарбий Рим империяси ағдарилганидан кейин (476 й.) унинг ҳудудида кичик давлатлар вужудга келиши натижасида Рим епархиясининг

қудрати янада ортди. Римда ҳокимият епископнинг қўлига ўтди. Кейинчалик Рим епископи папа (лотинча рара – ота, устоз, мураббий деган маъноларни англатади) унвонини олди. VIII асрнинг иккинчи ярмида Апеннин яриморотида Папа вилояти вужудга келди. Рим папаси диний ва дунёвий ҳокимиятга раҳбарлик қиладиган бўлди. Папа ўз ҳокимиятини бутун Рим империяси ҳудудига ва бошқа ерларга ёйишга ҳаракат қилди.

Шарқий Рим империясида (Византия) марказлашган давлат Фарбий Рим империяси қулаганидан кейин ҳам узоқ вақт давомида (XV асрнинг ўрталаригача) сақланиб қолди. Константинополь черкови император ҳокимиятига бўйсундирилди. Кучли император ҳокимияти Шарқий черковни ўзига бўйсундириш билан бирга, Фарбий черковнинг мустақиллигини сақлаб қолишга ва ўз таъсирини бошқа ҳудудларга ёйишга кўмаклашди.

Рим папаси ва Византия черкови ўртасида христианликнинг маркази мақомини қўлга киритиш учун ўзаро кураш бошланди. Бу кураш мурасасиз тус олиб, унда гоҳ у, гоҳ бу томон устун келиб турди. Оқибатда, 1054 йилда Рим ва Константинополь черковларида узил-кесил ажралиш юз берди. Христианлик шу санадан бошлаб расман икки йўналишга бўлиниб кетди. Рим папасига бўйсунувчи епархиялар католик (бутун дунё) черкови, Константинополь патриархига бўйсунувчи епархиялар эса православие (чин эътиқод) черкови деган ном олди.

Христианликнинг энг катта йўналишларидан бири католик черковидир. БМТнинг маълумотларига кўра, XX асрнинг охирида католикларнинг сони 900 млн. кишини ташкил этган. Католиклар асосан Фарбий, Жануби-шарқий ва Марказий Европада, Лотин Америкасида кенг ёйилган. Африка аҳолисининг 1/3 қисми католиклардир. Черков Шимолий Америкада кучли таъсирга эга бўлиб, дунёнинг бошқа минтақаларида ҳам кенг ёйилган.

Католицизм таълимотининг манбаини муқаддас битиклар ва муқаддас ривоятлар ташкил этади. Бу икки манба христианликда аҳамияти жиҳатидан тенг ҳисобланса-да, католицизмда бошқа йўналишлардан фарқли ўлароқ муқаддас ривоятлардан кенгроқ фойдаланилади. Католицизмда муқаддас ривоятларга «черков оталари»нинг

илоҳиётга бағишланган асарлари ва Рим папасининг расмий ҳужжатлари, қадимий ибодат тажрибалари киритилган.

Католицизм ақидалари ва маросимлари православиеникига яқин туради. Унда православидаги каби «эътиқод рамзи»нинг 12 ақидаси ва 7 та сирли маросими тан олинади. Лекин эътиқод рамзи ақидаларига бир қатор қўшимчалар киритилган. 589 йилда қабул қилинган филиока (лотинчадан сўзма-сўз таржимаси «ўғилдан ҳам» деган маънони англатади) ақидасига биноан, худо-Муқаддас Рух худо-Ота ва худо-Ўғил Исодан пайдо бўлган. Мазкур ақида католицизмда Исонинг ердаги ноиби деб тан олинган Рим папасининг ҳокимиятини янада мустаҳкамлайди. Папа ҳокимияти авлиёлар ва фаришталар ҳокимиятидан ҳам юқори қўйилади.

Шунингдек, католицизмда одам ўлганидан кейин руҳи жаннат ва дўзах оралиғидаги аърофга тушиши тўғрисидаги ақида мавжуд. Ақидага кўра, тириклигида гуноҳлари ювилмаган, лекин «кечирилмас гуноҳ» содир этмаган кишиларнинг руҳи аъроф оловида тозаланганидан кейин жаннатга тушиши мумкин. Лекин бу мураккаб жараён, чунки руҳнинг аърофдан чиқиб кетиши учун бошқа киши ўзининг ортиқча савобини бериши лозим. Шу боис, черков савоб ишларнинг захирасини вужудга келтиради. Аърофда қийноққа дучор қилинган одамлар ўз руҳларини жаннатга ўтказиш учун захирадан фойдаланадилар. Савоб ишлар захираси Исо Масих, Биби Мариям, авлиёлар ва диндор кишиларнинг «ортиқча» савоб ишлари, хизматларидан ҳосил қилинган ва доимо тўлдириб борилади. Захира доимо тўлдириб турилиши учун, черков кишиларни доимо савоб ишлар қилишга даъват этади.

Аъроф ҳақидаги ақида Ўрта асрларда индульгенциялар (лотинча *indulgere* – марҳамат қилиш, шафқат қилиш деган маъноларни англатади) сотишдек нохуш ҳодисани вужудга келтирди. Қайд этиш жоизки, XII асргача индульгенциялар черковга хуш келадиган ишлар: черков ўрнатган тартибларга қатъий амал қилганларга, муқаддас жойларни зиёрат қилганларга, салиб юришларида иштирок этганларга берилган. XII асрдан бошлаб индульгенцияни сотиш тартиби жорий қилинди. Масаланинг салбий жиҳати шундаки, мулкдор киши «кечирилмас гуноҳ»дан ташқари, барча содир

этган гуноҳларини пул тўлаб ювиши мумкин бўлган. Ҳаттоки киши қайси гуноҳи учун қанча пул тўлаши кераклиги тўғрисидаги жадвал ишлаб чиқилган. Черков индულгенцияларни сотиш тартибини XIX асргача қўллаб келди.

Католицизмда Биби Мариямни улуғлашга катта эътибор берилади. 1854 йилда папа Пий I Биби Мариямнинг илоҳий ҳомиладорлик билан туғилганлиги ақидасини тасдиқлади. Кейинчалик Биби Мариям худонинг марҳамати билан бирламчи гуноҳ таъсиридан ҳимояланганлиги эълон қилинди. Кейинчалик Биби Мариямнинг вафот этганидан кейин жасади ва руҳи осмонга кўтарилиб кетганлиги қайд этилди. Ушбу ақидага асосланиб, 1954 йилда «фалакнинг маликаси» шарафига бағишланиб диний байрам ўтказилиши жорий қилинди. Католиклар Биби Мариямни авлиёлар каби улуғлаш билан бирга, уни хотин-қизларнинг худодан гуноҳларини сўраб берувчи ҳомийси деб биладилар.

Католицизмда Рим папаси христианларнинг раҳбари эканлиги тўғрисида ақида мавжуд. Католиклар ўз эътиқодларини христианлик таълимотини тўлиқ ифодалайдиган йўналиш деб биладилар. Шунинг учун Рим папаси Исонинг ердаги ноиби, Римнинг биринчи епископи, ҳаворий Павелнинг вориси деб тан олинади. 1870 йилда Ватиканда Рим папасининг бенуқсонлиги ҳақидаги ақида қабул қилинди. Ақидага биноан, папанинг расмий чиқишларида дин ва ахлоқ масалаларида айтган фикрлари бенуқсондир ёки, бошқача айтганда, у худонинг иродасини етказувчи вакилдир.

Руҳонийларнинг ижтимоий аҳволи масаласида католицизм бошқа йўналишлардан сезиларли даражада фарқ қилади. Католик черковида руҳонийларнинг маиший турмушида XI асрдан бошлаб «целебат», яъни роҳиб ва роҳибаларнинг турмуш қурмаслиги қондаси амал қилади. Руҳоний худо ва одамлар ўртасидаги воситачи вазифасини бажаради. Одамлар руҳонийнинг ёрдамисиз ва мураббийлигисиз ўзлари мустақил илоҳий ҳақиқатга эриша олмайдилар, деб ҳисобланади. Улар диний ташкилот вазифасини бажарувчи орденларга бирлашганлар. Католик черковида иезуитлар (Исо жамияти), францисканлар,

салезианлар, доминиканлар, капуцинлар, христиан биродарлари, бенедиктлар каби катта-катта роҳиблик орденлари мавжуд. Орден аъзолари кийим-кечаги билан бир-биридан фарқ қилади.

Католикларнинг диний маросимларида ҳам христианликнинг бошқа йўналиш ва оқимларидан фарқлар мавжуд. Масалан, етти сирли маросимни олиб кўрайлик. Чўқинтириш сирли маросимини бажаришда роҳиб чўқинтирилаётган кишининг устидан сув қуюди ёки уни сувга ботириб олади. Миро ёғини суриш сирли маросими католикларда «конформация» деб аталади. Маросим кишининг болалик ёки ўсмирлик ёшида бажарилади. Нон ва вино тортиш сирли маросимида православиеда махсус пиширилган кулча нон (просфора)дан фойдаланилса, католикларда квас қўшиб қорилган хамирдан тайёрланган куймоқ шаклидаги нон (просфора) ишлатилади. Умуман, католикларнинг сирли маросимларни бажариш усулларида қисман тафовут бўлса-да, аслида, православиедагига ўхшаш эканлигини қайд этиш мумкин.

Диний ибодатни ташкил этишда ҳам бир қатор ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Диний маросимларни бажариш вақтида черковда диндорлар ўтиришлари мумкин, фақат айрим дуолар тик туриб ўқилади. Шунинг учун католик черковларида курсилар қўйилган. Диний маросимлар лотин тилида олиб борилади. Уларни бажариш вақтида орган ёки дам бериб чалинадиган мусиқа асбоблари (филгармония)дан фойдаланилади.

Диний ташкилотларни бошқаришнинг мураккаб тизими вужудга келтирилган. Юқорида қайд этилганидек, католиклар Ер шарининг барча қитъаларига ёйилган. Католикларнинг халқаро маркази Ватиканда жойлашган. Унга Рим папаси раҳбарлик қилади. Ватикан Рим шаҳрининг марказида жойлашган. Майдони – 44 гектар. 1929 йилда Мусолини ҳукумати ва Рим папаси Пий XI ўртасида тузилган Латеран шартномасига биноан, Ватиканга шаҳар-давлат мақоми берилди. Ватикан давлат суверенитетига эга бўлди. Ҳар қандай суверен давлат каби унинг ҳудуди, чегараси, фуқаролари, герби, байроғи ва мадҳияси бор. Ватиканнинг дунёнинг кўпчилик мамлакатлари тан олган ва у билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Кўпчилик халқаро

ташкilotлар, шу жумладан, БМТ, ЮНЕСКО, МАГАТЭ, Европа Кенгаши ва бошқаларнинг ишларида кузатувчилари иштирок этади.

Рим папасини кардиналлар (лотинча *cardinalis* – асосий, катта, энг муҳим деган маъноларни англатади), яъни католик черковида пападан кейин турувчи мансабдор шахс коллегияси умрбод муддатга сайлайди. Ҳозирги кунда Рим папаси Краков архиепископи, поляк руҳонийси Иоан Павел II.

Ватикан давлатининг асосий қонуни сифатида Конституция қабул қилинган. Конституцияга кўра, Рим папаси қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятининг бошлиғидир. Давлатнинг Марказий маъмурий бошқарув аппаратида Рим курияси раҳбарлик қилади. Рим курияси дунёнинг кўпчилик мамлакатларида фаолият кўрсатаётган католик черкови ва Ватиканга бўйсунувчи дунёвий ташкilotларнинг ишларини бошқаради. Рим курияси давлат секретариати, 9 та конгрегация (лотинча *congregatio* – иттифоқ, бирлашма деган маъноларни англатади, давлат вазирликлари вазифасини бажаради), 12 та кенгаш, 3 та трибунал ва 3 та девонхонадан иборат.

Давлат секретариатига кардинал статс-секретарь раҳбарлик қилади. У статс-секретарь Бош вазир ва Ташқи ишлар вазири вазифаларини бажаради. Давлат секретариати ички ва ташқи ишларни бошқаради. Муқаддас конгрегациялар, кенгашлар ва секретариат черков ишлари билан шуғулланади. Унинг таркибидаги диний таълимот масалалари билан шуғулланувчи конгрегация энг асосийсидир. Ушбу ташкilot руҳонийлар ва илоҳиётшуносларнинг дунёқараши, хулқ-атвори ва матбуотда чиқишларининг ортодоксал католик черкови таълимотига мос келишини назорат қилиб туради. Ўрта асрлар даврида ушбу ташкilot ҳурфикрликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши кескин кураш олиб борган, инквизиция судларини ташкил этиб, уларга раҳбарлик қилган.

XX асрда жаҳон миқёсида демократик жараёнларнинг тобора кенг ёйилиши католик черковини бошқариш ишида ҳам муайян ўзгаришларга сабаб бўлди. Черковни бошқаришда демократик қадриятлар жорий қилина

бошлади, миллий черковларнинг ваколатлари кенгайтирилди. Рим папаси ҳузурида маслаҳат овозига эга муқаддас Синод ташкил этилди. Синод уч йилда бир марта чақирилади. Синоднинг таркиби миллий епископлар конференциялари ва роҳиблар орденларининг раҳбарларидан, Шарқий черковларнинг патриархлари ва митрополитларидан, папа шахсан тайинлаган руҳонийлардан иборат. Синод католикларнинг ҳаёти ва эътиқоди билан боғлиқ энг муҳим масалаларни муҳокама қилади ва улар юзасидан бажарилиши шарт бўлган қарорлар қабул қилади.

Минтақалар даражасида епископларнинг конференциялари ўтказиб турилади. Конференциялар оралиғида унда сайланган раҳбарлик органи фаолият олиб боради. Минтақавий конференцияларга черков билан боғлиқ ишларни бошқаришда кенг ваколатлар берилган.

Миллий черковга папа тайинлаган кардинал, патриарх ёки митрополит раҳбарлик қилади. Миллий черковлар епархияларга бўлинади. Епархияга иерарх (грекча *hieros* – муқаддас ва *arche* – ҳокимият) раҳбарлик қилади. Иерархга, бошқараётган епархиянинг нуфузига қараб, епископ ёки кардинал унвони берилиши мумкин.

Католик черковининг бошланғич ташкилоти, православиедаги каби, қавм (приход) деб аталади. Қавмларни руҳоний бошқаради.

Черковни бошқарувини соҳасидаги ўзгаришлар диний таълимот ва унинг ижтимоий доктринасида ҳам модернизация жараёнларини кучайтирди. Бу жараёнлар кам ўзгарувчан диний таълимотда ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Диний таълимотдаги модернизация жараёнлари таъсирида католик черковининг устунлиги тўғрисидаги ғоядан воз кечилди, умумий христианлик ғоялари атрофида бирлашиш зарурлиги тан олинди. Христианлик конфессияларини бирлаштириш тўғрисидаги экуменизм (грекча *aikmene* – одамлар яшайдиган дунё, олам) ғояси қабул қилинди. Мазкур воқеа конфессиялараро муносабатларнинг яхшиланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлди, чунки шу вақтгача католицизм христианларни фақат католик черкови таълимоти асосида бирлаштириш мумкин, деб ҳисоблаб келар эди. Католик ва православ

черковларининг 1054 йилдаги бир-бирини лаънатлаш тўғрисидаги қарорлари бекор қилинди. Униатлар (христианлик ташкилотларининг католик черкови билан иттифоқини ёқловчи оқимлар)га православие ёки бошқа оқимлар сирли маросимларини қабул қилиш ҳуқуқи берилган.

Черковнинг ижтимоий таълимоти (доктринаси)да ҳам жиддий ўзгаришлар қилинди. Доктринанинг ҳозирги цивилизацияга муносабати масаласида пессимистик қарашлар устунлик қилади. Чунки черков ҳозирги замон цивилизацияси чуқур инқирозга учраган деб билади. Инқирознинг моддий сабаби – оламшумул (глобал) муаммоларнинг ҳал қилинмаганлиги.

Маънавий соҳадаги энг муҳим сабаб жамиятда истеъмолчилик иллатининг тобора кучайишидир. Черков инсониятнинг ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги ютуқлари тирикчилик учун зарур бўлган моддий неъматлар билан тўлиқ таъминлашга имконият яратди, лекин бир эҳтиёжнинг таъминланиши янги эҳтиёжни вужудга келтиради, оқибатда одамлар нарсаларга муте бўлиб қолмоқдалар, деб ҳисоблайди. Истеъмолчиликнинг жамият учун хавфи шундаки, у киши онгида нарсаларга эришиш ва унга эгалик қилиш ҳаётнинг асосий мақсади, деган нотўғри тасаввурни ҳосил қилади; кишини худодан ажратади, халос бўлиш учун курашишга йўл бермайди. Черков бу муаммони одамларни ўз эҳтиёжларини чеклаб, камтарона яшашга даъват этиш билан ҳал қилишни таклиф этади.

Черковнинг ижтимоий доктринасида меҳнатга муносабат масаласи муҳим ўрин тутди. Маълумки, Инжилда меҳнат инсон йўл қўйган гуноҳнинг оқибати, унга берилган жазо воситаси сифатида талқин этилади. Масалага бундай муносабат меҳнатни ҳаётий зарурият, кишининг жамиятда муносиб ўринга эга бўлиши учун восита сифатида эмас, балки унинг зиммасига юклатилган оғир юк деб баҳолашга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳозирги даврда черков меҳнатни киши ҳаётининг асоси, унинг мавжудлиги манбаи эканлигини қайд этади. Черков таълимотига кўра, инсоният бирламчи гуноҳдан олдин ҳам меҳнат қилган, лекин «бирламчи гуноҳ»дан кейин меҳнатнинг мазмуни ўзгарган. Меҳнат одам учун оғир юк, изтироб келтирувчи сабаблардан бирига

айланган. Одам «бирламчи гуноҳ» қилганидан кейин моддий борлиққа табиий ҳукмронлик ҳуқуқидан маҳрум қилинди, меҳнат эса унинг илгариги мавқеини тиклаш воситасидир.

Инсон ўз меҳнати билан худонинг моддий оламдаги яратувчилик фаолиятини давом эттиради. Меҳнат орқали киши нафақат яратилган дунёнинг янги манбаларини ва қадриятларини кашф этади, балки худога яқинлашади. Меҳнат кишининг халос бўлишига кўмаклашади. Шундай қилиб, меҳнатнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига черковнинг янгича муносабати ишлаб чиқилди.

Католицизмда, расмий доктрина билан бирга, ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал этишнинг муқобил йўллари таклиф қиладиган кўплаб мазҳаблар мавжуд. Ушбу мазҳаблар диннинг сиёсат ва сиёсий ҳаётга бетарафлигини танқид қилиб, ижтимоий тараққиётга хизмат қиладиган диний мафкурани ишлаб чиқишни таклиф этади. Зеро, бундай қарашлар тарафдорлари ҳозирги даврда черковнинг моҳияти ўзгарганлигини, ўтмишда дин куч ишлатувчи институт сифатида эксплуататор синфлар билан ҳамкорлик қилган бўлса, ҳозирги даврда у кишиларни халос қилувчи институтга айланганлигини қайд этадилар. Шу боис, унинг сиёсий мафкуриси черковнинг мавжуд ижтимоий тузумлардан мустақиллигини акс эттириши керак.

Хулоса қилиб айтганда, католик черкови христианликнинг етакчи йўналишларидан бири сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолди. Унинг таркибидаги расмий ва мухолиф йўналишлар ижтимоий ҳаётдаги турли манфаат ва эҳтиёжларни тўлиқроқ ифодалашга ёрдам бермоқда.

Христианликда, католик черкови билан бир вақтда, православие йўналиши вужудга келди. Православие Фарбий Рим империясидагидан кескин фарқ қиладиган ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳитда ривожланди. Византияда марказлашган давлат ҳокимиятининг кучли бошқарув тизими Фарбий Рим империяси қулаганидан кейин яна узоқ вақт давомида сақланиб қолди. Давлатга император раҳбарлик қилган. Император чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, унга Константинополь черкови ҳам бўйсунган. Черков давлат аппаратининг таркибий қисмига айлантирилган ва у империя манфаатларига хизмат қилган.

Шарқий Рим империясининг ҳудудида қадимги маданий марказларнинг мавжудлиги Константинополь черковидан мустақил черковларнинг ажралиб чиқишига шарт-шароит яратди. III–IV асрларда Шарқий Рим империяси ҳудудида Константинополь черковидан ташқари, Александрия (Миср), Антиохия (Сурия), Иерусалим (Исроил) каби мустақил черковлар пайдо бўлди ва ундаги бўлиниш жараёни кейинги даврларда ҳам давом этди.

Шарқий Рим (Византия)да мустақил черковларнинг мавжудлиги бу ерда асло диний-сиёсий марказ йўқлигини англатмайди. XI асргача Византия империяси Шарқнинг энг қудратли давлатларидан бири бўлган. Константинополь черкови империя ҳудудидаги мустақил черковларни вақтинчалик бўйсундириб христианликнинг марказига даъвогарлик қилиб, Рим папасига қарши кураш олиб борди.

Шарқий черков расман юнон-кафолик черкови деб аталган. «Черков» атамасига «кафолик» сўзининг қўшиб ишлатилишидан, унинг ўз эътиқодини католицизм каби жаҳон динига айлантиришга интилганлигини кўришимиз мумкин. Юқорида қайд этилганидек, Шарқий Рим империясидаги вазият тамоман бошқача эди. Ислом давлатларининг қаттиқ сиқуви империяни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан заифлаштирди. Бирин-кетин унга бўйсундирилган черковлар яна ўз мустақиллигини тиклаб олди.

Ҳозирги даврда 15 та автокефаль (грекча autos – ўзим, kephale – бошман, яъни мустақил деган маъноларни англатади) православ черкови мавжуд. Булар – Константинополь (Туркия), Александрия (Миср), Антиохия (Сурия, Ливан), Иерусалим (Исроил), Рус, Грузия, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албан, Поляк, Чехия ва Америка черковларидир. Автокефаль черковлар билан бирга автономия мақомидаги Синай, Фин ва Япон черковлари фаолият олиб бормоқда. XX асрнинг охирларида, Шарқий Европадаги сиёсий жараёнлар сабабли, автокефаль черковларнинг сони янада ортди. Бу черковлар турли ижтимоий-сиёсий шароитларда фаолият кўрсатадилар ва замоннинг долзарб муаммоларига турлича муносабат билдирадилар.

Православие кўплаб автокефаль церковлардан ташкил топган бўлса ҳам, Константинополь черкови унинг маркази мақомини сақлаб қолди. Шунга биноан, Константинополь патриархи расман жаҳон православие черковининг бошлиғи ҳисобланади. Константинополь патриархи автокефаль церковларнинг ички ва ташқи ишларига аралашуш ҳуқуқига эга эмас. Автокефаль церковларнинг эътиқод ва амал масалаларидаги мустақиллиги уларни ташкил этган марказ (Константинополь черкови) билан тузилган ўзаро битимда белгиланган. Автокефаль черков таркибидаги автоном черков бошлиқлари маҳаллий черков йиғинида сайланади ва автокефаль черков патриархининг тасдиғидан ўтади.

Автокефаль черковлар экзархат (грекча *exarchos* – бошлиқ, раҳбар деган маъноларни англатади, вилоят черкови, унга епископ раҳбарлик қилади), епархия – черковнинг маъмурий округи, унга архиерей раҳбарлик қилади) ҳамда благочиниелар (епархиянинг туманлари, унга катта поп раҳбарлик қилади)га бўлинади. Православиенинг қуйи диний маъмурий бирлиги қавм деб аталади. Қавмлар черков, бутхона ходимлари ва диндорлар жамоасидан иборат. Диний ташкилотлар иерархия принципи асосида, яъни қуйи ташкилотларнинг юқори ташкилотларга бўйсунуши ва ҳисоб бериши принципи асосида бошқарилади.

Бу принцип руҳонийлар даражасида ҳам амал қилади. Унга кўра, кичик мартабали руҳонийлар юқори мартабали руҳонийларга бўйсунуши керак. Руҳонийлар, даражаси билан бирга, уйланган (оқ) ва уйланмаганига (қора, роҳибликни танлаган) қараб ҳам ажратилади. Диний ташкилотлар учун мутахассислар ва раҳбар кадрлар асосан роҳиблар орасидан танланади.

Православие черковлари диний таълимот, маросим ва ақидалар масаласида бир-биридан фарқ қилмайди. Диний таълимотининг асосини «эътиқод рамзи» ташкил этади. «Эътиқод рамзи» 12 параграфдан иборат бўлиб, унда диний таълимотнинг асосий ақидалари: худонинг яратувчилиги, унинг дунё ва инсонга муносабати, худонинг ягона, лекин уч қиёфада эканлиги, ўз қиёфасини ўзгартириши, одамлар гуноҳини ўз зиммасига олиши, ўлиб қайта тирилиши, охират, черковнинг халоскорлиги ва бошқалар акс эттирилган.

Православие таълимотига кўра, худо битта, лекин уч қиёфалидир: Ота худо, Ўғил худо ва Муқаддас Рух. Худонинг қиёфалари тенг ва бир-биридан ажралмасдир. Муқаддас Рух Ота худодан келиб чиққан.

Православ христианлар биринчи одамлар – Адам ва Ева содир этган дастлабки гуноҳга; Ўғил худо Исо Масиҳнинг илоҳий равишда туғилганлигига; Исонинг одамлар гуноҳини ўлими билан ўз зиммасига олганлигига; Исонинг иккинчи марта охиратда тириклар ва ўликларни қайта сўроқ қилиш учун ерга қайтиб келишига; охиратда Исонинг илоҳий подшоликни қуришига ишонадилар. Шунингдек, православиеда ҳам жаннат ва дўзах, руҳнинг абадийлиги, черковнинг худо ва одамлар ўртасидаги воситачилик вазифасини бажариши тўғрисидаги таълимотлар мавжуд.

Ҳар бир диннинг ўз маросимлари бўлганидек, православиеда етти сирли маросим алоҳида аҳамиятга эга. Бу маросимларнинг сирли деб аталишига сабаб шуки, руҳонийларнинг муайян ҳаракатларни бажариш ва дуоларни ўқиши билан объектга одамнинг кўзига кўринмайдиган худонинг марҳамати ўтади.

Сирли маросимлар қуйидагилардан иборат:

1) *чўқинтириш маросими* кишининг христиан черковига қабул қилинганлигини рамзий ифодаловчи асосий сирли маросимлардан биридир. Православиеда чўқинтириш ёши белгиланмаган. Чўқинтириш маросимида ёш бола сувга уч марта ботириб олинади, катта ёшдаги киши сувда поклантирилади. Диний ривоятга кўра, одам чўқинтирилганидан кейин бирламчи гуноҳдан фориғ бўлади. Катта ёшдаги киши чўқинтирилганидан кейин бирламчи гуноҳ билан бирга, шу вақтгача қилган гуноҳлари ҳам кечирилади. Ушбу маросимни бажарган киши христианликка (католик черковида чўқинтирилса, католик черковига, православ черковидан ўтган бўлса, православ черковига) қабул қилинади. Илоҳий ҳақиқатни билиш ва халос бўлиш имконияти пайдо бўлади. Шунингдек, ёш бола чўқинтирилганидан кейин унга исм қўйилади. Одатда, болага чўқинтирилган кун қайси авлиёнинг номи билан боғлиқ бўлса, ўша авлиёнинг исми қўйилади;

2) *нон ва вино тортиш маросими* христианликда иккинчи, лекин аҳамиятига кўра, жуда муҳим сирли маросим

ҳисобланади. Бу барча оқим ва мазҳаблар қабул қилган маросим. Диний ривоятларда айтилишича, Исо биринчи марта ўз шогирдлари билан махфий кеча кунда бу маросимни ўтказган. Христиан черкови Исо Масих ўтказган маросимни қабул қилди. Сирли маросимдан ўтказилаётган кишига худо жисми ва қонининг тимсоли бўлган нон ва вино истеъмол қилдирилади. Бу билан киши Исога яқинлашади, абадий ҳаётга дахлдор бўлади, деб ҳисобланади.

Православиёда бу маросим учун кvasда қорилган хамирдан тайёрланган кулча нон (просфора) ва қизил шароб (вино) ишлатилади. Одатда, у бир қатор бошқа сирли маросимлар билан қўшиб ўтказилади. Черков Исо Масих билан узлуксиз алоқада бўлишни истаган кишига бу маросимдан йилда бир марта ўтиб туришни тавсия қилади;

3) *тавба-тазарру қилиш маросими*. У IV–V асрларда христианликда сирли маросим сифатида қабул қилинган. Православиёда бу маросим диндор киши ҳаётининг таркибий қисми ҳисобланади. Динда буюрилган нарсани ёки черков қондасини бузган киши тавба қилиб, қилган гуноҳини руҳонийга айтади. Маросим икки босқичга бўлинади. Биринчи босқичда одам руҳонийга содир этган гуноҳи тўғрисида ҳисоб беради. Маросим одамнинг ўз гуноҳини англашга, маънавий покланишига ва уни қайта такрорламаслигига ёрдам беради, гуноҳини енгиллаштиради. Иккинчи босқичда махсус ваколатга эга руҳоний Муқаддас Руҳнинг кучи билан ушбу инсоннинг гуноҳини мағфират кечиради.

Илк христиан жамоаларида тавба-тазарру қилиш маросими қўлланмаган. Бунга сабаб, ўша вақтда христиан жамоасининг аъзоси дин талабларини бузмайди, деган нотўғри қарашнинг устунлик қилганлигидир. Лекин ҳаётда бунинг акси бўлиб чиққан. Шу боис диндорлар жамоасида ошкора тавба қилиш тартиби жорий қилинди. IV асрда ошкора тавба-тазарру қилиш руҳонийлар табақасининг манфаатига мос келмай қолганлиги сабабли, унинг мазмунини сир тутиш жорий қилинди. Черков тавба-тазарру сирини ошкор қилмасликка қафолат беради. Тавба сирини ошкор этиш катта гуноҳ ҳисобланади;

4) *миро суртиш сирли маросими*. У чўқинтириш сирли маросимидан кейин ўтказилади. Маросимни бажарувчи

руҳоний хушбӯй миро ёғини кишининг пешонасига (фикри), кўкрагига (юраги, ҳис-туйғулари, истаклари), кўзи, бурни ва қулоқларига (майллари), шунингдек, қўл-оёқларига (хатти-ҳаракатлари) хоч шаклида суртади. Миро ёғини суртиш вақтида сирли равишда худонинг марҳамати ўтади ва шу тариқа унинг поклиги сақлаб қолинади, маънавиятининг юксалишига эришилади, деб ҳисобланади;

5) *никоҳ сирли маросими*. У католицизмда XII асрда вужудга келган. XVI асрдан бошлаб, сирли маросим сифатида қабул қилинди. Православиёда бу маросим алоҳида ўрин тутати, чунки оила кишилар жисмоний ва маънавий бирлигининг бошланғич бўғинидир. Оила жамиятнинг таянчи, абадий ҳаёт тимсолидир. Шунинг учун никоҳ сирли маросими тантанали равишда ўтказилади. Руҳоний байрам кийимларида никоҳдан ўтаётган ёшларни кутиб олади. Худони шарафловчи дуолар ўқилади. Ёш келин-куёвларнинг бошига ҳосилдорлик тимсоли бўлмиш гулчамбар тақиб қўйилади. Ёвуз кучларни ҳайдовчи ладан (исирик) тутатилади. Маросим вақтида никоҳдан ўтаётган келин-куёвга худонинг марҳамати тушади, янги оилада тинчлик, тотувлик ва муҳаббат ҳукмрон бўлишига илоҳий шарт-шароит яратилади, деб ҳисобланади;

6) *муқаддас зайтун мойи суртиш маросими*. Бемор одам учун бажариладиган сирли маросим. Маросимда бемор унинг пешонаси, ёноғи, лаби, кўкраги ва қўлларига муқаддас зайтун ёғи суртилади. Руҳоний маросимни бажариш давомида дуолар ўқиб, худодан беморнинг соғайиб кетишига ёрдам беришини сўрайди. Диний таълимотга биноан, зайтун мойини суртиш маросими мўъжизавий даволовчи кучга эга бўлиб, беморни гуноҳларидан халос қилади. Бу маросим руҳонийликка қабул қилишда ҳам ўтказилади;

7) *руҳонийлик унвонини бериш маросими*. Христианликда ушбу маросим III асрда жамиятда алоҳида гуруҳни ташкил этган руҳонийлар уюшмаси пайдо бўлганлиги сабабли жорий қилинди. Православиёда бу маросим алоҳида аҳамиятга эга. Маросимни роҳибликни ихтиёр қилган кишининг бошига юқори мартабали руҳоний қўлини қўйиб бажаради. Маросим давомида роҳибликка қабул қилинаётган кишига сирли равишда худонинг марҳамати

ўтади ҳамда у худо ва одамлар ўртасида воситачилик қилиш ҳуқуқига эга бўлади, деб ҳисобланади.

Православиеда, сирли маросимлар билан бирга, ибодат қилиш, хочга, бутларга, табаррук нарсаларга, шаҳидларга, авлиёларга сиғиниш каби маросимлар мавжуд.

Ибодат қилиш – диндорнинг ёки диндорлар гуруҳининг худога, авлиёларга илтимос, шикоят ёки миннатдорчилик билдириб, бевосита мурожаат қилиши. Ибодат қилиш вақтида киши танасининг ҳолатига алоҳида эътибор берилади, чунки ибодатнинг турига ёки мазмунига кўра, киши тиз чўкиши, қўлларини кўтарган ҳолатда ёки кўзини юмиб туриши талаб қилинади. Православ черковида, одатда, ибодат қилиш тик туриб бажарилади, шунинг учун, черковларда диндорларнинг ўтириши учун курсилар қўйилмаган.

Хочга сиғиниш – Исо Масиҳнинг хочга михлаб қўйилиши билан боғлиқ маросим. У христианликнинг тимсоли ҳисобланади. Православиенинг энг муҳим элементларидан бири бўлиб, диний ривоятларда ёзилишича, Исо Масиҳнинг қони тўкилганлиги сабабли, хоч илоҳий кучга эга бўлган. У одамларни ёвуз кучлардан сақлайди. Хоч тўрт бурчакли, олти бурчакли (Исонинг бошидан баландроқ қилиб хочга ёзув тахтаси қоқиб қўйилганлиги сабабли), саккиз бурчакли (Исонинг оёғи билан таяниши учун хочга тахтача қоқиб қўйилганлиги сабабли) шаклларда тасвирланади. Хочнинг барча шаклларида кенг фойдаланилади ва улар бир хил аҳамиятга эга.

Бутларга сиғиниш – православие маросимларининг муҳим элементларидан бири. Бутларда Ота худо, Ўғил худо, Муқаддас Рух, Муқаддас учлик, Биби Мариям, авлиёларнинг ва евангелиялар муаллифларининг тасвирлари чизилган ёки ўйиб ишланган бўлади. Диний ривоятларга кўра, христианлар бутларда тасвирланган персонажларга сиғиниши ёки улар билан бевосита мулоқот қилиши мумкин. Бутлар илоҳий кучга эга бўлиб, одамларга кундалик муаммоларини ҳал қилишларида кўмаклашади. Православиеда Биби Мариямнинг тасвири чизилган бутлар алоҳида улуғланади. Диний ривоятларда ёзилишича, бутлар тирик мавжудотлар каби ҳислатларга эга. Улар одамлар сингари кўради, эштади, оғриқни сезади, изтироб чекади,

уча олади, сувда сузади ва қўйилган жойидан кетиб қолиши мумкин. Бутлардаги персонажлар турли қиёфаларда тасвирланади. Масалан, Исо Масих VII асргача қўй ёки балиқ қиёфасида, Муқаддас Рух кабутар кўринишида, ҳаворийлар: Лука – буқа, Иоанн – бургут ва бошқа қиёфаларда тасвирланган. Персонажлар қиёфаларида миллийлик белгилари мавжуд.

Авлиёларга сиғиниш. Авлиёлар – христианликда ўзини худога хизмат қилишга бағишлаб, тақводорлик билан яшаганлиги учун нариги дунёда мукофотланган ва одамларнинг тақдирига аралашидек мўъжиза кўрсатиш кучи бахшида этилган кишилар. Христианликда айтилишича, Авлиёлар одамларга ҳомийлик қилиши ва ҳаётий муаммоларининг ҳал этилишига кўмаклашиши мумкин. Улар худо ва одамлар ўртасидаги воситачидир. Авлиёлар маҳшар куни кишилар гуноҳининг кечирилишини худодан сўраб бериши мумкин.

Христианлик шаклланаётган даврларда одамларга хизматлари учун авлиё унвони беришнинг умум эътироф этган қондаси ҳали ишлаб чиқилмаган эди. Шунинг учун ўша даврларда афсонавий образлар, халқ фольклори қаҳрамонлари ва маъжусий маъбудлар ҳам авлиё деб эълон қилинган. Кейинчалик бу масаладаги ноаниқлик бартараф этилди. Масалан, православиеда авлиё унвонини бериш масаласи билан махсус комиссия шуғулланади. Комиссиянинг таклифи Муқаддас синодда кўриб чиқилганидан кейин муҳокамага қўйилади ва қарор қабул қилинади. Авлиёлар ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Улар қуйидагиларга бўлинади: фаришталар, пайғамбарлар, ҳаворийлар, тақводорлар, ҳақиқат учун курашганлар ва ҳ. к.

Марҳумларга сиғиниш – вафот этган кишининг майити худонинг иродаси билан чиришдан сақланиб қолишига ишониш. Христианлар чиримай сақланиб қолган шахидлар майитида илоҳий куч мажассамлашганлигига ва одамларга фойда келтириши мумкинлигига ишонадилар. Православиеда чиришдан сақланиб қолган тананинг қисмларида ҳам мўъжизавий куч бор деб ҳисобланади.

Православие таълимотини тарғиб қилишда диний байрамларга алоҳида эътибор берилади. Чунки

православиёда байрамлар жуда кўп бўлиб, аҳамиятига кўра, катта, ўрта ва кичик байрамларга бўлинади.

Катта байрамларнинг энг нуфузлиси пасха (грекча pascha – қадимги яҳудий тилидаги pesach сўздан олинган ва сўзма-сўз таржимаси – «келиб чиқиш», «насли насаб», «асли» каби маъноларни англатади) байрамидир. Бу байрам Исонинг хочга тортиб ўлдирилганидан кейин мўъжизавий қайта тирилиши хотирасига бағишланади. Христианликдаги ушбу байрам иудаизмдаги мессиянинг келишига бағишлаб ўтказиладиган пасха байрамидан ўзлаштирилган. Дастлабки даврларда уларнинг ўтказилиш вақти ҳам бир кунга тўғри келган. Пасха байрами иудаизмдаги пасха байрами тугаганидан кейинги биринчи якшанбада ўтказилади. У бир ҳафта давом этади.

Пасхадан кейин аҳамиятига кўра, улуғ байрам ҳисобланадиган, ўн иккита байрам қабул қилинган. Улар қуйидагилардан иборат: Исонинг туғилиши; Худонинг чўқинтирилиши; Учрашув; Илоҳий хушxabар; Худо қиёфасининг ўзгариши; Биби Мариямнинг туғилиши; Биби Мариямни хотирлаш; Исони хочга тиклаш; Худонинг Қуддусга келиши; Исонинг осмонга кўтарилиши; Муқаддас учлик байрамлари.

Ўн иккита улуғ байрам орасида Исонинг туғилиши ва Муқаддас учлик байрами алоҳида мавқега эга.

Исонинг туғилиши байрами – Ўғил худо Исо Масихнинг туғилишига бағишлаб ўтказиладиган байрам. Инжилда Биби Мариям иффати сақланиб қолган ҳолда Ота худодан илоҳий ҳомиладор бўлганлиги ва натижада Исо Масих туғилганлиги қайд этилади. Исо Масихнинг туғилиши инсоният тарихида беқиёс аҳамиятга эга воқеа бўлган. Исо туғилган кундан бошлаб барча одамлар учун халос бўлиш, абадий ҳаёт ва роҳат-фароғатда яшаш имконияти очилган. Дастлаб Исонинг туғилган кунини христианлар 6 январда нишонлаганлар. Кейинчалик уни 25 декабрда нишонлаш белгиланди. Йил ҳисобида фарқ бўлганлиги учун, Исонинг туғилган куни католикларда 7 январда, православларда 25 декабрда нишонланади.

Катта байрамларнинг кейингиси Муқаддас учлик байрамидир. Христианларда бу байрам пасха байрамидан 50 кун ўтганидан кейин нишонланади. Шунинг учун у яна

эллик кунлик байрам деб аталади. Инжилда қайд этилишига кўра, Исо қайта тирилганидан кейин 50 кун ўтгач, шогирдлари ҳаворийларга худо-Муқаддас Рух аён бўлади. Мазкур воқеа кунида мўъжиза юз беради. Ҳаворийлар зиммасига «пайғамбар»лик вазифаси юкланади ва улар турли халқлар тилларида гапира бошлайди. Шу воқеадан кейин ҳаворийларнинг миссионерлик (лотинча *missio* – хабар элтувчи, зиммасига юклаш деган маъноларни англатади) фаолияти бошланган.

Ўн икки байрамдан кейин улуғ байрамлар сифатида қабул қилинган бешта байрам туради. Улар қуйидагилардан иборат: Исони хатна қилиш; Иоанн Предтечанинг туғилган куни; ҳаворийлар Иоанн ва Павел куни байрами; Иоанн Предтечанинг боши кесилиши; Ҳомийлик байрами.

Христианликда нишонланадиган ўрта ва кичик байрамлар асосан маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, одатда биронта маҳаллий авлиёга бағишланади. Бу байрамлар шу қадар кўпки, йилнинг ҳар бир куни бирон-бир авлиёга бағишланган байрамга тўғри келади.

Диний байрамлар ва маросимларни бажаришда, диндорлар ҳаётида черков ва руҳонийлар муҳим ўринга эга. Черков Исо Масихнинг илоҳий «жисми»га қиёсланади. У худо ва одам ўртасидаги воситачи маскан вазифасини бажаради. Черковнинг муҳим ижтимоий вазифани бажариши уни қуришда монументалликка, безакларнинг гўзаллиги ва ҳашамдорлигига алоҳида эътибор беришни талаб қилади. Шунингдек, диндорлар черковга келганида, бинонинг улуғворлиги, ички ва ташқи қисмидаги ҳашаматли қилиб, юсак санъат даражасида бажарилган безаклари худонинг чексиз қудратини намоиш қилиши билан бирга, диний билим берган, Инжилнинг мазмуни билан таништирган.

Черковда ваъз айтилади, худога сиғиниш маросимлари ўтказилади, Инжилдан лавҳалар ўқилиб, сирли маросимлар бажарилади. Православиеда диндордан мунтазам равишда черковга қатнаб туриш талаб қилинади.

Юқорида қайд этилганидек, православие католицизм каби марказлашган ташкилотга эга эмас, у бир қатор автокефаль черковларга бўлинади. Автокефаль черковларни бошқариш

тартиби тўғрисида яққол тасаввурга эга бўлиш учун, Рус православ черковини бошқариш тартибини таҳлил қиламиз.

Рус православ черковига патриарх раҳбарлик қилади. Патриархга диний ишларга раҳбарлик қилишда катта ваколатлар берилган. У диний таълимот ва маросимлар билан боғлиқ ишларни ҳал қилади, черковни бошқаради ва черковдаги суд ишларига раҳбарлик қилади. У мустақил черковлар билан алоқа ўрнатиш ишларини назорат қилади, епархиялар архиерейларининг (черков маъмурий-худудий бирлашмаси раҳбари, митрополит, архиепископ, епископ каби унвонли киши) фаолиятини назорат қилади, уларни тайинлайди ва ишдан бўшатади, диний унвонлар беради.

Рус православ черкови, маъмурий-худудий бўлиниши бўйича, 4 та экзархат (грекча *exarchos* – бошлиқ, раҳбар деган маъноларни англатади, черковлар округи, бир неча епархиялардан ташкил топади) ва 76 та епархия (черков маъмурий-худудий бирлашмаси)га бўлинади. Бошланғич ташкилотлар «қавмлар» деб аталади. Қавмлар қуйи маъмурий-худудий черков ташкилотидир. Қавмлар черков ва унда фаолият юритувчи руҳонийлардан ва шу ҳудудда истиқомат қиладиган диндорлар жамоасидан ташкил топган. Диндорлар жамоаси черков кенгаши ва тафтиш комиссиясини сайлайди. Тафтиш комиссияси ижроия органи ҳисобланади, яъни черковнинг хўжалик ва молиявий ишларини бошқаради. Роҳиблар ижроия органининг ишларига аралашмайди, улар диндорларнинг диний эҳтиёжларни таъминлаш, ибодат қилиш, диний маросимларни бажариш каби вазифалар билан шуғулланадилар.

Рус православ черкови ҳам, бошқа черковлардаги каби, диний мазҳабларга бўлинади. XVII асрнинг ўрталарида жамиятнинг инқирози ҳамда бир қатор объектив ва субъектив сабаблар туфайли, Рус православ черковида бўлиниш юз берди, старообрядчилик (эски эътиқод тарафдорлари) диний-ижтимоий ҳаракати вужудга келди. Черковдаги бўлинишга патриарх Никоннинг (1605–1681) диний ислохотлари баҳона бўлди. Никоннинг ташаббуси билан, илгари рус тилига таржима қилинган диний китоблар билан грек тилидаги асл нусхалар ўртасидаги тафовутларни бартараф этиш ишлари олиб борилди. Черковда диний

маросимларни бажаришнинг ягона тартиби жорий қилинди. Никоннинг ислоҳотлари диний таълимот асосларига таъсир этмаган. Масалан, ислоҳотлар натижасида «Исус» сўзи «Иисус» деб айтиладиган бўлди, «певцы» сўзи «песнопевцы» билан алмаштирилди. Диндорларнинг у диний маросимлар вақтидаги ҳаракатларининг йўналиши ўзгартирилди ергача таъзим қилиш, бел баробар таъзим қилиш билан алмаштирилди ва ҳ. к. Кўринишидан жиддий бўлмаган ўзгаришлар жамиятда оғир оқибатларни келтириб чиқарди: диний ислоҳотлар мафкуравий, ижтимоий-сиёсий муаммога айланди. Жамиятда «Эски эътиқод» тарафдорлари ҳаракати вужудга келди. Ҳаракат иштирокчилари Рус православ церковининг бетакрор аҳамиятга эгаллиги ва бошқа черковлардан, шу жумладан, унга асос солган Константинополь черковидан ҳам устунлиги ғояси илгари сурилди. Диний маросимлар ва удумларда миллий хусусиятларни сақлаб қолиш талаб қилинди. Черков ислоҳотлар муҳолифларига қарши қатъий кураш олиб борди. Старообрядчилар муртад деб эълон қилинди. Бутун мамлакат бўйлаб қатағонлар, қувғинлар бошланди, минглаб кишилар қатл этилдилар, қийноқларга дучор қилиндилар, қамоққа ташландилар, сургун қилиндилар.

Ҳукумат ва расмий черковнинг старообрядчиликка қарши кескин тадбирлари ҳаракатни йўқ қила олмади. Старообрядчилар мамлакатнинг чекка ўлкаларига қочиб кетиб, эски диний эътиқодларини сақлаб қолдилар. Улар давлат ҳокимиятини иблиснинг гумашталари деб ҳисоблайдилар, дунёвий ҳаёт билан ҳар қандай алоқаларни инкор этади. Уларда диний маросимлар эски диний китоблар асосида бажарилади. Йил ҳисоби ислоҳотлар давридаги эски тақвим асосида олиб борилади.

Давлат ҳокимиятининг ва расмий черковнинг старообрядчиликка қарши кескин кураши таъсирида унинг сафларида турли йўналишлар вужудга келди. XVII асрнинг охирларида «попчилар» ва «попчиликни инкор қилувчилар» йўналишлари пайдо бўлди. «Попчилар» диний удум ва маросимлар попларнинг раҳбарлигида бажарилиши керак, деб ҳисоблайдилар. «Попчиликни инкор қилувчилар»,

«ҳақиқий» попларни иблиснинг гумашталари йўқ қилган деб, уларни инкор қиладилар.

1971 йилда Рус православ церковининг старообрядчиликни диндан чиққанлар (анафема) оқими эканлиги туғрисидаги қарорини бекор қилди. Рус православ черковидаги бўлинишни бартараф этиш учун қулай шарт-шароит вужудга келди, лекин мухолиф кучларнинг ўзаро бирлашуви амалга ошмади. Ҳозирги даврда мустақил старообрядчилик церковлари сақланиб қолган.

Православиенинг ижтимоий доктринаси тарихий даврларнинг ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлари таъсирида ўзгариб борган. Черков жамиятда маънавий қадриятларни мустаҳкамлаш, ижтимоий адолат ва маданий тараққиётга хизмат қилиш билан бирга, ҳукмрон ижтимоий-сиёсий тузумни ва у олиб борган крепостниклик, мустамлакачилик ва эксплуатация сиёсатини ҳимоя қилиб келган. Капиталистик тараққиёт давридаги ижтимоий-сиёсий тузумни оқлар экан, уни «умумхристианлик қадриятларининг» олий даражадаги тимсоли эканлиги қайд этилган. Кишиларнинг турмуш шароитини янада яхшилаш учун капитализмни «христианлаштириш» йўли билан «соғломлаштириш» таклиф этилган.

Собиқ социалистик давлатларда фаолият кўрсатган православ церковлар доимо меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилганлигини исботлашга интилади. Черковнинг ҳар доим ижтимоий тенгсизликка, кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишига, қуллик, зулм, мустамлакачилик ва экспансионизмга қарши турганлиги таъкидланади.

Православиенинг католицизмдан фарқли ўлароқ, дунёвий ҳокимият билан рақобатлашиш имкониятлари чекланган эди. Кўпчилик мустақил церковлар бевосита сиёсий ҳокимиятга бўйсундирилган. Шундай вазиятда церковларнинг ижтимоий-сиёсий тузумга нисбатан мураса йўлидан борганлиги сабабини тушунишимиз мумкин. Собиқ Советлар тузумининг барҳам топиши натижасида демократик тараққиёт йўлидан бораётган янги давлатларнинг вужудга келиши диний ташкилотларнинг эркин фаолият кўрсатишига имкон берди. Черков жамиятда инсонпарварлик, адолат, меҳр-оқибат, ўзгалар фикрига

ҳурмат ва каби умуминсоний қадриятларни қарор топтиришда бошқа дунёвий ташкилот ва муассасалар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда, халқаро муносабатларда тинчликни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш, халқаро кескинликни юмшатиш, минтақавий можароларни тинч йўл билан ҳал этиш учун халқаро терроризм ва экстремизмнинг ҳар қандай кўринишларига қарши курашмоқда.

Марказий Осиёда православ церковининг фаолияти узоқ ўтмишимиз билан боғлиқдир. 2001 йилда Ўрта Осиё православ черкови епархияси ташкил этилганлигининг 127 йиллиги нишонланди. Бу ерда фаолият кўрсатаётган диний конфессиялар қаторида православ черкови ислом динидан кейинги ўринда туради. Барча конфессиялар каби, православ черкови ҳам минтақада тинчлик, барқарорлик, миллий тотувлик, диний бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик муҳитини шакллантиришда фаол иштирок этмоқда.

Протестантларнинг ўзига хос жиҳатлари

Христианликнинг катта йўналишларидан яна биттаси протестантизмдир (латинча protestans – қарши чиқувчи, норози деган маъноларни англатади). XVI–XVII асрларда Ғарбий Европадаги феодал тузум ва унинг мафкуравий таянчи бўлган реакция католицизмга қарши кучли ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий ва диний ҳаракатнинг бошланиши сабабли вужудга келди. Бу ҳаракат тарихда Реформация (латинча reformatio – ўзгартириш, тўғрилаш каби маъноларни англатади) ҳаракати деб аталади. Ҳаракат иштирокчилари католик церковини евангелиялар ғояларидан чекинишда айблаб, уни асл ҳолатига қайтаришни талаб қилиб чиқдилар.

Реформация ҳаракати чуқур тарихий илдизга эга. Ҳаракат бошланишидан олдинги даврларда ҳам руҳонийларнинг маънавий бузуқлиги, ўз вазифасини суиистеъмол қилишлари, дабдабазорлик, кишиларга бефарқлик, тамагирлик, расмиятчилик каби иллатлари илғор жамоатчилик вакиллари томонидан кескин танқид қилинган.

Улар қаторида Оксфорд университетинг профессори Ж. Виклиф ва Прага университетининг профессори Я. Гуснинг чиқишларини алоҳида қайд этиш лозим.

Германия ва Швейцария Реформациянинг марказлари эди. Ушбу ҳаракат кейинчалик Ғарбий Европанинг бошқа давлатларига ёйилган. Мартин Лютер (1483–1546), Томас Мюнцер (1430–1525), Ж. Кальвин (1509–1564) Реформация ҳаракатининг ташкилотчилари ва раҳбарлари эдилар.

Ўрта асрларда католик черкови асосий бойлик бўлган ер майдонларининг катта қисмига эгалик қилган. Аҳоли даромадининг ўндан бир қисмини солиқ шаклида черковга тўлаган. Руҳонийлар тушумларни кўпайтириш мақсадида хизмат тўловлари миқдорини ошириб бориш билан бирга, мансабини суиистеъмол қилиш, тамагирлик, порахўрлик каби воситалардан фойдаланар эдилар. Индульгенциялар (латинча *ihduigehtia* – раҳм-шафқат деган маъноларни англатади) сотиш кенг қўлланилди. Руҳонийларнинг маънавий бузуклиги, бефарқлиги, беғамлиги шу даражада кенг илдиз отган эдики, черков уни ўз доктринасида ҳам акс эттиришга мажбур бўлган. Доктринага биноан, маънавий фазилатларидан қатъи назар, диний маросимни руҳоний бажарган бўлса, илоҳий аҳамиятини йўқотмайди.

Католик черковидаги «носоғлом» муносабатлар Реформация ҳаракатининг вужудга келишида муҳим ўринга эга бўлган, лекин унинг асосий сабаби, ўз умрини яшаб бўлган феодал муносабатларидир. Феодал жамияти негизида вужудга келиб; ижтимоий мавқеини тобора мустаҳкамлаб борган буржуазия ҳокимият учун курашда дастлаб эски жамиятнинг мафкуравий таянчи бўлган католик черковини мағлубиятга учратиши лозим бўлган.

Реформация ҳаракати дастлаб, Германияда Мартин Лютернинг Рим папасига қарши чиқишидан бошланди. 1517 йил 31 октябрда Мартин Лютер ўз қарашларини 95 та тезисда баён қилиб, уни Виттенберг шаҳар черковларидан бирининг дарвозасига осиб қўйди. Тезисларда черковнинг авлиёлар ёрдамида халос бўлиш, аъроф, руҳонийларнинг воситачилик вазифаси ҳақидаги таълимотини танқид қилди. Кейинчалик Рим папасининг ҳокимияти инкор қилинди. Лютер черков ташкилотининг иерархия принципи асосида тузилишини ва бошқарилишини рад этди, кишининг Исонинг

халоскорлик кучига ишончи орқали мустақил равишда, церковнинг воситачилигисиз халос бўлиши мумкинлиги ғоясини ҳимоя қилди.

Лютер роҳибликни бекор қилишни, диний маросимларни соддалаштиришни ва церковни дунёвий ҳокимиятга бўйсундиришни талаб қилиб чиқди. Лютернинг талаблари Германияда эндигина шакллана бошлаган буржуазиянинг манфаатларига мос келар эди. Шунингдек, кўпчилик немис князлари ва феодал гуруҳларининг вакиллари ҳам унга хайрихоҳлик билдирган. Мазкур гуруҳлар церковнинг катта ер майдонларига эгалик қилишидан, беҳисоб бойликларга эгалигидан, герман церковларининг Рим папасига катта пул маблағлари ажратишидан ва давлатларнинг ички ишларига доимий аралашувидан норози эдилар.

Бир гуруҳ лютерчи немис князларининг талаби билан Шпейер Рейхстаги ҳар бир немис князи ўзи ва фуқароси учун хоҳлаган динни танлаш ҳуқуқига эга эканлиги тўғрисида қарор қабул қилди. Лекин Германияда Рим папасига қарши кураш олиб боришга қодир кучли, марказлашган давлат йўқ эди. Рим папасининг тазйиқи билан 1529 йилда Рейхстаг бу қарорни бекор қилди. Рейхстагнинг қарорига жавобан, 5 нафар немис князи ва 14 нафар император шаҳарлари Рейхстагдаги кўпчиликка қарши норозилик (протест) билдирдилар. Мазкур воқеадан кейин христианликда Реформация натижасида пайдо бўлган янги йўналиш протестантизм деб атала бошланди.

Германиядаги Реформация ҳаракатида аҳолининг ўртаҳол ва камбағал табақалари ҳам кенг қўламда иштирок этди. Ушбу табақаларнинг манфаатларини Томас Мюнцер ўз қарашларида ҳимоя қилди. Мюнцер сиёсий фаолиятини лютерчилар ҳаракатида иштирок этишдан бошлади. Лекин кейинчалик Лютернинг қарашлари чекланганлиги ва ҳукмрон табақаларнинг манфаатига хизмат қилишидан норозилик билдириб, диний ақидалар ва ижтимоий-сиёсий муаммолар танқидида, Лютердан фарқли ўлароқ, мурасасизлик йўлини танлади.

Диний таълимотга муносабат соҳасида церков ташкилотларининг қуйидан юқорига бўйсунishiга асосланган бошқарув тартибига қарши чиқди. Ортодоксал диний таълимотларни, епископлар ҳокимиятини инкор

қилди. Худога эътиқод ҳар бир кишининг қалбида туғилиши керак, деб ҳисоблади. Киши Исонинг руҳини қалбида ҳис қилса, сохта ҳақиқат оғусини тарк этади, олий илоҳий ҳақиқатга эришади. Илоҳий ҳақиқатга эришишдаги тенглик фуқароларнинг ҳуқуқий тенглигини билдиради. Мюнцер кишиларни умумий тенгликка асосланган илоҳий жамият қуришга даъват этди. Мюнцернинг даъвати Германиядаги деҳқонлар қўзғолонининг шиорига айланди. Деҳқонлар қўзғолони мағлубият билан тугади. Мюнцер асирга олиниб, қатл этилди. Унинг тарафдорлари Европа давлатларига тарқаб кетдилар.

XVI асрнинг биринчи ярмида Реформация ҳаракати Европанинг бошқа давлатларига ёйила бошлади. Бу ҳаракатнинг йирик марказларидан бири Швейцария давлати эди. Швейцариянинг Женева ва Цюрих шаҳарларидаги ҳаракатга Ж. Кальвин ва У. Цвингли раҳбарлик қилдилар. Швейцариядаги реформация ҳаракати протестантизмда янги кальвинизм оқимини вужудга келтирди. Кальвинизм буржуазиянинг католик черковига қарши кураши тимсолидир. Оқимда умум эътироф этган эътиқод рамзи йўқ. Инжил диний таълимотнинг ягона манбаи ҳисобланади. Тақдири азал ҳақидаги таълимот оқимнинг асосий ғояларидан биридир. Кальвиннинг фикрича, худо айрим кишиларни абадий роҳат-фароғат учун, айримларни дўзах азобида қийналиб яшаш учун яратган. Лекин ҳар қандай киши азоблардан халос бўлиши мумкин, чунки худо уни ёлғизлатиб қўймайди. Худонинг марҳамати тушган киши ташаббускор бўлиши ва абадий роҳат-фароғатда яшашга лойиқ эканлигини исботлаши керак. Бундай киши тадбиркор, ҳар ишда омадли бўлади. У дунёнинг лаззатларидан тийилиши, тежамкор бўлиши ва камтарона яшаш керак.

Диний маросимларда Ўрта асрларда қўлланиб келган иконалар, шам ёқиш, хоч ва бошқа воситалардан фойдаланишдан воз кечилди. Сирли маросимлардан фақат рамзий маънодаги чўқинтириш, нон ва вино тортишдан фойдаланилган. Асосан черковда ваъз ўқишга катта эътибор берилиб, маросим диний қўшиқлар ва худога сиғинишлар билан тўлдирилган. Диндорлар жамоасини сайлаб қўйиладиган пресвитерлар (грекча presbyteros – оқсоқол деган маънони англатади, христиан черковидаги

руҳоний киши) ва пасторлар (лотинча pastor – чўпон, подачи деган маъноларни англатади, протестант черковининг хизматчиси) бошқарган. Улар, айна пайтда, диний маросимларга раҳбарлик қилганлар. Диний ташкилотларга автономия ҳуқуқи берилган.

Реформация ҳаракатининг йирик марказларидан бири Англия бўлган. Англияда Реформация юқори табақаларнинг ташаббуси ва бошчилигида амалга оширилди. 1531 йилда Англия парламенти католик черкови ақидалари ва маросимларини сақлаб қолган ҳолда, черковнинг Рим папасидан мустақиллиги тўғрисида қарор қабул қилди. Черковга раҳбарлик қилиш ваколати қиролнинг зиммасига юклатилди. Барча монастирлар ёпиб ташланиб, черков мулклари мусодара қилинди. Рим папасига қарши кураш томонларнинг ўзаро келишуви билан якунланган. 1571 йилда Англия парламенти эътиқод рамзи тўғрисида декларация қабул қилди. Ушбу ҳужжат асосида англикан черкови вужудга келди.

XVI асрда протестантизм йўналишининг асосий оқимлари лютеранлик, кальвинизм ва англиканлар черкови вужудга келди. Лекин йўналиш таркибида оқимларнинг шаклланиши жараёни ҳозирга қадар давом этмоқда. Улар қаторидаги баптистлар, методистлар ва пятидесятниклар оқимларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Протестантизм йўналишининг турли оқимлардан ташкил топганлиги улар ўртасида диний таълимотда, ақида ва маросимларда умумийлик борми, деган савол туғдиради.

Протестантизм таълимотида черков ва роҳибларнинг худо ва одамлар ўртасидаги воситачилик вазифаси инкор қилинади. Унда ҳар бир киши худо билан бевосита мулоқот қилиш ва ҳалос бўлиш имкониятига эга эканлиги таъкидланади. Ушбу ақиданинг қабул қилиниши натижасида диндорлар зиммасидаги оғир юк бўлмиш ҳашаматли монастирларни қуриш ва кўп сонли роҳибларни боқиш зарурати ўз-ўзидан барҳам топди.

Одамларнинг худо билан бевосита алоқа ўрнатиши ҳақидаги ақидадан ҳар бир диндорнинг руҳоний бўлиши тўғрисидаги ақида пайдо бўлди. Унга биноан, протестантлик эътиқодини қабул қилиб, чўқинтирилган киши ваъз ўқиш ва диний маросимларни бажариш ҳуқуқига эга бўлади. Бу

руҳонийларнинг умуман инкор қилинишини билдирмайди, протестант руҳонийлари христианликнинг бошқа йўналишларидаги руҳонийлардан фарқ қилади. Руҳонийлар диндорлар жамоаси томонидан сайланади ва фақат унга ҳисоб беради. Уларга диндорларнинг тавба-тазаррусини қабул қилиш ва гуноҳларини кечириш ҳуқуқи берилмаган. Оила қуриши мумкин, целибат (лотинча *caliebs* – уйланмаган деган маънони англатади) қасами бекор қилинган.

Инжил диний таълимотнинг асосий манбаи ҳисобланади. Муқаддас ривоятлар, яъни Рим папасининг ҳужжатлари, «черков оталари» сифатида эътироф этилган илоҳиётшунослар асарларининг илоҳий мазмунга эга эканлиги тан олинмайди, лекин Инжилнинг мазмунини акс эттирувчи қисмидан фойдаланиш мумкин. Инжил лотин тилидан бошқа тилларга таржима қилинган. Ҳар бир киши ўз она тилида диний маросимларни бажариш ва Инжилни ўқиб, мустақил тафсир қилиш ҳуқуқига эга.

Протестантизмнинг асосий ақидаси одамларнинг гуноҳкорлиги ва Исонинг бирламчи гуноҳкорликни ювиш учун ўзини қурбон қилганлигига ишониш билан бу гуноҳдан халос бўлиш мумкинлиги тарғиб қилинади. Сирли маросимлар, зоҳидлик, савоб ишлар қилиш кабилар кишининг халос бўлишига ёрдам беролмайди. Одамларнинг ички табиати бирламчи гуноҳ таъсирида тамоман ўзгарган ва мустақил яхшилик қилиш имкониятига эга эмас. Кишида яхшиликнинг намоён бўлиши унинг шахсий хислати эмас, балки худога бўлган муҳаббатининг самарасидир. Одам гуноҳкордир ва ундан халос бўлиш учун худони доимо ёдда тутиши, унга сиғиниши керак. Худога сиғиниш амал билан мустаҳкамланмаса, кутилган натижани бермайди. Одам ўзининг кундалик вазифаларини сидқидилдан бажариши лозим. Ўз вазифаларига сидқидилдан ёндашиш кишининг худога нисбатан муносабати қанчалик самимий эканлигидан далолат беради.

Протестантизмда тақдири азалга ишониш мавжуд. Унга кўра, киши туғилишидан олдиноқ худо унинг тақдирини белгилаб қўяди. Одамнинг ердаги ҳаётида худо унинг тақдирини қандай белгилаганини билиб бўлмайди. Лекин одамнинг меҳнатсеварлиги, ишдаги омадлилиги,

тижоратдаги ютуқлари, бадавлат ва бахтли яшаши кабилар унга худонинг назари тушганлиги ва халос бўлишининг белгилари сифатида қабул қилинади.

Протестантизмда диний маросимлар соддалаштирилган ва ортиқча харажатларга йўл қўйилмайди. Ибодатлар ваъз ва дуо ўқиш, псаломлар (диний қасидалар, диний ашулалар) куйлаш, Инжилдан парчалар ўқиш билан чекланади. Марҳумлар руҳига, Биби Мариям ҳамда бошқа авлиёлар ва иконаларга сиғиниш, аърофга ишониш бекор қилинди. Ибодатхоналардан ва ибодат уйларида хашаматли ва кўп чиқим талаб қилувчи жиҳозлар: кўнғироқлар, меҳроблар, иконалар, ҳайкаллар ва бошқа безаклар олиб қўйилди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, протестантизм йўналиши Фарбий Европада католик черковининг зўравонлиги, одамлар тақдирига бефарқлиги, маънавий айниши, бойликка ўчлиги, ижтимоий ва маданий ҳаётдаги тараққийпарвар ўзгаришларга тўсқинлигига қарши бўлган янги ижтимоий-сиёсий кучлар мафкураси сифатида вужудга келди. Қайд этиш жоизки, католик черковига қарши қаратилган ижтимоий-сиёсий ҳаракат даҳрийлик ҳаракати эмас, балки черковдаги иллатларга, ижтимоий-сиёсий тараққиётга тўсқинлик қилувчи сиёсий католицизмга қарши қаратилган ҳаракат эди.

Савол ва топшириқлар

1. Христианликнинг вужудга келиш сабаблари нимадан иборат?
2. Христианликнинг муқаддас манбаларини аниқланг.
3. Христианликнинг асосларини изоҳланг.
4. Католицизмнинг христианликдаги бошқа йўналишлардан фарқларини кўрсатинг.
5. Католик черковини бошқаришнинг хусусиятларини тушунтириб беринг.
6. Православиеда қабул қилинган сирли маросимларни изоҳланг.
7. Православиеда сирли маросимлардан ташқари яна қандай маросимлар мавжуд?
8. Православиеда қабул қилинган қандай диний байрамларни биласиз?

9. Протестантизм қачон ва қандай сабабларга кўра вужудга келди?

10. Ғарбий Европадаги Реформация ҳаракатининг марказларида қандай диний оқимлар вужудга келди? Уларнинг хусусиятларини таҳлил қилинг.

6-маъруза

ИСЛОМ: КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ТАРҚАЛИШИ

Исломнинг вужудга келиши. Муҳаммад пайғамбар ва унинг ислом дини шаклланишидаги ўрни

Ислом дини келиб чиқиши жиҳатидан жаҳон динлари ичида учинчи ўринда туради. Ислом дини Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка, Жануби-шарқий Осиё, Кавказ халқларининг тарихида бениҳоя муҳим ўрин тутади ва ҳозирги кунда ҳам бу халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига катта таъсир ўтказиб келмоқда. Эрон, Покистон, Афғонистон, Саудия Арабистони, Ливия, Тунис, Судан ва бошқа мамлакатларда ислом расмий давлат дини мавқеига эга. МДХ давлатлари ҳудудида Марказий Осиё, Шимолий Кавказ, Кавказорти, Татаристон ва Бошқирдистон халқлари ўзларининг ислом динида эканликларини эътироф этишади. Ҳозирги кунда турли қитъаларда яшовчи бир миллиарддан зиёд киши ўзининг ирқий, миллий, синфий ва табақавий фарқларидан қатъи назар, ислом динининг нормалари ва қадриятлари атрофида бирлашган ҳамда жаҳон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида салмоқли ўринлардан бирини эгаллайди.

Ислом дини милодий VII асрнинг бошларида Арабистон яриморотида келиб чиққан. Яриморол ҳудуди аҳолисининг асосий қисмини араблар ташкил этган. Ислом вужудга келиши арафасида араблар асосан чорвачилик билан шуғулланган, лекин қулай географик ўрни (карвон йўлларининг ўтганлиги ва учта қитъани бирлаштириб туриши) сабабли, савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик қадимдан ривожланган. Хўжалигининг ривожланиш даражаси ҳудуди жуда катта яриморолда турлича бўлган. Арабистоннинг

бепоён чўллари иқтисодий тараққиётга асосий тўсиқ бўлган, бу ерларда яшаган кўчманчи араблар чорвачилик билан шуғулланганлар. Яриморолнинг шимолий қисмида истиқомат қилувчи араб қабилаларига Византия ва Месопотамия каби қадимий маданий марказларнинг таъсири кучли бўлган. Карвон йўли ўтган яриморолнинг жануби-ғарбий қисми (Ҳижоз)да савдо-сотиқ, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ва қисман ҳунармандчилик ривожланган.

Милодий I асрда Арабистоннинг бу ҳудудларида шаҳар-давлатлар вужуда келган. IV–VI асрларда бу ерда Макка, Ясриб, Тоиф ва бошқа йирик шаҳарлар мавжуд эди. Шаҳарларда истиқомат қилувчи араб зодагонлари даромадининг асосий қисмини карвон йўлларида келаётган тушумлар ва савдо-сотиқ ташкил этган. Кўчманчи чорвадор қабилаларда ҳам бу даврда уруғ-қабилавий муносабатларнинг емирилиши ва давлат уюшмаларининг пайдо бўлиш жараёни кучайган.

Арабистоннинг қулай географик ўрни, карвон йўллари бўйлаб бой шаҳар-давлатларнинг вужудга келиши қудратли қўшни давлатларнинг минтақага бўлган қизиқишини кучайтирган. VI асрнинг бошларида Арабистоннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Эфиопия (Ҳабашистон) давлати яриморолнинг карвон йўллари ўтган қисми (Ҳижоз)ни босиб олган. Лекин босқинчилар бой ўлкани ўз қўлларида узоқ вақт сақлаб қола олмадилар. VI асрнинг иккинчи ярмида Эрон сосонийлари давлати Эфиопияни Арабистондан суриб чиқарди. Арабистон сосонийлар давлати таркибига киритилди.

Арабистонда сосонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши минтақадаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни мураккаблаштирди. Сосонийлар Буюк ипак йўлининг Эрон ҳудудидан ўтган тармоғини янада ривожлантириш мақсадида, Арабистондан ўтган жанубий карвон йўлини издан чиқаришга ҳаракат қилганлар. Оқибатда жанубий карвон йўли ўзининг олдинги аҳамиятини йўқотган. Карвон йўлларида келаётган даромад кескин камайиб кетган. Ташқи савдо айланмаси қисқарган. Арабистон хўжалиги инқирозга учраган.

Арабистондаги иқтисодий инқироз натижасида аҳолининг турмуш даражаси кескин пасайиб кетган. Қабилалар ўртасида ўзаро кураш янги куч билан авж олган. Иқтисодий инқироз маънавий соҳага ҳам таъсир этган. Одамлар орасида халоскор маҳдийнинг келиши тўғрисидаги қарашлар кенг ёйилган.

Бу давр кўчманчи араб қабилаларининг уруғ-қабилачилик тузумидан синфий тузумга ўтиш жараёнига тўғри келганлиги сабабли, вазият янада кескинлашади. Бу анъанавий турмуш тарзи ва нормаларининг бузилишига, ижтимоий зиддиятларнинг кучайишига олиб келди. Мазкур жараёнлар араб қабилаларининг оғир тангликдан чиқиш учун битта кучли давлатга бирлашиш эҳтиёжини вужудга келтирди. Бунинг учун турли қабилаларни бирлаштирувчи муайян ғоявий байроқ керак эди. Бундай ғоявий байроқ бўлиб ислом дини тарих саҳнасига чиқди.

Бу даврда арабларда ягона дин йўқ эди. Семит қабилалари анъаналарига кўра, улар Қуёшга, Ойга, табиатнинг бежилов кучларига, турли худолар ва руҳларга сиғинар эдилар. Ҳар бир қабиланинг ўз худолари, муқаддас деб ҳисобланувчи тотем ёки фетишлари мавжуд эди. Улар гоҳида бир-бирига қарама-қарши эди. Қабиланинг диний тасаввурлари фақат мазкур қabila аъзоларининггина бирлигини таъминлар, умумараб дини йўқ эди.

Ибтидоий дин шакллари ва кўп худоилик билан бирга, яриморолда якка худоиликка асосланган дин шакллари ҳам мавжуд эди. Араблар қадимдан якка худоиликка эътиқод қилган яҳудийлар билан ёнма-ён яшаганлар. Эфиопиянинг Арабистонни босиб олиши натижасида христианлик минтақада кенг ёйила бошлаган (христианлик исломгача Эфиопияда давлат дини сифатида қабул қилинган). Сосонийлар давлати Арабистонда зардуштийликнинг кенг ёйилишига шарт-шароит яратди. Араблар орасида ибтидоий дин шаклларига сиғинувчилар билан бирга, якка худоиликка сиғинувчиларнинг сони ҳам ортиб борган.

Якка худоилик ғоялари таъсирида VI асрда Жанубий Арабистонда ҳанифлар (арабча – чинакам эътиқод қилувчилар, тақводорлар деган маънони англатади) ҳаракати кенг ёйилди. Якка худоиликка даъват

этувчиларни «ҳанифлар» деб аташнинг сабабларидан бири ҳаракат иштирокчиларининг асосий қисми «бану ҳанифа» уруғидан чиққанлигидир деб тахмин қилинади. Улар турли санам, фетиш ва худоларга сиғинишни қоралаб, ягона худога сиғинишга даъват қилганлар. Айрим ҳанифлар ўз худоларини «Оллоҳ» (арабча аль-Илоҳ – ёки семит тилида – «ал» ёки «эл» сўзидан олинган бўлиб, «худо», «Оллоҳ» деган маъноларни англатади) деб атай бошладилар.

Ҳанифлар ҳаракати бошланган даврда Оллоҳ қурайш қабиласининг санами бўлган. Ҳанифлар ҳаракати вакиллари жуда кўп бўлган, лекин ислом вужудга келганидан кейин уларнинг фаолияти билан боғлиқ манбалар йўқ қилиб ташланган. Қуръонда ва бошқа манбаларда Сажжох, Тулайх, Асвад, Мусайлима каби ҳанифлар тўғрисида маълумотлар берилган.

Ҳанифлар ўзларини худонинг илоҳий хабарни одамларга етказувчи вакили – пайғамбар деб атаганлар. Бироқ бундай даъволар аҳоли орасида эътиборсиз қолади. Муҳаммад ислом тарихида буюк пайғамбар сифатида ўрин олди.

Муҳаммад 570 йилда Макка шаҳрида туғилган. Муҳаммад туғилиши арафасида отаси вафот этади. У 6 ёшлигида онаси Амина ҳам вафот этган. Ота-онасидан эрта жудо бўлган Муҳаммад дастлаб бобоси Абд ал-Муталлибнинг, у вафот этганидан кейин амакиси Абу Толибнинг қўлида тарбияланди. Муҳаммад ёшлик чоғиданоқ амакисининг савдо ишларида ёрдам берган. У меҳнаткашлиги, одамларнинг эътиборини қозона олиши, уларнинг кўнглига йўл топа олиши ва содиқлиги билан ном қозонган. Унга «элвамин» (содиқ) деган тахаллус берилган.

Абу Толиб Муҳаммадни 21 ёшида бадавлат бева хотин Хадичага иш бошқарувчиликка хизматга беради. Кўп вақт ўтмасдан у Хадичага уйланади. Эр-хотиннинг ёшида катта фарқ (Муҳаммад хотинидан 15 ёш кичик бўлган) бўлса-да, никоҳ муваффақиятли чиққан. У оиласини мустаҳкамлашга ва мулкларини кўпайтиришга ҳаракат қилса-да, яшашдан асосий мақсади Оллоҳга хизмат қилишдан иборат деб ҳисоблади. Молиявий таъминот унга диний ишлар билан мунтазам шуғулланиш имконини беради.

610 йилда Муҳаммад худодан ваҳий (худонинг хоҳиш-иродасини ифодаладиган «ҳақиқат»ларни одамларга

мўъжизавий йўллар билан етказиш) келаётганлигини айтиб, барча арабларни ягона худо – Оллоҳ атрофида бирлашишга даъват этди ва барча кишиларнинг Оллоҳ иродасига бўйсунилари лозимлигини талаб қилди («ислом» сўзи арабча «итоат этиш», «бўйсунил» деган маъноларни англатади).

Ягона Оллоҳ ҳақидаги ғоядан барча инсонларнинг биродарлиги ҳақидаги хулоса келиб чиқади. Муҳаммаднинг даъватига жавоб берувчи кишилар ўзаро ҳамкорлик, бири-бирига муҳаббат, эзгулик ва адолат қоидалари асосида бирлашишни ҳақиқий эътиқод асослари деб ҳисоблар эдилар. Дастлабки даврларда Муҳаммад пайғамбар янги дин яратганлигини даъво қилмаган. Шуниси эътиборга молики, ислом дини тарқалишининг дастлабки йилларида у юзини Қуддус шаҳри томон ўгириб сиғинган. Христианлик ва иудаизм динидаги кишиларни ўз биродарлари деб билган. Яҳудийлар Муҳаммад таълимотидан назарий нуқсонларни қидира бошлагач, у арабларнинг диний маркази – Макка шаҳрига томон қараб сиғина бошлаган.

Муҳаммаднинг Макка шаҳридаги 12 йиллик даъватчилиги фаолияти муваффақиятсизлик билан якунланган. Макка зодагонлари Муҳаммаднинг даъватларидаги ижтимоий адолат, дин аҳлининг биродарлиги, бойларнинг камбағаллар фойдасига хайрия қилишлари, судхўрликнинг қораланиши, ахлоқ нормаларига амал қилиш каби ғояларини қабул қилмади. Бундан ташқари, шаҳарда шу давргача нуфузи баланд бўлмаган ҳошимийлар уруғи вакилини пайғамбар сифатида ҳукмрон уммавий зодагонлари қабул қилолмас эди.

Муҳаммаднинг даъватчилиги фаолияти билан шуғулланишига турли тўсиқлар вужудга келтирилди. 617 йилда унга даъватчилик билан фақат ўз маҳалласида шуғулланишига рухсат берилди. Ундан ташқарига чиқиши қатъиян ман қилинди. 620 йилда Хадича ва ундан кейин Абу Толибнинг вафот этиши вазиятни оғирлаштирди. Муҳаммаднинг ҳаёти хавф остида қолди. У шаҳардан чиқиб кетишга қарор қилади. 622 йилда Муҳаммад тўсиқлардан муваффақиятли ўтиб, Ясрибга кўчди. Унинг Ясрибга кўчган вақти кейинчалик мусулмон тақвимининг биринчи йили деб қабул қилинган. Макка шаҳрига муҳолиф ясрибликлар

Муҳаммадни яхши қабул қилган (Муҳаммаднинг онаси Амина ая Ясрибдан бўлган). Ясрибда мусулмонлар («арабча» муслим – бўйин эгувчи, ўзини оллоҳга топширган) жамоаси – умма (маълум динга эътиқод қилувчилар жамоаси) ташкил топди. Жамоа аъзолари Муҳаммадни пайғамбар, диний ва дунёвий раҳбар сифатида қабул қилганлар. Ясрибга кейинчалик Мадина (арабча «мадинаи ноиб» – пайғамбар шаҳри) деган ном берилди.

Мадина шаҳрида Муҳаммад раҳбарлигида исломга сиғинадиган манзил – биринчи масжид қурилади ҳамда исломнинг диний ва сиёсий мавқеини акс эттирувчи биринчи низом ёзилади. Бу низомга биноан, исломга эътиқод қилувчи барча кишилар бир халқ деб эълон қилиниб, ўзаро нифоқ, қасос олиш бекор қилинади. Мусулмонлар қўлда курол билан бир-бирларини ҳимоя қилишлари лозимлиги уқтирилади. Барча мунозарали масалалар бўйича ҳукм чиқариш Муҳаммад зиммасида бўлади. Ислом динини қабул қилмаган маҳаллий араблар, насронийлар ва яҳудийлар билан алоҳида шартнома тузилади.

Шундай қилиб, биринчи теократик (грекча *teos* – худо ва *kratos* – ҳокимият деган маънони англатади) давлат вужудга келади. Давлат бошида якка ҳоким диндор киши бўлган. Бу давлатни Оллоҳнинг ердаги вакили Муҳаммад ҳамда унинг икки ёрдамчиси Абу Бакр ва Умар бошқарадилар. Улар ўз қўлларига нафақат сиёсий ва ҳарбий ҳокимиятни, балки диний ишларни, кишиларнинг тарбияси, янги динни тарқатиш билан боғлиқ вазифаларни ҳам оладилар. Пайғамбарнинг ҳаёти ва айтган сўзлари секин-аста қонун мавқеига эга бўлиб боради.

Тез орада ислом динининг таъсири Жанубий ва Ғарбий Арабистоннинг деярли барча қабилаларини қамраб олади. Муҳаммад пайғамбар тарафдорлари ислом динига эътиқодни гоҳ тарғибот, гоҳида эса куч ишлатиш йўли билан қарор топтирадилар. Йирик савдо-сотик маркази Макка шаҳри аҳолиси ислом динига ҳаммадан кўп қаршилиқ кўрсатади. Шу боис Ислом лашкарлари Макка шаҳрига олиб борадиган йўлларда карвонларни талаб, маккаликларга зарар етказадилар. Ниҳоят, Муҳаммад 630 йилда бу мағрур шаҳарни қўлга олади, яқиндагина унга қарши бўлган қурайш зодагонларини ўз тарафига оғдиришга муваффақ бўлади.

Муҳаммад гарчи ўз она шахрида муваффақият қозонган бўлса-да, Мадина шахрига қайтишни маъқул кўради. Улимидан бир неча ой аввал, у Макка шахрига зиёрат учун боради. Шу даврдан эътиборан, Макка шахри ислом дининг муқаддас пойтахти деб эълон қилинади.

632 йилда Муҳаммад вафот этади. У ўзи бошлаган ишни давом эттириш учун минглаб маслакдошлар қолдирди. Муҳаммад ўлимидан сўнг айрим кўчманчи қабилалар ислом тартибларига қарши кўзғолонлар кўтарадилар. Бироқ бу кўзғолонлар муваффақият қозонмайди – Муҳаммад пайғамбар тарафдорлари уларни бостирадилар. Улар ислом динини тарқатишни ва бунинг учун қўшни давлатларни босиб олишни асосий мақсад деб биладилар.

Арабларнинг исломни тарқатиш байроғи остида янги ерларни забт этиш мисли кўрилмаган тарзда кечди. Қисқа вақт ичида VII–VIII асрларда улар Яқин Шарқни, Марказий Осиёнинг асосий қисмини, Шимолий Ҳиндистонни босиб олдилар ва Хитой чегарасигача етдилар. Шимолий Африкада улар Ливия, Тунис, Марокашни ишғол этдилар ва Гибралтар бўғози орқали ўтиб, Пиренея яриморлини эгалладилар. Улар ҳатто Франциягача етиб борадилар ва у ерда Пуатье шахри ёнидаги жангда (732 й.) мағлубиятга учрайдилар.

Бундай забт этишлар оқибатида жуда катта ҳудудда ислом давлати – Араб халифалиги пайдо бўлади. Бу ҳудуд аҳолиси исломлаштирилади. Исломлаштириш турли йўллар билан – кучли иқтисодий воситалар, агар улар ёрдам бермаса, ҳарбий куч ишлатиш йўли билан амалга оширилади. Шундай қилиб, қисқа вақт ичида ислом миллий чегарадан чиқди ва секин-аста жаҳон дини мавқеига эга бўлди. Бу нарсa кейинчалик бир қатор халқларнинг тарихий тақдирига таъсир кўрсатди.

Хулоса сифатида айтганда, Муҳаммад пайғамбар араб элатини янги диний мафкура асосида жипслаштириб, марказлашган давлатга асос солди. Жамиятни иқтисодий, сиёсий ва маънавий инқироздан халос қилди. Инсоният тарихида алоҳида ўринга эга ислом маданиятининг пойдеворини яратди.

Қуръон, унинг мазмуни ва тузилиши. Суннат ва

ҳадислар

Мусулмон анаъналарига кўра, Оллоҳнинг иродаси ва ўғитлари Муҳаммад пайғамбарга Жаброил томонидан ваҳий қилинган (арабча – уқтирилган деган маънони англатади). Ваҳий келган кун исломда «Лайлатул қадр» (арабчада – тақдирни ҳал қиладиган кеча деган маънони англатади) кечаси деб юритилади. Ўз навбатида, буюк пайғамбар бу ўғитларни кишиларга етказган. Бу нарса мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръонда (арабчада «қуръон» ўқимоқ деган маънони англатади) баён этилган.

Муҳаммад пайғамбар даврида диний таълимот тартиб билан ёзиб борилмаган. Унинг ҳаётлигида муқаддас битикка эҳтиёж бўлмаган, чунки дин ва давлат ишлари билан боғлиқ масалаларни пайғамбарнинг ўзи бевосита ҳал этган. У вафот этганидан кейин муқаддас ёзувларга эҳтиёж пайдо бўлган. Диний эътиқод билан боғлиқ масалалар ва кундалик ишлар аниқликни талаб қилган. Муқаддас битикнинг ягона матнини тайёрлаш мақсадида халифа Абу Бакр 632 йилда Қуръон саҳифаларини тўплаб, дастхат қилишни саҳоба (арабчада «ҳамроҳ», «дўст» деган маънони англатади) Муҳаммад Зайд ибн Собитга топширади. Унинг раҳбарлигида тайёрланган қўлёзма матни суҳуф (арабча «саҳифалар» деган маънони англатади) деб номланган. Лекин суҳуф матни билан Қуръон сураларини (арабча «изра» деворни теришда ишлатиладиган ғишт ёки тошнинг бир қатори деган маъноларни англатади) мустақил тўпловчилар матнлари ўртасида тафовутлар пайдо бўлган. Мусулмон учун бу муқаддас битик матнидаги бундай тафовутлар динда катта муаммоларни келтириб чиқариш хавфини туғдирган. Халифа Усмон муқаддас битиклар билан боғлиқ тафовутларни бартараф этиш мақсадида, ўзининг раҳбарлигида ижодий гуруҳ тузган. Ижодий гуруҳ 651 йилда Қуръоннинг асл нусхасини тайёрлаган. Ундан фарқ қиладиган барча матнлар йўқ қилинган. Тайёрланган нусха халифа Усмон мусҳафи (арабчада ўрама қоғоз, пергамент деган маъноларни англатади) деб аталган.

Қуръон 114 сурадан иборат. Ҳар бир сура, ўз навбатида, Оллоҳ ўғитларидан иборат оятларга бўлинади. Оят арабчада «мўъжиза» деган маънони англатади. Қуръондаги

биринчи сурадан ташқари қолган барча суралар ҳажм жиҳатдан торайиб, кичиклашиб, ихчамлашиб боради. Энг узун суралар Қуръоннинг бошида ва энг қисқа суралар эса охирида жойлаштирилган. Шунинг учун унда хронологик ва мантиқий тартиб йўқ. Қуръонда ҳар бир сурага ном берилган. Лекин кўпчилик ҳолларда суранинг номи унинг мазмунига мос келмайди. Биринчи сура фотиҳа ёки «очувчи сура» бўлиб, у мусулмонлар томонидан такрорлаб ўқиладиган дуодан иборат.

Суралар оятлардан тузилган. Ҳар бир сура доирасида оятлар тартиб билан рақамланган. Сураларда оятларнинг сони турлича (масалан, энг қисқа 103, 108, 110-суралар учта оятдан, энг узун 2-сура 286 оятдан иборат). Оятларга суралар каби ном берилмаган. Ҳажм жиҳатидан оятлар икки сўзнинг бирикмасидан (масалан, 82-суранинг 1–5 оятлари) ёки тугал фикрни ифодаловчи катта жумлалардан тузилган (масалан, 3-суранинг 11, 14, 18, 19, 20 ва бошқа оятлари). Кўп оятлар мазмунан бир-бирини такрорлайди. Бунга сабаб ўша даврда маълум ғоя, ривоят ва кўрсатмаларни такрор айтиш кенг қўлланилган. Суралар матнига ўзгартишлар киритмасдан оятларга тақсимлаш XX асрнинг бошларигача давом этган. Шунинг учун Қуръоннинг ҳар бир тарихий даврдаги нашрларида оятларнинг сони турлича кўрсатилган (масалан, 1989 йилда чоп қилинган Ислом маълумотномасида 6204 тадан 6232 тагача оятлар қайд этилган).

Диний ривоятларга кўра, Қуръоннинг матни Муҳаммадга 22 йил давомида ваҳий қилинганлиги сабабли, тарихий давр ва шароитнинг таъсирида ундаги айрим кўрсатмалар ўзгариб борган. Унинг матни мазмунида зиддият, бир-бирини инкор этувчи фикрлар пайдо бўлган. Буни ҳал этиш учун насх (араб тилида – бекор қилиш деган маънони англатади) назарияси ишлаб чиқилган. Насх назарияси бўйича Қуръонда насх (бекор қилувчи) ва мансух (бекор қилинувчи) оятлар мавжуд. Кейинроқ ижод этилган оятлар (носиҳ), илгариги, мазмунан қарама-қарши бўлган оятлар (мансух)ни инкор этади. Қуръоннинг 40 дан ортиқ сураларида зиддиятлар, қарама-қаршиликлар мавжудлиги қайд қилинган.

Ўз мазмунига кўра, Қуръон турли қонун-қоидалар мажмуидан, анъана ва удумлардан, афсона ва ривоятлардан иборат бўлиб, уларнинг кўпчилиги араб аҳолиси ўртасида кенг тарқалган ҳисобланади. Қуръонда асосан якка-ю ягона яратувчи худо – Оллоҳ ҳақида, унинг иродасига сўзсиз итоат этиш лозимлиги ҳақида гапирилади. Қуръонга биноан, Оллоҳ оламни олти кун давомида яратган: биринчи кун – самони, иккинчи кун–қуёш, ой, юлдузлар ва шамолни, учинчи кун эса ерда ва сувда яшовчи турли махлуқлар, шунингдек, осмонда яшовчи фаришталар ва ҳавони яратган. Тўртинчи кун Оллоҳ сувни яратган, барча махлуқларга таом белгиллаган ва шу кундан эътиборан, унинг иродасига биноан, дарёлар оқа бошлаган. Бешинчи кун – жаннат, олтинчи кун эса – дастлабки одамзод – Одам Ато ва Момо Ҳаво яратилган. Шанба куни ҳеч нарса яратилмаган, барча ишлар якунланган бўлиб, оламда осойишталик ва уйғунлик ҳукм сурган.

Қуръонга кўра, Оллоҳ етти оламни яратиб, уларни устма-уст жойлаштирган. Энг қуйи оламда қуёш ва ойни мустаҳкамлаган. Сўнг у ерни одамлар оёғи остига гилам каби тўшаган ва бу гилам сурилиб кетмаслиги учун устига тоғларни бостириб қўйган. Инсонни яратиш унинг фаолиятидаги энг олий қисм ҳисобланади. Оллоҳ дастлаб барча гўзал нарсаларни, сўнг инсонни яратишга киришган; Инсон жисмини тупроқ ва лойдан ясаб, муайян тузилиш ато этган, сўнг кўз, қулоқ, юрак билан тўлдириб, муқаддас руҳий ҳаёт бағишлаган.

Ислом динининг муқаддас манбаи Қуръони карим ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга тўлиқ жавоб бериш имкониятига эга эмас эди. Шу тариқа панд-насихатлар йиғиндиси – суннат (арабча ас-суннат – «одат», «анъана», «хатти-ҳаракат тарзи» каби маъноларни англатади) вужудга келган. Исломда суннат аҳамияти жиҳатидан Қуръондан кейин туради. У Муҳаммаднинг сўзлари ва хатти-ҳаракатлари баён қилинган муқаддас ривоятлардан иборат. Суннат VII асрнинг ўрталаридан вужудга келди.

Суннат ҳадислар (арабчада «ҳикоя», «хабар», «билдириш», тор маънода парча деган маънони англатади)дан ташкил топган. Ҳадислар Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари ҳақидаги

ривоятлардан иборат. Араб халифалиги ташкил топганидан кейин ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўзгаришларнинг диний таълимотда акс эттирилиши зарурати ва сиёсий ҳокимият учун курашда турли гуруҳлар Муҳаммад пайғамбарнинг обрў-эҳтиромига таянишга интилиши сабабли, ҳадисларнинг сони жадал суръатлар билан кўпайиб борди. Ҳадисларни тўплашдаги бундай тартибсизликка фақат IX асрда чек қўйилди. Шу даврга келиб, улар тартибга солинди ва дин, ахлоқ, фикҳнинг муқаддас манбаига айланган. Уларни йиғувчи, шарҳловчи, тарғиб этувчи шахслар муҳаддис деб аталган. Муҳаддислар ҳадисларни тўплашда, биринчидан, иснод (арабчада «таянч» деган маънони англатади), яъни ҳадисни маълум қилган кишиларни санаб ўтиши; иккинчидан, матн, яъни ҳадиснинг мазмунини баён қилиши керак. Нуфузли ҳадислар тўпламида қўшимча равишда ҳадисларга шарҳлар берилади. Исломидаги йўналиш ва оқимларнинг ҳадисларга муносабатларида турлича ёндашувлар мавжуд. Масалан, шиалик йўналиши суннийлик ҳадислар тўпламини тан олмайди. Лекин иккала йўналиш ҳам ҳадисларнинг муқаддас ривоятлар сифатидаги аҳамиятини инкор этмайди.

Ислом таълимоти

Қуръон ва суннат ҳар қандай мусулмон учун ҳам тушунарли бўлмаганлиги сабабли, уларни ислом оламида ўзининг билими ва иқтидори билан фарқ қилувчи зиёлилар, руҳонийлар ва ҳуқуқшунослар кунт билан ўрганар ва таҳлил этар эдилар. Кенг мусулмон оммаси учун эса қатор асосий тамойилларни ўз ичига олган «Эътиқод рамзи» яратилган эди. Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

1) *Оллоҳга ишониш*. Ҳар бир мусулмон ягона Оллоҳни тан олиши ва унинг иродасига бўйсунishi шарт;

2) *Оллоҳнинг фаришталарига ишониш*. Мусулмон киши фаришталар (форс-тожик, арабчада – малак, малоика) ва ёвуз кучлар (жинлар) мавжудлигига ишониши лозим. Уларнинг барчаси Оллоҳ томонидан яратилган бўлиб, унинг иродасини ифода этувчи жисмсиз мавжудотлардир. Худога энг яқин бўлган фаришталар зиммасига турли вазифалар юклатилган бўлиб, Жаброил – Оллоҳ ҳукмини кишиларга

етказиш, Микоил – коинотни бошқарувчи, Исрофил эса махсус шохдан ясалган карнайни чалиб қиёмат куни ҳақида хабар берувчи, Азроил – жон олувчи фаришта вазифасини бажаради. Шунингдек, ўлганларни қабрда дастлабки сўроқ қилувчи фаришталар Мункар ва Накир, жаннатнинг қўриқчиси Ридвон, дўзахнинг қўриқчиси Малик ҳам худонинг яқин ёрдамчилари вазифасини бажарадилар. Оллоҳ иродасига бўйсунитишни истамаган яна бир фаришта мавжуд бўлиб, унинг номи Иблис (шайтон)дир. Қудратли Оллоҳ бу фариштани жиловлаб, бўйсундириб олишга қодир, бироқ у атайлаб унга эркинлик берадики, токи исломга эътиқод этувчи мусулмонларнинг иродасини, ислом динига бўлган муҳаббати ва изчиллигини синаш ҳам лозим бўлади. Бу фаришта охирзамонга қадар эркин бўлади;

3) *Оллоҳнинг китобларига ишониш.* Мусулмон учун Қуръоннинг абадийлиги ва одамлар томонидан яратилмаганлиги ақидаси. Исломда Оллоҳ муқаддас таълимотини Муҳаммаддан олдин Мусо (Моисей)га ва Исо (Иисус)га ваҳий қилган. Таврот, Инжил ва Забур (Псалтир – қадимги яҳудий динининг дуолар тўплами) каби муқаддас битиклар Қуръондан олдин юборилган манбалардир. Шунинг учун ҳам ислом таълимоти бошқа динлар таълимотига ўхшайди. Қуръон муқаддас битикларнинг энг сўнггисидир. Қуръондаги ҳар бир ибора муқаддас ҳисобланади, у худо томонидан ифода этилган бўлиб, унга шак келтириш мумкин эмас;

4) *Оллоҳнинг пайғамбарларига ишониш.* Пайғамбарлар илоҳий ҳақиқатни бандаларга етказадилар, уларни ваъз, насиҳат билан ҳақ динга ва яхши ишларга чақирадилар. Қуръонда 25 нафар пайғамбарнинг исмлари қайд этилган, бироқ мусулмонлар Муҳаммадни барча пайғамбарнинг пайғамбари, деб ҳисоблайдилар;

5) *Охират кунига ишониш.* Охират (арабча – охирги кун, дунёнинг тугаш куни деган маънони англатади)да Оллоҳ ва у хоҳлаганидан бошқа ҳеч нарса қолмайдиган кун. Унинг қачон бўлишини фақат Оллоҳ билади. Охират кунида Ердаги ҳаёт тугайди. Оллоҳнинг қудрати билан ўлганлар қайта тирилади ва бир жойда «Маҳшар ерида» тўпланадилар;

6) *ислом эътиқодини қабул қилувчи ҳар бир киши ўз тақдирининг Оллоҳ томонидан олдиндан белгилаб қўйилганига ишониши лозим.* Қуръонда ёзилишича, «Оллоҳ кимни ҳидоят қилишни истаса, унинг кўнглини ислом учун кенг қилиб қўяр. Кимни адаштиришни истаса, унинг кўнглини «тор ва танг қилиб қўяр»¹. Оллоҳнинг иродаси қандай бўлмасин, мусулмонлар унга сўзсиз итоат этишлари шарт;

7) *ўлгандан кейин қайта тирилишга ишониш.* Оллоҳнинг иродаси билан қайта тирилган одамларнинг «Маҳшар ери»да тўпланган куни «қиёмат куни» деб аталади. Қиёмат кунида ҳар бир инсон ўз қилмишига лойиқ мукофот, ажр олади: кимдир дўзахда қийноқ азобига дучор бўлса, кимдир жаннатда роҳат-фароғатда бўлади.

Ислом фарзлари оддий, бажарилиши қулай шартлардан иборат. Уларнинг биринчиси – *калима келтириш*: «Ло илоҳа иллол-лоҳ, Муҳаммад-ул Расул-ул-лоҳ», яъни «Оллоҳдан бошқа худо йўқ, Муҳаммад унинг пайғамбаридир». Бу калимани келтирган киши Оллоҳга бўйсунди ва қолган фарзларни бажариш масъулиятини олади.

Исломнинг иккинчи фарзи *намоздир*. Намоз кунига беш вақт ўқилади, ундан фақат беморлар ва ёш болалар озод қилинади. Мусулмон киши эрта тонгда, тушда, тушдан сўнг, кун ботишдан ва уйқудан аввал намоз ўқиши керак. Намоздан олдин, албатта, таҳорат (покланиш) маросимига амал қилинади. Агар сув бўлмаса, ҳатто тупроқ билан ҳам таҳорат қилишга ижозат берилади. Мусулмонлар ўз турмуш ташвишлари билан намоз вақтини унутмасликлари учун масжидларда баланд миноралар қурилади ва у ердан туриб масжид муаззинлари (сўфи деб ҳам аталади) баланд овоз билан мусулмонларни намоз ўқиш вақти ҳақида хабардор қиладилар.

Ислом фарзларидан яна бири – *рўза тутиш*. Ислом динида фақат битта шундай чеклаш мавжуд. Бир ой давомида мусулмон киши эрта тонгдан кечгача таом емаслиги, сув ичмаслиги, ишрат қилмаслиги лозим. Фақат қоронғу тушиши билан меъёрида таом ейишга рухсат

¹ Қуръони карим / Таржимон ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Т., 1992. 95-б.

берилади. Исломда йил 354 кундан иборат бўлганлиги учун рамазон оyi доимо сурилиб туради. У қаҳратон қишга ҳам, ёзги жазирама кунларга ҳам тўғри келади. Рамазон ойида меҳнат қилиш ҳам аввалгидек кечади. Рўзани сабабсиз бузганлар қаттиқ жазоланади. Рўза тутишдан мақсад мусулмонлар иродасини чиниқтиришдир. Шунингдек, рўза одамларнинг маънавиятини юксалтиради. Фарзни бажариш даврида одамлар бир-бирига яхши ният тилайдилар. Ўзаро муносабатларда ёмонликлар, жанжаллар унутилади, одамлар гаплашганда ёмон сўзларни ишлатишдан ўзларини тийишга ҳаракат қиладилар.

Ислом эътиқодининг тўртинчи фарзи – *закот*. Ҳар бир мулкдор мусулмон йилда бир марта камбағал, бева-бечора, ночорлар учун йиллик даромадининг бир қисмини бериши шарт. Бу – мажбурий амал. Закот ислом давлатларида мунтазам равишда йилнинг охирида олинади. Унинг миқдори пул даромадининг 1/40 улуши (2,5 %)га тенг. Дунёвий давлатларда мусулмонларнинг айрим қисми закотни масжидларга ихтиёрий хайр-эҳсон сифатида беради. Мажбурий бўлмаган яна бир вазифа – садақа. Садақа одатда ихтиёрий равишда камбағалларга, етимхоналар, масжидлар ва бошқалар учун берилади. Садақа ўзига тўқ мусулмонлар учун таскин топиш, қониқиш ҳисси билан бирга, бева-бечора, камбағаллар жамоасининг ҳаёт кечиришини таъминлашга хизмат қилади.

Ислом эътиқодининг бешинчи фарзи – *ҳаж*. Шариатга биноан, ҳар бир соғлом мусулмон ҳаётида ақалли бир марта Макка шаҳрининг муқаддас ерларини зиёрат қилиши ва Каъбага сиғиниши лозим. Зиёрат қатор талабларни бажаришни тақозо этади: Каъбани етти марта айланиш, қора тошни ўпиш, Сафа ва Марва тепаликлари ўртасида тез юриш, Замзам муқаддас қудуғидан сув ичиш, Арафот тоғи ёнида туриш, Мина водийсида шайтонга тош отиш, Оллоҳга қурбонлик қилишни ўз ичига олади. Ким ҳаж қилса, ҳожи унвонига эга бўлади ва унинг оқ салла ўраб юришига рухсат этилади.

Мусулмон руҳонийлари юқорида баён этилган беш асосий фарздан ташқари, яна бир фарзни – жиҳод (ёки ғазовот)ни

ташвиқ қиладилар. Қуръонда бу фарз бирмунча аниқ ифода этилган. Йилда саккиз ой (тўрт ой қон тўкиш тақиқланган ойлар ҳисобланади) ёмонликка, душман кучларга қарши ёки динни куч ёрдамида ёйиш (бу масалада мусулмонларнинг қарашлари бир-биридан кескин фарқ қилади) учун курашиш муқаддас иш деб баҳоланади. Муҳаммад пайғамбар ўғитларига кўра, «улуғ жиҳод» бу мусулмоннинг эътиқоди ва гуноҳларига тавба-тазарру қилиш эҳтиёжи ўртасидаги маънавий кураш бўлса, қуролли кураш дин йўлидаги одатдаги ҳаракатдир.

Ислом ақидаларига кўра, муқаддас жиҳодда иштирок этиш, ҳатто ҳалок бўлиш кишини гуноҳларидан фориғ қилади, унга жаннатдан ўрин берилади. Айтиш жоизки, жиҳод шиори остида нафақат босқинчилик урушлари, балки миллий озодлик курашлари ҳам олиб борилади. XX асрда бу шиор остида қатор миллий-озодлик курашлари бўлиб ўтди.

Ислом таълимотини диндорлар орасида тарғиб қилишда диний байрамларга алоҳида эътибор берилади. Улар ичида энг катта эътиборга эга бўлгани Рўза ҳайитидир. Рўза ҳайити одатда рамазон ойи тугаши билан ўтказилади. У 3–4 кун давом этади. Барча мусулмонлар бу кунлари хурсандчилик қиладилар, бир-бирларига совғалар инъом қиладилар. Орадан 70 кун ўтганидан сўнг эса Қурбон ҳайити нишонланади. Қурбон ҳайитининг моҳияти шундаки, диний ривоятларга кўра, Иброҳим пайғамбар Оллоҳга ўз ўғли Исмоилни қурбон қилмоқчи бўлган. Мусулмон киши байрам куни Оллоҳга атаб бирон-бир жониворни (қўй, мол, туя) қурбонлик қилиб сўйиши лозим. Ривоятларга кўра, қурбон қилинган жонивор орқасида жаннат кўприги Сиротдан ўтилади. Агар мусулмон киши қурбонлик қилмаса, кўприқдан ўтиши мураккаблашади ва кўприк остидаги дўзахга қулаб тушади. Қурбон ҳайити катта хурсандчилик билан нишонланади, ажойиб таомлар тайёрланади, масжидда тонгда алоҳида намоз ўқилади, мусулмонлар ўз аجدодларининг қабрларини зиёрат қиладилар, садақалар улашилади. Муқаддас ерларга, саждагоҳларга ва масжидларга садақа тарзида пул бериш удумлари амалга оширилади.

Мусулмонлар Муҳаммад пайғамбар туғилган кунни, унинг Қуддус шаҳрига сафарини, шунингдек, жума кунларини кенг нишонлайдилар. Бу оммавий тадбирлар мусулмонларнинг бирлигини, яқдиллигини таъминлайди.

Ислом жамиятнинг асосий бўғини – оилага катта эътибор беради. Аёллар тақводорлиги ислом динида ислом эътиқоди сақланиши ва мустаҳкамланишининг асосий омилларидан бири деб қаралади. Диндор аёл, биринчи галда она – оилада ислом анъаналари сақланишининг посбонидир. Онанинг болалар билан узвий алоқаси исломий анъаналарнинг авлодлар ўртасида ворислигини таъминлайди, ислом қадриятларининг тарихан сақланиб қолишига, мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Ислом динида оила-никоҳ муносабатлари ҳам алоҳида ўрин тутати. Исломда уч хил никоҳ: доимий, вақтинчалик ва канизаклар билан бўладиган никоҳ тан олинади. Ҳозирги замонда доимий никоҳ удуми сақланиб қолган. Вақтинчалик никоҳ деярли учрамайди, фақат ҳозирги Эрон Ислом Республикасининг шиа мазҳабига мансуб бўлган мусулмонлар яшайдиган айрим ҳудудларидагина сақланиб қолган. Ислом никоҳсизликка ва эътиқодига кўра уйланмасликка қарор қилган руҳонийларга салбий муносабатда бўлади.

Исломда ажралиш, яъни никоҳдан чиқиш ҳам бирмунча оддий расмийликлар кам бўлади. Масалан, эр хотинига талоқ эълон қилиши мумкин.

Ортодоксал (грекча *orthodoxos* – эътиқодли, диндор деган маъноларни англатади, динда бирор-бир йўналиш, оқим ёки мазҳабнинг таълимотига оғишмай амал қилиш) исломда эса ажралишнинг тўртта кўриниши бор: бака (узил-кесил), ража (эрнинг хотинига қайтиш имкони бор), хаал (хотин томонидан эрни ўзига оғдириш) ва муборат (эрнинг хотиндан воз кечиши). Айтиш жоизки, хаал ва муборат ўртасида ўхшашлик билан бирга, муайян фарқ ҳам бор. Масалан, иккисида ҳам эр хотиндан ярашиш учун моддий рағбатлантиришни шарт деб олса-да, муборатда бундай таклифни фақат эркак киши олға суради. Одатда аёл киши ажралиш масаласини биринчи бўлиб жамоа олдида айта

олмайди. Бу нарса мусулмонлар жамоасида ахлоқсизлик, беодоблик саналади. Мусулмон оилаларида ажралиш жуда кам учрайдиган ҳодисадир.

Исломда, бундан ташқари, бир қатор бошқа чеклашлар ҳам мавжуд. Масалан, савдо-молия муносабатларида зўрлаб тортиб олинган нарсалар билан савдо-сотик қилиш, сотувчининг ўз мулки бўлмаган товарлар билан савдо қилиши, қарз эвазига даромад олиш ҳаром ҳисобланади.

Ислом дини озиқ-овқат масаласида ҳам ўзига хос чеклашларни тарғиб қилади. Масалан, чўчка гўштини, спиртли ичимликларни, ўлимтик нарсаларни истеъмол қилиш ман этилади.

Бундай чеклашларнинг илдизи жуда қадимга бориб тақалади. Масалан, чўчка гўштини истеъмол қилишни ман этиш Қадимги Мисрда ва яҳудийлар орасида кенг тарқалган.

Ислом динида ортиқча зеб-зийнатга берилиш, масалан, тилла ва кумуш тақинчоқларни ҳаддан зиёд кўп тақиш қораланади. Бу нарса жамоа ночор қатламларининг ҳасад қилишига, ғазабланишига олиб келади, деб ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, ислом эътиқоди асослари мустаҳкам ва серқирра ҳаётий воқеаларга таянади. Ислом динининг деярли бир ярим минг йиллик давр мобайнида яшаб келаётганлигининг, доимо ҳаётийлигининг сабаби ҳам шунда. Кейинги маърузаларда исломдаги асосий оқимлар, ижобий ва салбий тамойиллар хусусида батафсил сўз юритамиз.

Савол ва топшириқлар

1. Исломнинг вужудга келиши сабабларини таҳлил қилинг.
2. Ислом муқаддас китобининг яратилиши тарихини изоҳланг.
3. Исломда муқаддас ривоятлар сифатида қабул қилинган манба нима?
4. Исломда имон ақидалари нималардан иборат? Имон ақидаларини изоҳланг.
5. Ислом арконлари нималардан иборат?
6. Исломнинг асосий байрамларини изоҳланг.

7-маъруза

ИСЛОМ ДИНИНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ, ОҚИМЛАРИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Ислом динининг асосий йўналишлари

Ҳар қандай дин нафақат кишиларнинг маънавий ҳаёти, кадриятлари, ҳаётнинг маъноси, руҳият билан боғлиқ муаммоларни, балки ижтимоий-сиёсий ҳаёт масалаларини ҳам ифодалайди. Ижтимоий ҳаёт мақсад ва манфаатлари хилма-хил бўлган турли гуруҳлардан ташкил топади. Дин мазкур жараёнлар гирдобига тортилар экан, ушбу гуруҳларнинг манфаатларини муайян даражада таълимотида акс эттириши керак. Бундан ташқари, ижтимоий ҳаёт доимо ўзгариб туради. Унинг таркибий қисми бўлган дин ҳам унда юз бераётган жараёнларни ҳисобга олиши лозим, акс ҳолда у ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи воқеликка айланиб қолади.

Ислом вужудга келганида дастлаб йўналиш, оқим ва мазҳабларга бўлинмаган. Ундаги дастлабки бундай бўлиниш VII асрнинг ўрталарида турли гуруҳларнинг сиёсий ҳокимият учун ўзаро кураши натижасида пайдо бўлган. Сиёсатдаги ихтилофлар кейинчалик диний таълимот соҳасига ҳам кўчирилган.

Исломда, ва умуман, ҳар қандай диндаги бўлиниш сабаблари ўзаро боғлиқ бўлган турли жараёнларнинг таъсиридан пайдо бўлади. Бундай жараёнларнинг сабаблари қуйидагилардан иборат:

- 1) диний таълимотнинг ижтимоий тараққиётдан ортда қолиши сабабли вужудга келувчи зиддиятлар;
- 2) дин ва руҳонийларнинг жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муносабатларда иштирок этиши;

3) диний таълимотнинг турли миллатлар ва элатларнинг маданияти, урф-одатлари ва анъаналарига мослашиш зарурати;

4) диний таълимотга муносабат ва унинг талқинидаги тафовутлар.

Юқоридаги ва бошқа таъсирлар оқибатида ҳар қандай динда бўлиниш (йўналиш, оқим ва бошқалар) вужудга келади. Лекин динларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамиятини, ундаги бўлинишнинг қанчалик хилма-хил эканлигидан келиб чиқиб салбий баҳолашимиз хатодир. Қарашлар хилма-хиллиги динда ҳам унинг жамиятдаги илдизини мустаҳкамлайди, мавжуд муаммоларнинг ҳал этилишида тўғри йўлни танлаш имкониятини вужудга келтиради.

Ислонда дастлаб хорижийлар (арабча «хаража» чиқиш, қарши туриш) йўналиши вужудга келди. Йўналиш аъзолари халифа Алининг Сурия ноиби Муовиянинг ҳокимият учун очиқ курашига қарши муросачилиги, қатъиятсизлигидан норози гуруҳлардан иборат бўлган. Шунинг учун йўналиш дастлаб сиёсий талаблар билан чиққан. Хорижийлар халифалик лавозимида ижтимоий мавқеидан қатъи назар, масъулиятни англаган ва давлатни бошқариш малакасида эга бўлган киши сайланишини талаб қилганлар. Илоҳиётга эътиқод ва амал ақидасининг киритилишини таклиф этганлар. Унга биноан, худога эътиқод эзгу ишлар билан тўлдирилмаса, самара бермайди. Мусулмон киши виждон амри билан иш тутиши, диний тартибга нафақат сўзда, балки амалда ҳам риоя қилиши лозим. Диний тартибни бажармаган кишиларни шафқатсиз жазолашни таклиф этдилар. Мусулмонларни камтарона яшашга даъват этганлар, ўйин-кулгу, мусиқа, майхўрликни ва бойликка ҳирс қўйишни қоралаганлар.

Хорижийлар йўналишида қуйидаги асосий мазҳаб мавжуд:

1) ибодийлар.VII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган. Абдуллоҳ ибн Ибод (VII асрнинг иккинчи ярмида яшаган) асос солган. Йўналишнинг мўътадил гуруҳи ҳисобланади. Диний таълимотда ижтимоий шарт-шароитни ҳисобга олиш ва ҳукмрон сиёсий кучлар билан муроса қилиш, ҳатто уларга ён босишга йўл қўяди;

2) суфритлар. Арабистонда VII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган. Мақсадни яшириш, вазиятга қараб кураш усуллари уни ўзгартириш тарафдори;

3) азракийлар. VII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган. Нафи ибн Азрак (685 йилда вафот этган) асос солган. Эътиқод масаласида ҳар қандай муросаларни инкор қилади. Мақсадга эришишда қатъий ҳаракат тарафдори.

Хорижийлар халифа Али ва бошқа сулолалар вакилларига қарши муросасиз кураш олиб бордилар. Ижтимоий-сиёсий тизимга нисбатан муросасизлиги, кишилар ҳаётини нормативлаштириш даражасининг жуда юқорилиги ва уни қатъий назорат қилишга интилиши йўналиш тарафдорлари сонининг камайишига сабаб бўлди. Ҳозирги даврда хорижийлар жуда кам сонли бўлиб, Шимолий Африкада ва айрим араб давлатларида сақланиб қолган. Ислом йўналишлари қаторида аввалги таъсири ва мавқеини йўқотган.

Ислом динидаги йирик йўналишлардан бири шиалиқдир (арабча «шиа» сўздан олинган бўлиб, гуруҳ, партия, тарафдорлар деган маъноларни англатади). VII асрнинг ўрталарида халифа Али ва унинг тарафдорларини бирлаштирган диний-сиёсий оқим сифатида Ироқда вужудга келган.

Шиалар йўналиши дастлаб сиёсий ҳокимиятни Муҳаммад пайғамбарнинг авлодлари бошқариши ва тахт отадан фарзандга мерос сифатида ўтиши кераклиги тўрисидаги талаблар билан чиққанлар. Шунинг учун улар Али ва унинг авлодларидан бошқа барча сунний халифаларни ҳокимиятни зўравонлик билан босиб олганликда айблайдилар. Сунний халифаларга Али ва унинг авлоди бўлган ўн икки имомни қарши қўядилар. Охирги ўн иккинчи имом Муҳаммад Маҳдий (Оллоҳ йўлига етаклайдиган киши) 873 йилда туғилган. Муҳаммад Маҳдий ёшлик чоғида бедарак йўқолган.

Диний таълимотда шиалар Қуръони каримни Оллоҳнинг каломи эканлигини тан олдилар. Лекин халифа Усмон уни ўз манфаатига мослаштириб, халифа Алининг ҳокимиятни эгаллашига оид битта сурасини чиқариб ташлаган, деб ҳисоблайдилар. Қуръони каримнинг ҳақиқий нусхасини

қиёмат куни ўн иккинчи имом Муҳаммад Маҳдий Ерга олиб келиши ҳақидаги ақида қабул қилинган.

Шиалар сунний ҳадисларини тан олмайдилар. Халифа Али ва унинг авлодлари билан боғлиқ махсус ҳадислар тўплами тузилган. Тўплам «Ахбор» деб номланади.

Суннийликдан фарқли ўлароқ, иймонда шиалар бешта ақида (Оллоҳнинг ягоналиги; Адолат; Охират ва ўлгандан кейин қайта тирилиш; Пайғамбарлик; Имомат)ни тан оладилар.

Шиаликда диний таълимот билан бирга, урф-одат ва маросимларда ҳам фарқлар мавжуд. Масалан, улар Макка ва Мадинадан ташқари, Карбало ва Нажаф шаҳарларини зиёрат қиладилар. Халифа Алининг авлоди бўлган 12 имом жабрдийда ва дин йўлида шаҳид бўлганлар сифатида қабрлари муқаддаслаштирилган. Имом Ҳусайнга мотам тутадилар. Мотам «шахсей-вахсей» маросими деб аталади.

Шиаликдаги асосий фирқа қуйидагилардан иборат:

1) алавийлар сектаси. IX асрда Ибн Нусайр асос солган. Шунинг учун секта асосчиси номи билан нусайрийлар деб ҳам аталади. Секта аъзолари халифа Алининг шахсини илоҳийлаштирадилар ва уни худо каби улуғлайдилар. Алавийлар таълимотида христианлик ақидалари, ой ва ёритқичларга сиғиниш, руҳнинг кўчиб юришига ишониш каби қарашлар мужассамлашган. Уларнинг одамларнинг руҳлари дастлаб юлдузлар бўлган. Али уларни одамларнинг жисмига жойлаган. Тақводор одамларнинг руҳлари вафот этганларидан кейин яна қайта юлдузларга айланади. Гуноҳга ботган одамларнинг руҳлари ҳайвонлар жисмига кўчади. Улар намоз, рўза ва бошқа ислом маросимларини бажармайдилар. Расмий диний оқимлар томонидан таъқиб қилинганлиги сабабли, ўз эътиқодларини сир тутадилар;

2) зайдийлар сектаси. VIII асрнинг ўрталарида, уммавийлар сулоласининг инқироzi даврида вужудга келган. Шиаларнинг бешинчи имоми Муҳаммад ал-Бокирнинг укаси Зайд ибн Али номи билан аталган. Зайдни бешинчи имом деб ҳисоблаб, ундан кейинги имомларни тан олмайди. Ақидалари ва маросимлари жиҳатидан шиалар ва суннийларнинг ўртасида туриб, ҳар иккала оқимга нисбатан муросачилик йўлини тутати. Зайдийлар халифа Алидан илгариги халифалар ҳокимиятини тан олади. Улар ўн

иккинчи имом Муҳаммад Маҳдийнинг қиёмат кунда қайтиб келишига ишонмайди. Авлиёлар ва мазорларга сиғинишни, зоҳидликни инкор қиладилар;

3) исмоилийлар. VIII асрнинг ўрталаридан шакллана бошлади. IX асрнинг охирларига келиб мустақил диний мазҳабга айланди. VI шиалар имоми Жафар ас-Содиқнинг катта ўғли Исмоил (ичкилик ва маишатга берилганлиги учун тахт ворислигидан маҳрум қилинган) асос солган. Диний-фалсафий таълимот тизими неоплатонизм, неопифагоризм, христиан гностицизми ва бошқа таълимотларнинг таъсирида шаклланган. Таълимот зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) қисмларга бўлинади. Зоҳирий қисми шиаларнинг умумий қарашларидан деярли фарқ қилмайди. Мазкур қисми махфий таълимотдан беҳабар бўлган исмоилийлар оммасига мўлжалланган. Ботиний таълимотда худодан кейинги еттита қуйи поғона ажратилади. Еттинчи поғонани камолотга эришган инсон, яъни пайғамбар ташкил этади. Камолотга эришган инсон ўзида «оламий ақл»ни акс эттирган нотиқ бўлиб, худо таълимотини кишиларга етказади. Исмоилийлар мазҳабидан кейинчалик турли йўналишлар ажралиб чиққан.

Шиалик ҳозир Эрон Ислом Республикасида, Ироқ ва Яманда кенг тарқалган. Шиа йўналишига мансуб бўлган айрим гуруҳлар Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Сурия, Ливан, Миср ва бошқа давлатларда ҳам учрайди. Маълум миқдорда шиа йўналишидаги мусулмонлар Озарбайжон, Тожикистон ва Марказий Осиёнинг айрим ҳудудларида учрайди.

Исломдаги энг йирик йўналиш суннийликдир. Суннийлар ўзларини асл ислом анъаналари тарафдорлари деб ҳисоблайдилар. Суннийлик ортодоксал (грекча orthodoxos – диндор, эътиқодли деган маъноларни англатади, бирон-бир таълимотга, йўналишга динга оғишмай амал қилувчи) ислом йўналишидир. Йўналиш исломнинг Муҳаммад пайғамбар даврида вужудга келган таълимотини тан олади. Суннат исломнинг иккинчи манбаи сифатида қабул қилинган. Анъанавий диний маросимлар, маиший турмуш, ижтимоий ҳаёт қоидаларига оғишмай амал қиладилар.

Суннийликда исломнинг муқаддас манбаларини ижтимоий ҳаётда қўллашга муносабат масаласида қуйидаги шариат мактаблари мавжуд:

1) ҳанафия мактаби. Имом Абу Ҳанифа (Имом Аъзам 699–767) асос солган. Мактаб мафкуриси ислом ақидаларини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда ижодий ёндашувга асосланади. Шариат (арабча – тўғри йўл, илоҳий йўл деган маъноларни англатади) қоидаларини ҳаётга татбиқ этишда қиёс (арабча – солиштириш, таққослаш, ўхшатиш деган маъноларни англатади) қоидаларини қўллаш билан мусулмон жамоаси ёки давлат манфаатларига кўпроқ мос келувчи ечимни танлашга интилади. Ҳанафия мактабига суннийларнинг 1/3 қисми эътиқод қилади. Марказий Осиёда суннийлар ҳанафия мактабига эътиқод қиладилар;

2) моликия мактаби. Малик ибн Онас (713–795) асос солган. Муҳаммад пайғамбар ҳаётлиги даврида вужудга келтирилган диний-ҳуқуқий тартиботга асосланади. Қуръон ва суннатни ақлга асосланиб (рационал) талқин қилишга қаршилиқ қилса ҳам, қиёсни ижтимоий ҳаётда қўллашни тўлиқ инкор этмайди. Мактабнинг ҳозирда Тунис, Жазоир, Марокаш ва бошқа давлатларда тарафдорлари бор;

3) шофиъий мактаби. Имом аш-Шофиъий (767–820) асос солган. Ҳанафия ва моликия мактабларини ўзаро муроасага келтириш тарафдори. Диний мафкурасига кўра, қиёс ва ижмони (бирдамлик, яқдиллик билан қабул қилинган қарор) ижтимоий ҳаётда қўллашда чеклашга йўл қўйганлиги учун моликия мактабига яқин туради. Ҳозирда Сурия, Миср, Шарқий Африка мамлакатларининг баъзиларида, жанубий Арабистон давлатларида сақланиб қолган;

4) ҳанбалия мактаби. Имом Ибн Ҳанбал (780–755) асос солган. Мактаб ижтимоий ҳаёт масалаларини ҳал этишда фақат Қуръон ва суннат қоидаларига асосланиб қарор чиқариш тарафдори. Қиёс ва ижмони қўллашда фақат саҳобаларнинг биргаликдаги маслаҳати билан қабул қилинган ҳукмларни тан олади. Диний масалаларда эркин фикрни инкор қилади. Мактаб таълимоти ижтимоий ҳаётдаги замонавий талаблардан ортда қолганлиги, эркин фикрни инкор қилиши сабабли, ислом мамлакатларида тарафдорлари кўп эмас.

Суннийликдаги мавжуд диний ҳуқуқий мактаблар эътиқод қилувчиларининг миқдори жиҳатидан бир-биридан фарқ қилса ҳам, ҳуқуқда тенглиги эътироф этилади ва дин асосларига зид деб ҳисобланмайди.

Х асрга келиб, ислом динида ортодоксал мавқега эга бўлган калом (сўз, нутқ) таълимоти пайдо бўлган. Калом таълимоти тарафдорларини мутакаллимлар деб аташади. Мутакаллимлар мутазилитлар таълимотига қарши чиқсаларда, айрим ислом ақидаларини танқид ҳам қиладилар. Мутакаллимлар таълимотига ал-Ажари деган киши асос солган. Мутакаллимлар ҳам ислом дини руҳонийларининг анъанавий давомчилари томонидан танқидга учраганлар. Мутакаллимлар барча нарса ва ҳодисалар асосида Оллоҳ иродаси ётганлигини таъкидлайдилар. Улар Қуръон яратилишига оид айрим фикрларни ҳам олға сурадилар. Мутакаллимлар таъбирича, Қуръон эмас, балки уни ифода этувчи ҳарфлар, сиёҳ ва қоғозгина инсон томонидан яратилгандир.

Ислом динида мистик ва таркидунёчилик ғоясига асосланган сўфизм оқими ҳам мавжуд бўлиб, у тахминан VIII асрда араб мамлакатларида вужудга келган. Сўфизм «сўфи», яъни арабча «жун», «қўпол жун кийим» деган маънони англатади. Сўфизм оқими араб истилосидан сўнг ислом дини воситасида жамиятда ижтимоий тенгсизлик ҳолатининг юзага келиши оқибатида ва кенг халқ оммасининг қўллаб-қувватлаши натижасида шаклланди. Сўфизмнинг асосий ғояси барча жонларнинг, ким бўлишидан қатъи назар, Оллоҳ олдида тенглиги ҳақидаги ақидага асосланади. Сўфийлар бу дунё лаззатларидан воз кечишни, оддий, ўз меҳнати билан ҳаёт кечиришни тарғиб қилганлар. Сўфизм таълимотида буддизм ва неоплатонизм элементлари ҳам мавжуд бўлиб, улар сўфизмнинг пантеистик таълимотида яққол кўринади. Пантеизмнинг моҳияти шундаки, унда барча нарса ва ҳодисалар жонли ҳисобланиб, Оллоҳ иродасининг ифодаси, деб таъкидланади. Сўфийларнинг асосий ғоясига кўра, киши бу дунёдаги фаолиятини фақат бир мақсадга – Оллоҳ билан уйғунлашишга, бирлашишга сафарбар этмоғи лозим. Гарчи сўфийлар фақирликни, бу дунё лаззатларига эътибор

бермасликни тарғиб қилсалар-да, айрим сўфий шайхлари зодагонлар мавқеига эга бўлганлар.

Сўфийлар таълимотининг айрим элементлари кейинчалик ортодоксал ислом таркибига ҳам киритилган эди. Бу ишда ислом руҳонийларидан ал-Ғаззолийнинг ҳиссаси салмоқли бўлган. У сўфизмнинг мистик мувоқабба (интуиция), яъни Оллоҳни ҳиссий идрок этиш ғоясини қабул қилади, сўфизмдан фарқли ўлароқ, барча мусулмон удумларини бажаришни фарз деб ҳисоблайди. Бироқ у сўфизмнинг пантеистик ғояларини қабул қилмайди. Ғаззолийнинг ташқи воқеликни пассив идрок этиш ҳақидаги ғояси мусулмонларда ташқи олам нарса ва ҳодисаларига нисбатан юзаки қараш одатини шакллантирди. Бу ўз натижасини кейинги асрларда бера бошлади. Ал-Ғаззолийнинг таълимоти ўрта асрларда илм-фаннинг, жумладан, табиатшунослик илмининг ривожланишига, Марказий Осиёда илмий тараққиётга бекиёс ҳисса қўшган мутафаккирларнинг етишиб чиқишига тўсқинлик қила олмади.

Ислом динининг асосий йўналишлари ва оқимлари хусусида тўхталганда, ундаги икки асосий тенденция ёки йўналиш ҳақида гапирмаслик мумкин эмас. У ислом дини пайдо бўлганидан буён ўтган 1400 йиллик ижтимоий тараққиёт давомида шаклланди. Шу ўтган давр мобайнида инсоният феодализмдан капитализмгача, бозор муносабатлари шаклланган даврларгача теократик давлатдан республика, президентлик бошқарувига асосланган давлат тузилишигача бўлган тарихий босқичларни босиб ўтди. Исломдаги бу ёки йўналишлар фанда традиционализм ва модернизм номи билан машҳур.

Традиционализм ортодоксал ислом номи билан ҳам юритилади. У ўзбек тилида илк ислом таълимотида, Қуръонда ва суннада қайд этилган ғояларнинг асл моҳиятини сақлаб қолиш, замон, давр ўзгариши билан айрим ислом ақидаларининг ҳам ўзгариши мумкинлиги ҳақидаги фикрларни инкор этувчи руҳонийлар фаолияти билан боғлиқдир. Традиционалистлар нуқтаи назарича, ислом динининг ақидалари, олам ҳақидаги Оллоҳ таълимоти абадий ва мутлақдир. Замонда ва тарихда бўладиган ҳар қандай ўзгариш Оллоҳ томонидан олдиндин

белгилаб ва ҳукм қилинган бўлиб, барча нарсa ва ҳодисалар Оллоҳ иродаси билан содир ва мавжуд бўлади. Традиционализм ислом динида ҳурфикрлилик, эркинлик бўлишига тиш-тирноғи билан қарши чиқади, исломдаги ўзгаришларни танқид қилади. Бунинг ёрқин кўриниши XVIII аср охирларида пайдо бўлган ва ҳозирги кунда жаҳоннинг қатор минтақаларида ортодоксал исломни тарғиб қилувчи ўта жанггари оқимлардан бири – ваҳҳобийлик ҳисобланади.

Ваҳҳобийлар ислом динидаги модернистик тенденцияга қарши чиқади, фундаментализм даъвоси билан диндаги ҳар қандай ўзгаришларга қарши курашади, экстремистик даъватлар билан дин аҳлини бир-бирларига қарши қўймоқчи, ҳаттоки давлат ишларига ҳам аралашмоқчи бўладилар ва ўз ғояларини қарор топтириш мақсадида, диний давлат тузишга ҳам даъво қиладилар. Ваҳҳобийлар ва бошқа экстремистик оқимлар хусусида алоҳида мавзу доирасида батафсил тўхталамиз.

Модернизм, яъни ислом динини ижтимоий тараққиёт, фан ва техника ютуқлари билан уйғунлаштиришга уриниш муайян даражада мафкуравий йўналиш ёки таълимот мавқеига эгадир. Ислом модернизми асосан XIX асрларда пайдо бўлди. У ислом дунёсининг илғор фикрли зиёлилари томонидан яратилди. Фарбда буржуа муносабатларининг ривожланиши ижобий самара берганлигини, фан ва техниканинг гуркираб ривожланишига олиб келганлигини кўриб, Шарқ жамиятларини ҳам ислоҳ қилиш, шариат қонунлари ўрнига буржуа ҳуқуқини тиклашни таклиф қилдилар. Туркия XX асрнинг 20-йилларида Шарқ мамлакатлари орасида биринчи бўлиб капиталистик муносабатлар ўрнатди. Туркистонда бундай уринишлар жадидлар ҳаракатида кўзга ташланади. Жадидлар ислом мистик илм-фани ўрнига дунёвий илм-фан соҳаларини ривожлантириш миллий тараққиёт учун қанчалик зарур эканлигини биринчилар қаторида англаб етдилар.

Марказий Осиё мутафаккирларининг ислом тараққиётига қўшган ҳиссаси

Ислом динининг Марказий Осиё минтақасида, умуман, жаҳон миқёсида тараққий қилишига бизнинг ватандошлар

бекиёс ҳисса қўшганлар. Гарчи ислом дини Арабистон яриморолида пайдо бўлган бўлса-да, маданий жиҳатдан араб бадавий қабилаларидан ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши даражаси бўйича анча устун бўлган Марказий Осиё халқлари ислом динининг назарий жиҳатдан ривожланишига ва ҳаёт эҳтиёжлари асосида такомиллашувига салмоқли таъсир кўрсатдилар. Буни тасдиқлаш учун Имом ал-Бухорий, Абу Мансур ал-Мотуридий, Бурҳониддин ал-Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва Баҳовуддин Нақшбанд каби мутафаккирларни эслаш kifоядир. Уларнинг номлари бутун ислом дунёсида чуқур ҳурмат билан тилга олинади. Мустақилликка эришилгач, Ўзбекистон ҳукумати ўз ички сиёсатида мустамлакачилик даврида унутилган, бироқ халқимиз тарихида чуқур из қолдирган буюк зотларнинг номларини тиклаш ва халқ хотирасида абадийлаштиришга қаратилган бениҳоя хайрли сиёсат олиб бормоқда.

Юқорида тилга олинган алломалар ислом динининг тараққиётига салмоқли ҳисса қўшганлар. Чунончи, бизнинг ватанимизда бутун ислом дунёсида энг нуфузли манбалар деб тан олинган олтита ишончли ҳадислар тўпламининг (ас-саҳиҳ ас-ситта) муаллифлари яшаб ижод қилганлар. Улар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870), Имом Муслим ибн ал-Ҳажжоги (819–874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824–892), Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний (817–880), Имом Аҳмад Ан-Насоий (830–915), Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язиб ибн Можжа (824–886) каби сиймолардир. Бу олти аллома ичида «Ҳадис илмида амир ал-мўминийн» деган шарафли номга сазовор бўлган *Имом ал-Бухорий* алоҳида эътиборга молик буюк исломшунос олимдир.

Имом ал-Бухорийнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра ибн Ардазбх ал-Жуафий ал-Бухорийдир. Имом ал-Бухорий 810 йил 20 июлда Бухоро шаҳрида туғилиб, Самарқанд шаҳри яқинидаги Хартанг қишлоғида 870 йил 1 сентябрда 60 ёшида вафот этади.

Имом ал-Бухорийдан ислом оламида жуда қадрланадиган «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-тарих» номли асарлар мерос бўлиб қолган. Имом ал-Бухорий бутун умрини ҳадислар

тўплаш ва ишончлиларини ажратишга сарфлаган. Илмий манбаларда таъкидланишича, ал-Бухорий 600000 га яқин ҳадисни тўплаган олим ҳисобланади. Ал-Бухорийнинг шоҳ асарлари «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад» ва бошқалардир. Имом ал-Бухорийнинг халқимиз маданий ҳаёти тарихидаги хизматлари шундан иборатки, у фақат ҳадислар тўплаш билан чекланиб қолмаган. У ўз даврида одамлар орасида меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиққўллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик каби фазилатларни қарор топтиришга оид йўл-йўриқлар ва ўғитлар ҳам ишлаб чиққан.

1998 йил 1 сентябрда буюк аллома таваллудининг 1225 йиллиги кенг нишонланиши, унга бағишланган мажмуанинг яратилиши бежиз эмас. Имом ал-Бухорий мероси ислом ниқобида юрувчи ғараз ниятли кимсалардан халқимиз маънавиятини қалқон мисоли ҳимоя қилади, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга, ёш авлодни аждодларимизнинг ибратли ҳаёти руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Ислом дини тараққиётига катта ҳисса қўшган яна бир улуғ аждодимиз самарқандлик аллома, калом илмининг асосчиларидан бири, мусулмон оламидаги энг йирик суннийлик калом мактаби – мотуридийликнинг асосчиси *Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳанафий ал-Мотуридийдир* (870–944). 2000 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги кенг нишонланди. Мотуридийнинг ислом дини тараққиётига қўшган ҳиссаси шундаки, ҳанафий оқимини ал-Мотуридий мактабининг издошлари ташкил этган. Қолган қисмини яна бир машҳур мутакаллим аллома ал-Ашъарий (874–935 ёки 941) мактабининг издошлари ташкил этганлар.

Жаҳоннинг энг машҳур олимлари ал-Мотуридийни бир овоздан калом илмининг улуғ намояндаларидан бири сифатида тан олганлар. Ал-Мотуридийнинг шоҳ асарларидан бири «Китоб ат-тавҳид» («Якка худоилик ҳақидаги китоб») мусулмон илоҳиётшунослигида билиш назарияси баён қилинган биринчи асар ҳисобланади. «Китоб ат-тавҳид»нинг калом илмига таъриф берилган

муқаддимасида билимнинг уч манбаи, яъни ҳиссий қабул қилиш, ахлоқий тафаккур ва инсон ишончли манбалардан олиши мумкин бўлган анъанавий ахборот мавжудлиги ҳақида сўз юритилади.

Ал-Мотуридий концепциясининг аҳамияти шундаки, у соф дин доирасидан чиқиб, ақл-идрокни улуғлайди ва мантиқан асосланган билимнинг аҳамиятини таъкидлайди.

Афсуски, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг кўп асарлари бизгача етиб келмаган, етиб келганлари ҳам асосан хорижий мамлакатларнинг кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланади. Юқорида тилга олинган, ислом оламида жуда муҳим ҳисобланган «Китоб ат-тавҳид» асари бизгача тўлиқ етиб келган. Уни 1970 йилда Фатхуллоҳ Хулиф Байрутда нашр эттирган.

У ўз даврида исломий илмлар соҳасидаги энг етук аллома ҳисобланган, ислом дунёси олимлари томонидан тан олинган ва ҳозирда турли диний асарларда зўр эҳтиром билан тилга олинади. Ал-Мотуридийни улуғлаб, «Имом ал-Худа» ва «Имом ал-мутакаллимин» (Ҳидоят йўли имоми ва мутакаллимлар имоми) каби номлар билан ҳам атаганлар.

Ал-Мотуридий нафақат фикҳ, калом илмига, балки бошқа фанларга ҳам оид асарлар ёзганлиги маълум. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида ал-Мотуридийнинг овчиликка оид «Рисолаи жонвор дорий» («Жониворларга оид рисола») асарининг қўлёзмаси сақланади. Бу асарда овчи қушларни боқиш ҳақида фикр юритилади. Ҳозирги кунда хорижий ислом оламида ал-Мотуридийнинг номи ва таълимоти яхши маълум. Деярли барча ислом мамлакатларида ал-Мотуридийнинг диний-маънавий меросига бағишланган тадқиқотлар олиб борилади.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Ғарб олимларида ҳам ал-Мотуридий меросига кучли қизиқиш пайдо бўлди. Ал-Мотуридийнинг шоҳ асари – «Китоб ат-тавҳид» ҳамда «Таъвилот аҳл ас-сунна» (Суннийлик анъаналари тарихи)дан сақланиб қолган қўлёзма матнлари нашр қилинди ва қисман тадқиқ этилди.

1997 йилда аллома ҳақидаги биринчи йирик тадқиқот – Геттингем университетининг профессори Ульрих

Рудольфнинг «Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиётшунослиги» номли асари немис тилида нашр этилди. Бу каби тадқиқотлар ислом дини ҳақидаги билимларимизни кенгайтирибгина қолмай, халқимизнинг бой маънавий меросини, унинг жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган улкан ҳиссасини кўрсатиб беришга ҳам хизмат қилади.

Марказий Осиёнинг ислом дини тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган алломаларидан яна бири – *Бурҳониддин ал-Марғинонийдир* (1123–1197). Ислом оламида фикҳ (ҳуқуқ) илмининг илмий асосларини яратган ватандошимиз Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ал-Риштоний ал-Марғиноний 1123 йилнинг 23 сентябрида таваллуд топган. У Қуръон, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ, яъни ислом ҳуқуқшунослиги бобида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва фундаментал асарлар яратганлиги учун Бурҳон уд-дин ва-л-милла¹ ва Бурҳониддин ал-Марғиноний номлари билан машҳурдир.

Ал-Марғинонийнинг ислом тараққиётига қўшган ҳиссаси ислом ҳуқуқшунослигида айниқса салмоқлидир. Бу унинг 1178 йили Самарқанд шаҳрида ёзилган «Ҳидоя» асари билан боғлиқдир.

«Ҳидоя»да ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб йирик фикҳ олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифларнинг эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шу обрўли муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаш йўлига амал қилинган. Шу тариқа унда қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки мукаммал шарҳи ҳам асослаб келтирилади.

«Ҳидоя» тўрт жуздан иборат бўлиб, биринчи жузга ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж китобларидир. Иккинчи жузга никоҳ, эмизиш, талоқ, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини

¹ «Милла» деганда халқ, яъни мусулмонлар тушунилади. Бу билан олимни улуғлаб, уни ислом оламидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи дейилади.

² Марғилон шаҳри ўрта асрларда Марғинон деб аталган.

аниқлаш, топиб олинган нарсa, қочиб кетган қул, бедарак йўқолган шахс, шерикчилик ва вақф мулкига оид масалалар киритилган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик, мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда эса, мерос тақсимоти, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусидаги шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзот, умуман, қурбонлик қилиш, шариатга зид (ёмон) нарсалар, ташландиқ ерларни ўзлаштириш, тақиқланган ичимликлар, овчилик, гаров, жиноятлар, юк ҳақи тўлаш, васият каби масалалар киритилган.

Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари бир неча аср давомида ислом давлатларида ҳуқуқшунослик бўйича асосий манба бўлиб хизмат қилди. Марказий Осиёда 1917 йилги шўролар инқилоби натижасида шариат қонунлари бекор қилиниб, совет суд тизими ўрнатилгунига қадар буюк алломанинг «Ҳидоя» асари суд-ҳуқуқ амалиётида асосий қўлланма вазифасини ўтаб келган.

1991 йилда халқимиз мустақилликка эришгач, бу улуг ватандошимизнинг ўлмас меросига эътибор яна тикланди. «Ҳидоя» асари ўзбек ҳуқуқшунослиги учун яна шоҳ асарлардан бирига айланди. 1994 йилда «Ҳидоя» қайта нашр этилди. Марказий Осиёда ислом динининг кейинги тараққиёти X–XI асрларда тасаввуф таълимотини шакллантирди. Шарқшунос олим О. Усмоновнинг таъкидлашича, тасаввуф Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихидаги энг мураккаб, ўзаро зиддиятларга тўлиб-тошган ва муҳим ҳодисалардан бири бўлиб унинг учун, таркидунёчилик, бу дунё бойликларидан ва нозу неъматларидан воз кечиш, Оллоҳ васлига етмоқ

учун пок, ҳалол, ўз меҳнати ила яшаш, ихтиёрий равишдаги фақирлик унга хос хусусиятлардан ҳисобланади¹.

Тасаввуф таълимоти XI–XII асрларда яшаб ижод этган ислом алломаси *Юсуф Ҳамадоний (1048–1140)* номи билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик яссавия, нақшбандия, кубравия, бектошия каби тариқатларни юзага келтирди.

Аҳмад Яссавий (1005–1166) тариқати туркийзабон халқлар маданияти тарихида катта ўрин тутди. Тасаввуфдаги барча йирик тариқатларда бўлганидек, яссавия таълимоти қуйидаги қоидаларга амал қилишга асосланган:

«1) мурид ҳеч кимсани ўз пиридан афзал кўрмаслиги, унга доимо таслимиёт изҳор қилмоғи лозим;

2) мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то ўз шайхининг румуз ва ишораларини мукаммал англай олсин;

3) шайхнинг барча акволи (сўзлари) ва афъоли (ишлари)га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва муътақид бўлмоғи лозим;

4) ўз муршиди (пири)нинг барча топшириқларини чусту чолоклик (чаққонлик) ила сидқидилдан бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи зарур. Чунки ризои Оллоҳ унинг (яъни шайхнинг) измидадир;

5) мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасига вафоли бўлиб, муршиди кўнглида ҳеч қандай шаку шубҳа туғдирмаслиги зарур;

6) мурид ўз ваъдасига вафодор, сўзида устувор турмоғи лозим;

7) мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкени, бутун бору йўғини ўз шайхига нисор этмоқ учун доимо тайёр турмоғи лозим;

8) мурид ўз муршидининг барча сир-асрорларидан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини ҳеч вақт хаёлига келтирмаслиги керак;

9) мурид ўз шайхининг барча таклифларини назарда тутиб, унинг мушкулотини осон қилмоғи, панду насиҳатларини бажо келтирмоғи шарт;

¹ Қаранг: Маънавият юлдузлари / Масъул муҳаррир М. М. Хайруллаев. Т., 1999. 134-б.

10) мурид худо висоли учун ўз шайхи йўлида бутун молу жонини нисор этмоққа тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт»¹.

Аҳмад Яссавий ўз тариқатини шеърий услубда ўзининг «Ҳикмат» номли асарида баён этади. Яссавий таълимоти кишилар ўртасида поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз қўлининг кучи ва пешона тери билан ҳаёт кечириш орқали Оллоҳ висолига етиш мумкин, деган ғояни олға суради. Яссавия таълимоти баъзи кишиларнинг мол-дунёга ҳирс қўйишини қоралайди, камтарликка, ғарибпарвар яшашга даъват қилади. Шундай қилиб, Аҳмад Яссавий Марказий Осиёда илк тасаввуф илмига асос солади, ислом динининг тараққиётига ҳисса қўшади.

Ислом дини тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган яна бир ватандошимиз Хоразмнинг Хивақ шаҳрида дунёга келган *Нажмиддин Кубро (1145–1221)* ҳисобланади. Исломшунослик илмида унинг таълимоти кубравия тариқати номи билан машҳурдир. Ёшлигидан илмга чанқоқ Нажмиддин Мисрда, Эронда ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида таҳсил олади. Унинг ислом динига қўшган ҳиссаси шундаки, зикрни овоз чиқармасдан (хуфия) ижро этиш усулини киритган. Кубравия тариқати ҳадис ва шариатга асосланган. Бу таълимотга кўра, инсон ўз моҳият эътибори билан кичик оламни ташкил этади, у катта дунё бўлмиш коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлаштирилганидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакларга кўтарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиши учун, яъни камолотга эришиш учун, маълум риёзатли йўлларни ўтишлари зарур. Бунинг учун ўнта асосга таянмоқ лозим. Булар: тавба, зуҳд фи-дунё, таваккал, қаноат, узлат, мулозамат аз-зикр, таважжух, сабр, мувоқабба ва ризо.

Ушбу ўнта талабнинг қисқача моҳияти шундаки, киши бу дунё лаззатларидан, мол-дунёга ҳирс қўйишдан ўзини тийиши, сабр-қаноатли бўлиши, ўзлигидан кечиб, худого

¹ Маънавият юлдузлари / Масъул муҳаррир М. М. Хайруллаев. Т., 1999. 136-б.

муҳаббат қўйиши, унга чексиз ишониши лозим. Нажмиддин Кубродан қатор асарлари мерос қолган. Булар «Фавоъих ал-жамол ва фавотих ал-жалол», «Ал-усул ал-ашара», «Рисолат ал-хоъиф ал-хаъим мин лаумон ал-лаъим» ва бошқалардир. Унинг яна бир асари «Рисолатун одоб ул-зокирин» («Зикр айтувчилар одоби ҳақида рисола») форс тилида бизгача етиб келган бўлиб, ҳозир у Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

Нажмиддин Кубро Урганч шаҳрини мўғул bosқинчларидан ҳимоя қилишда шиддатли жангда шаҳид бўлган. Ўшанда у 70 ёшда бўлган.

Нажмиддин Кубро тариқати Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон халқлари орасида кенг тарқалган. Унинг таълимоти асосида кубравия мактаби вужудга келган ва деярли XV асргача тасаввуф таълимотини ифодаловчи асосий йўналишлардан бири бўлган.

Узоқ вақт мўғул мустамлакачилигига қарши олиб борилган кураш Марказий Осиёда XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб соҳибқирон Амир Темур бошчилигидаги мустақиллик учун урушлар ғалабаси ва Мовароуннаҳрда ягона давлат барпо этилиши билан якунланди. Ислом дини бу даврда Амир Темур ва темурийлар сиёсатида, мамлакатдаги маънавий бирлик, маданий юксалиш, адолатни ўрнатиш ва сақлаш ишига қаратилди. Ислом дини асосида шаклланган тасаввуф, айниқса, нақшбандия бу давр маънавиятининг ғоявий асоси бўлиб хизмат қилди. Нақшбандия исломга таянган ҳолда, инсоннинг ахлоқий покликка, меҳнатга ва билим эгаллашга кенг йўл очиб берувчи ғояларни тарғиб қилиб, маънавий-ижтимоий ҳаётда катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Баҳовуддин Нақшбанд, Ёқуб Чархий, Хўжа Муҳаммад Порсо, Хўжа Ақром каби нақшбандия назариётчилари шу даврда яшаб ижод этдилар.

Марказий Осиёда XIV асрда тасаввуф илми соҳасида вужудга келган тариқат *Хожа Муҳаммад Баҳовуддин Нақшбанд (1318–1389)* номи билан боғлиқдир. Баҳовуддин Нақшбанд 1318 йилда Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндунон қишлоғида туғилди (кейинчалик Нақшбанд шарофати билан «Қасри Орифон» деб атала бошланди).

Нақшбанд таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ётади. Атоқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельснинг ёзишича, у умр бўйи деҳқончилик билан кун кечирган, ўз қишлоғида унча катта бўлмаган ерига буғдой ва мош экар экан, уйда ҳеч қандай мол-дунё ва бойлик сақламаган. Бўйра устида ётиб кун кечирган. Бутун умрини ўз ихтиёри билан фақирлик ва йўқчиликда ўтказган. Нақшбанд тариқатининг асл ақидаси – «Дил ба ёру, даст ба қор», яъни «Доимо кўнглинг Оллоҳда, қўлинг эса ишда бўлсин» деган ғояни олға суради. Нақшбандия таълимоти XV асрда Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган. Бу таълимот тарафдорлари аскетизмга (таркидунёчиликка), бой-зодагонларнинг зулм ва истибдодига қарши бўлганлар, фақат ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирганлар. Улар савдо-сотиқ, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюрачилик, қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар.

Хожа Баҳовуддин Нақшбандни Марказий Осиё халқлари жуда юксак қадрлайдилар. 1993 йилда мамлакатимизда Баҳовуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги кенг нишонланганлиги бежиз эмас. Хожа Баҳовуддин Нақшбанд нафақат диний, балки дунёвий ҳунарларни ҳам эгаллашга даъват этганлиги мустақиллигимиз тақозо этган халқ бунёдкорлигига ғоявий мадад бўлади. Шу боис халқимиз тасаввуф илмининг дарғаларидан бири бўлмиш Хожа Баҳовуддин Нақшбанд таълимотига асрлар оша яна мурожаат қилиши табиийдир. Зеро, тарихий хотирасиз келажак бўлмайди.

Исломнинг ҳозирги замондаги ўрни ва мавқеи

Ислом дини XX аср охирига келиб, ўз нуфузи ва мавқеига кўра, ер куррасида христианликдан сўнг иккинчи ўринни эгаллади. Ҳозир ислом динига деярли 1,5 млрд. киши эътиқод қилмоқда. Агар ислом дини пайдо бўлган даврларда у, асосан, Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган бўлса, XX аср охирига келиб, ислом дини Осиё, Африка,

Европа ва Шимолий Американинг қатор мамлакатларида ёйилиб бормоқда. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари мавжуд.

Объектив сабаби шундаки, ислом дини яҳудийлик, христианлик динларининг ижобий жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган, диний эътиқод ва сиғинишни инсон ҳаётининг турли ҳолат ва вазиятларига мослаштира олган, диний эътиқод қулайлигини таъминлайди. Шу боис, у Европа ва Шимолий Американинг муқаддам христианлик ёки яҳудийлик эътиқодида бўлган ёхуд диний эътиқоди умуман бўлмаган фуқароларини ўзига жалб эта олади. Ислом динига кириш Европа ва Шимолий Америкада муайян удумга айланиб бормоқда. Бу нарсa, табиийки, бошқа диний конфессиялар раҳбариятини ташвишлантирмоқда. Улар ислом эътиқодини қабул қилувчилар нуфузининг ортиб бориши, жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларида ислом қадриятларининг устуворлигига олиб келиши бошқа диний конфессияларнинг мавқеини заифлаштиради, деб хавотир олмоқдалар. Аслида эса, бундай ташвишлар ўринсиздир. Ҳақиқий ислом кишилар ўртасида меҳр-оқибатни, поклик, ҳалоллик, шафқат, раҳмдиллик, хайр-саховат, адолат ва инсоф каби қадриятларни эъзозлайди, инсонни эзгуликка ундайди.

Бундан ислом дини ниқоби остида иш кўрувчи, ғаразли сиёсий мақсадли кучлар, турли экстремистик элементлар мустаснодир. Дин ниқобида иш кўрувчи манфур, террорчи кучлар ислом эътиқодининг миллионлаб кишилар қалбига кириб бориши жараёнини асло тўхтата олмайди, аксинча, иймонли, диёнатли диндорлар уларни улоқтириб ташлайдилар, ислом оламининг ифлосланишига йўл қўймайдилар. Ислом дини ХХI асрга келиб жаҳон ижтимоий-сиёсий саҳнасида йирик сиёсий-ғоявий омил мавқеига эга бўла бошлади. Агар собиқ Советлар тузуми даврида жамиятда секуляризм (лотинча *saecularis* – дунёвий деган маънони англатади) ва даҳрийлик (атеизм) сиёсати ҳукмрон бўлган бўлса, Марказий Осиёнинг мустақилликка эришган ёш давлатлари сиёсатда секуляризм бирмунча юмшатилди, диний эътиқодга эркинлик берилди. Натижада ислом дини

сиёсий ҳаётга аралашиш имкониятига эга бўлди. Мустақилликка эришган ёш давлатлар ўз сиёсий йўллари таллашда Фарб демократияси анъаналарига мурожаат қилдилар.

Ҳокимиятлар тақсимланиши, демократия принципларининг сиёсий ислохотлар учун асос қилиб олиниши жамиятда ислом ҳаракатларининг кучайиши ва ҳокимиятга даъвогар куч сифатида майдонга чиқишига олиб келди. Мамлакатда диний эътиқодга эркинлик берилиши натижасида, 1991–1992 йилларда Фарғона водийсида экстремистик кучлар расмий ҳокимиятнинг ўрнига ислом тартибларини ўрнатиш учун очиқдан-очиқ ҳаракат қилишга киришдилар. Расмий ҳокимият томонидан тор-мор қилинган «Адолат», «Тавба», «Ўзбекистон ислом уйғониш партияси» ва бошқа диний ташкилотлар ислом динининг сиёсийлашиб бораётганлигини кўрсатмоқда.

Бу ҳаракатлар мустақилликка эришган Ўзбекистонда юзага келган объектив қийинчиликлар (ишсизлар сонининг кўпайиши, турмуш даражасининг пасайиши, ўзгарувчан шароитларда эскича бошқарув услубларининг давлат ҳокимияти идораларида инерция шаклида сақланиб қолганлиги кабилар)дан устомонлик билан фойдаланиш ва мамлакат ҳаётини ислом қонунларига асосланган ўзганга буриб юборишга уриниб кўрдилар. Буни айрим чет эл диний экстремистик ташкилотларининг маҳаллий гумашталари (Жума Намангоний, Тоҳир Йўлдошев ва бошқа унсурлар) амалга оширмоқчи бўлдилар. Бироқ расмий сиёсий ҳокимият ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи хизмат ходимларининг ҳушёрлиги ва собитлиги натижасида диний экстремистик мафкуранинг пайи қирқилди.

Ўзбекистон мисоли диннинг сиёсийлашуви муаммосининг фақат бир кўринишидир. XX аср охирига келиб ислом дини жаҳон миқёсида етакчи ижтимоий-сиёсий мавқега даъво қилмоқда.

Эрон ислом инқилобининг етакчи раҳбарларидан Оятулло Ҳумайний бундан деярли 20 йил муқаддам таниқли итальян журналисти Ориана Фаллагига берган интервьюсида: «Ислом адолатдир. Ислом эътиқодига

мувофиқ, ҳар қандай диктатура – катта гуноҳдир. Ислом деярли ҳамма нарса: эркинлик, демократия ва бошқалардир. Ислом сиёсий-диний таълимотдир, унда, бир томондан, руҳонийлик сиёсатни тўлдирса, иккинчи томондан эса, сиёсат руҳонийликни тўлдиради. Исломда диний фатволардан кўра кўпроқ сиёсий даъват устувордир. Оллоҳ номи билан қасамёд қиламан: Ислом сиёсатдир»¹, – деб таъкидлаган эди.

Оятулло Ҳумаинийнинг бу сўзлари диққатга сазовордир. Дарҳақиқат, XX аср охирига келиб, ислом нафақат диний-ахлоқий, балки ижтимоий-сиёсий таълимот ҳам эканлиги исботланди. У жаҳон иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларига таъсир этиб турувчи воситага айланди.

Бугунги кунда ислом динининг шунчаки бир таълимот эмас, балки ғоят катта қудратга ва салоҳиятга эга бўлган мафкура эканлигини Яқин ва Ўрта Шарқда, Болқон яриморлида, Россиянинг Кавказ ҳудудида, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг Кашмир ўлкаларида кечаётган диний мазмундаги ижтимоий жараёнлар янада яққол тасдиқламоқда. Ислом жаҳон миқёсида жиддий сиёсий кучга айланмоқда. Бироқ унинг ҳақиқий моҳиятини бузиш, ундан ғаразли сиёсий мақсадларда фойдаланиш исломнинг халқаро обрўйига путур етказмоқда, айрим калтабин сиёсатчиларнинг ислом динига қолган барча динларни қарама-қарши қўйишига олиб келмоқда. Бу билан ҳақиқий исломнинг инсонпарварлик, эзгулик ва адолатлилик каби моҳияти хавф остида қолмоқда, бир гуруҳ экстремистлар, террорчилар ўз ғаразли мақсадлари билан ислом моҳиятини қориштириб юбормоқда. Бу шароитда ислом динининг азалий инсонпарварлик, поклик, ҳалоллик, раҳм-шафқатлилик, иймонлилик тамойилларининг устуворлигига эришиш, жаҳон аҳлини бу қадриятларга ишонтириш, унинг умуминсоний табиатини илмий изоҳлаб бериш давр талабидир.

¹ Центральная Азия и Кавказ. Стокгольм., 2000. № 5 (III). С. 16.

Савол ва топшириқлар

1. Исломда йўналиш ва оқимлар вужудга келишининг сабаблари нималардан иборат?
2. Исломда вужудга келган дастлабки йўналишнинг муслмонлар орасида кенг ёйилмаганлигига нима сабаб бўлган?
3. Шиалик йўналишининг суннийликдан асосий фарқларини кўрсатинг.
4. Нима сабабдан суннийликка эътиқод қилувчилар «ортодоксал» ислом тарафдорлари деб аталади?
5. Суннийликдаги диний ҳуқуқий мактабларнинг хусусиятлари нимада?
6. Қайси суннийлик диний ҳуқуқий мактаби экстремистик ва фундаменталистик руҳдаги секталар вужудга келишида асосий марказ вазифасини бажарган?
7. Сўфизм оқимининг асосий ғоялари ва мақсади нималардан иборат?
8. Марказий Осиёда Қуръони каримни тафсир қилишда ном қозонган алломалардан кимларни биласиз?
9. Исломнинг муқаддас ривоятлари сифатида қабул қилинган манбаларнинг ишлаб чиқирилишида муносиб ҳисса қўшган марказий осийлик алломалардан кимларни биласиз?
10. Марказий Осиёда вужудга келган сўфийлик тариқатларини изоҳланг?

8-маъруза

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ФУНДАМЕНТАЛИЗМ: МОҲИЯТИ, МАЗМУНИ ВА МАҚСАДЛАРИ

Диний экстремизм ва фундаментализмнинг моҳияти, мақсадлари ва хавфи

Диний экстремизм (лотинча *extremum* – энг кейинги, охири деган маъноларни англатади) ижтимоий ҳаётда юз бераётган жараёнлар таъсирида вужудга келади ва унинг илдизлари узоқ ўтмишимизга бориб тақалади. Зеро, диний экстремизм диний дунёқараш пайдо бўлиши билан вужудга келган ижтимоий воқелиқдир. Фақат у турли тарихий даврларда хилма-хил кўриниш, шакл ва мазмунда намоён бўлади.

XX асрда диний экстремизм диний-сиёсий ҳаракат сифатида авж олди. Экстремистик руҳдаги диний оқимлар ўта жангарилик, муросасизлик ғоялари билан қуролланган бўлиб, улар дунёвий ғоялар тарафдорларини, диндаги модернистик тенденция тарафдорларини таъқиб этувчи, ҳатто террор ҳаракатлари воситасида жисмонан йўқ қилишгача боровчи ашаддий ақидапарастлар ҳаракатидир.

Экстремизмнинг илмий адабиётда ягона бир таърифи мавжуд эмас. Шунга қарамай, «экстремизм» деганда, одатда ўта сўл, радикал қарашларга эга бўлган, ўз ғояси ёки фикрини бошқаларга зўрлаб бўлса-да, сингдиришга интиладиган кишилар маслаги тушунилади.

Диний экстремизм деганда, диннинг ижодий табиатини инкор этувчи, дунёвий хатти-ҳаракатларни диний мафкура мақсадларига бўйсундиришга уринувчи ҳаракат тарафдорлари назарда тутилади. Аслини олганда, диний экстремизм – фундаментализмнинг бир кўриниши. Диний экстремизм заминида фундаментализм ётади. Бироқ айрим

тадқиқотчилар, диний экстремизмни бўрттириб кўрсатиш мақсадида, фундаментализмдан фарқлашга уринадилар. Аслида эса, диний экстремизм ва фундаментализм бири-биридан узоқ нарса эмас. Диний экстремизм ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун унинг хусусиятлари ҳақидаги тушунчага эга бўлиш лозим.

Диний экстремизм конфессия ичидаги турли оқимларнинг, мазҳабларнинг ўзаро кураши ёки конфессияларaro қарама-қаршилиқлар сабабли вужудга келади. Бу зиддиятларнинг тарихи узоқ ўтмишимиздан бошланган. Ҳозирги даврда бунга мисол сифатида Исроил ва Фаластиндаги яҳудийлар билан араблар ўртасидаги можарони, Шимолий Ирландиядаги протестантлик ёки Кашмирдаги мусулмон айирмачилик ҳаракатларини ва бошқаларни мисол келтиришимиз мумкин. Диний экстремизмнинг энг бирламчи хусусияти шундаки, у жамиятда қабул қилинган ижтимоий норма ва қадриятларни инкор қилади ёки уларга қарши курашади. У сиёсий саҳнага чиқишга, ҳокимият тепасига келишга, давлат бошқарув услубини диний ўзанга буришга ҳаракат қилади. Диний экстремизм, ҳодисаларни фақат яхши ёки ёмон, қора ёки оқ деб баҳолашга одатлангани учун демократия ва плюрализмни инкор этади.

Диний экстремизмнинг манбаи мутаассиблик (фанатизм)дир. Мутаассиблик кишиларнинг бир нарсага, фикрга, ғояга кўр-кўрона, унинг чуқур моҳиятига етмасдан, бутун вужуди билан қаттиқ ишониши, уни бошқа ҳамма нарсалардан, ғоялардан тўғрироқ деб билиши ва шу сабабдан бошқаларга ҳам турли воситалар билан сингдиришга ҳаракат қилишидир.

Жамиятда мутаассиблик қуйидаги сабаблар натижасида вужудга келади:

а) аҳоли кенг қатламларининг иқтисодий турмуш даражасининг пастлиги ва ижтимоий муносабатларнинг етарли даражада ривожланмаганлиги;

б) фуқароларининг диний билими ва савиясининг етарли даражада ривожланмаганлиги, диний жаҳолатнинг устунлиги.

Собиқ Советлар даврида Ўзбекистон иқтисодиётининг бир тарафлама, асосан, хомашё ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги, республикада замонавий техника ва

технологиялар билан қуролланган йирик корхоналарнинг ва саноат учун малакали мутахассис кадрларни етказиб берувчи билим даргоҳларининг камлиги сабабли, малакали маҳаллий ишчи кадрлар тайёрлаш муаммоси ҳал қилинмай қолган. Саноат корхоналари бу муаммони четдан мутахассис кадрларни олиб келиш билан ҳал қилишни афзал кўрган. Маҳаллий аҳоли вакиллари, асосан, ёрдамчи, юқори малака талаб қилмайдиган касбларда ишлаганлар. Зеро, бундай касблардаги иш ҳақи жуда камлиги сабабли, маҳаллий аҳоли вакилларида ишчилик касбларини ўзлаштиришга нисбатан қизиқишни уйғотмаган. Бунда миллий менталитетимизнинг таъсирини ҳам қайд қилишимиз лозим. Маҳаллий аҳоли ўзи учун номаълум бўлган саноат корхоналарида мураккаб касбларни ўзлаштиришдан кўра асрлар давомида аجدодларидан мерос бўлиб келган қишлоқ хўжалигида ёки шаҳарларда савдо-молия тизимларида ишлашни афзал кўрган.

Собиқ Советлар даврида Ўзбекистонда қурилган саноат корхоналарининг асосий қисми хомашёга дастлабки ишлов беришга мўлжалланган бўлиб, уларда ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотлар бошқа республикаларга тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун олиб кетилган. Хомашё ёки ярим тайёр маҳсулотларнинг бозорларда арзон нархларда сотилиши аҳоли турмуш даражасининг бошқа минтақаларга нисбатан паст бўлиб қолишига сабаб бўлган.

Маҳаллий аҳоли вакиллари орасида юқори малакали ишчи кучининг камлиги ва аҳоли иқтисодий турмуш даражасининг пастлиги турли экстремистик ва фундаменталистик руҳдаги диний оқимларнинг ёйилишига қулай шарт-шароит яратган.

Собиқ Советлар даврида олиб борилган даҳрийлик сиёсати оқибатида мустамлака давригача ислом дунёсининг марказларидан бири бўлган Марказий Осиё ўзининг ислом дунёсидаги нуфузини йўқотди. Аҳолининг диний билимлари даражаси пасайиб борди. Диний билимлар асосан диний маросим ва анъаналарни бажариш даражасига тушиб қолди. Бунинг сабаблари қуйидагилардан иборат:

а) динга қарши кураш давлат сиёсатининг таркибий қисмига айлантирилганлиги, диний таълимотни илмий

ўрганиш учун етарли шарт-шароитнинг вужудга келтирмаганлиги;

б) собиқ Советлар даврида аҳолига диний таълим беришнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги;

в) диний ташкилотлар ва уламоларнинг куч ва имкониятларидан аҳолини тарбиялашда фойдаланиш ишларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги.

Диний экстремизм ва мутаассиблик диний фундаментализмдан (латинча *fundamentum* – асос деган маънони англатади) вужудга келади. XX асрнинг бошларида «фундаментализм» атамаси диндаги модернизация жараёнларига тўсқинликни акс эттирувчи тушунча сифатида илк бор қўллана бошлаган. Шу даврда АҚШда «Фундаментлар (асослар): ҳақиқатга шаҳодат келтириш» номли рисоалар тўплами нашр қилинган. Тўпланда христианликнинг фундаментал назарияларини нималар ташкил этиши изоҳланган. Тўплам юзасидан бошланган мунозараларда диндаги фундаментал аҳамиятга эга бўлган қадриятларни ҳимоя қилувчилар фундаменталистлар деб атала бошлаган.

Юқорида қайд этилган мисоллардан хулоса қилганда, «диний фундаментализм» атамаси дастлаб христианликка нисбатан қўллана бошлаган. Албатта, атаманинг дастлаб кимга ёки нимага нисбатан қўлланганлиги муҳим эмас, лекин ҳозирги даврда диний фундаментализм, экстремизм ва терроризм деганда, Ғарб ва ҳатто айрим Шарқ мамлакатларида исломни байроқ қилиб олувчи кимсалар ва гуруҳлар ўтмиш тарихни эсга олиб қўйса, фойдадан холи бўлмайди.

Диний фундаментализм алоҳида олинган диний эътиқодга ёки муайян тарихий даврга ва ҳатто минтақага хос ижтимоий ҳодиса эмас. Мазкур воқелик ҳар қандай динга хос хусусият бўлиб, турли тарихий даврларда диннинг ажралмас йўлдоши бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ислом давлатларида диний тикланиш ва жонланиш ҳодисаларига нисбатан «фундаментализм» атамаси қўллана бошланган. Ҳозирги даврда кишиларда зиддиятли ҳис-туйғуни уйғотувчи «ислом фундаментализми» атамаси шу вақтдан бошлаб кенг ёйилган.

XVIII асрда Фарб давлатлари иқтисодиёт, фан ва техниканинг ривожланиш даражаси, ҳарбий соҳадаги устунлигига таяниб, дунёни бўлиб олиш учун кураш бошладилар. Шарқ давлатлари Фарб билан юқорида қайд этилган соҳаларда рақобатлашиш имкониятига эга эмас эдилар. Шарқ давлатлари миллий ва диний қадриятларни сақлаб қолиш байроғи остида Фарб босқинига қарши кураш олиб борди. Бу эса диний фундаментализм ва экстремизмнинг янги куч билан авж олиши учун қулай шарт-шароит вужудга келтирди. XX асрда дунёнинг икки тизимга бўлиниши туфайли юқоридаги муаммо вақтинчалик ортга сурилди. XX асрнинг охирида коммунистик тузум ва мафкуранинг мағлубияти сабабли, олдинги муаммолар яна қалқиб чиқа бошлади. Шундай муаммолардан бири индустриал давлатлар билан ривожланаётган ва қолоқ давлатлар ўртасидаги зиддиятлардир. Мазкур муаммо турли кўринишларда, хусусан, дин соҳасида ҳам ўта кескин тус олди.

Диний фундаментализм деб диний ақидаларни ижтимоий ҳаётга мослаштиришни, илоҳий башорат ва мўъжизаларни жузъий тушунишни инкор қилувчи қарашлар тизимига айтилади.

Диний экстремизм ва фундаментализмнинг мақсади қуйидагилардан иборат:

а) диннинг софлигини сақлаб қолиш ниқобида диний ташкилотлар ва гуруҳлар сиёсий ҳокимиятни қўлга олиш ва диндорларнинг назоратида бўлган ҳукумат тузишга интилади;

б) диннинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини сақлаб қолиш ва янада мустаҳкамлаш мақсадида уни заифлаштирувчи ҳар қандай жараёнларга қарши кураш олиб боради.

Юқорида қайд этганимиздек, диний экстремизм ва фундаментализм барча динларга хос хусусиятдир. Ҳозирги даврда ижтимоий ҳаётда у турли кўринишларда намоён бўлади. Масалан, Фарб жамиятларида секуляризация жараёнлари кенг кўламда ижтимоий ҳаётга татбиқ этилганлиги сабабли, Шарқ давлатларидагидек кескинлик касб этмади. Шарқда жамиятни секуляризация жараёнлари давом этмоқда, ислом давлатларида бу жараён ҳали бошланғич босқич даражасидадир. Шунинг учун Шарқда бу

жараёнларнинг давлат хавфсизлигига таҳдидини бартараф этиш мақсадида, муайян қонуний чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Масалан, Шарқда дунёвий тараққиёт йўлини танлаган давлатларда (масалан, Туркия, Ўзбекистон ва бошқаларда) диний руҳдаги сиёсий партиялар тузиш қонун билан тақиқланган.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда диний экстремизм ва фундаментализмнинг ижтимоий ҳаётдаги фаоллашувининг сабаблари қуйидагилардан иборат:

а) коммунистик мафкуранинг емирилиши сабабли маънавий ҳаётда вужудга келган бўшлиқ ўрнини тўлдириш зарурати;

б) собиқ Советлар давлатида дин ва диндорларнинг таъқиб қилинганлиги;

в) одамларда миллий ўзликни англаш туйғуси ва этник жиҳатдан ўзининг насл-насабини излашнинг кучайганлиги;

г) айрим ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар;

д) хорижий давлатларнинг диний экстремистик ва фундаменталистик руҳдаги оқим ва мазҳабларни қўллаб-қувватлаши.

XX асрнинг иккинчи ярмида Шарқ давлатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатларининг ошиб бориши, фан ва техника тараққиёти ижтимоий ҳаётда Ғарб маданияти таъсирининг кучайишига сабаб бўлди. Бундай жараёнлар муқаррар равишда миллий урф-одатлар ва анъаналарнинг, шу жумладан, диний анъаналарнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини ўзгартиради, миллий маданиятда ва диний таълимотда модернизация жараёнларини вужудга келтиради. Ижтимоий ҳаётдаги бундай ўзгаришлар диний экстремизм ва фундаментализм тўсқинлигига дуч келади. Жаҳон миқёсида, хусусан, Ўзбекистонда диний экстремизм ислом экстремизми шаклида ўта кескин кўринишда намоён бўлмоқда. Ислом экстремизми вакиллари қуйидаги гуруҳларга бўлинади: биринчидан, ислом экстремистлари (бузғунчилари, деса тўғрироқ бўлади) ҳозирги замон мусулмонлари яшайдиган давлатларнинг раҳбарларида мусулмончиликдан асар ҳам қолмаган, улар даҳрийлардир, деган даъво билан чиқадилар. Шунинг учун диний экстремистлар ислом

ақидаларини тиклаш учун қатъий ҳаракатларга ундайдилар; иккинчидан, улар ислом, шариат қонунларини мамлакат миқёсида ўрнатишга, бинобарин, очикдан-очик, ислом давлатини барпо этиш учун курашга чақирадилар.

Ислом экстремизмининг энг хавфли ва ташвишланарли томони шундаки, унинг сафларида турувчи кишиларнинг деярли 70 фоизи ёшлардир. Ислом экстремизми, айниқса, асрий мустамлакачилик чангалидан, тутқинликдан қутулган, ўз мустақил йўлини тиклаш йўлида турган давлатлар учун ўта хавфлидир. Ислом экстремизми экстремистик руҳда бўлган фундаменталистик, террористик ислом ташкилотлари томонидан бу мамлакатларга экспорт қилинади, саводи паст, оми одамларни ўз таъсирига олади. 1998 йилда Наманган вилоятидаги Ота Валихон масжидида ин қурган айрим «ислом раҳнаомлари»нинг кирдикорлари шундан далолат беради. Намангоний таҳаллусини олган Жума Хўжаев деган кимса покистонлик муҳожир Амжет Али таъсирида Наманганда ва, умуман, Фарғона водийсида ислом экстремизмининг ашаддий жангари оқими – ваҳҳобийлик таълимотини кенг тарғиб қилди.

Ваҳҳобийларнинг машъум режаси шундан иборат эдики, халқни мавжуд тузумга қарши қўзғатиб; жиҳод, яъни даҳрийларга қарши урушга даъват этиш ва келажақда ислом давлатини ёки собиқ Қўқон хонлигини қайта тиклаш эди. Ваҳҳобизм экстремистик оқимидагилар бу мақсадларини амалга ошириш учун «Ислом лашкарлари» ва «Адолат» уюшмаларини ташкил этдилар. Бу уюшма 1991 йилда, айна мустақиллик арафасида, совет тузуми қулаши арафасида ташкил этилгани ҳам бежиз эмас.

Ваҳҳобийлик экстремистик оқимининг айнан Фарғона вилоятида фаоллашуви ҳарбий-сиёсий ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлиб, у муайян жуғрофий-сиёсий мақсадларга бўйсундирилган эди: биринчидан, Фарғона водийси уч қўшни давлатни бирлаштирувчи ҳудуддир. Фарғона ва Наманган вилоятлари Тожикистон ва Қирғизистон билан чегарадошдир. Маълумки, Тожикистондаги бўлиб ўтган биродаркушлик уруши оқибатларига ҳозирги даврда ҳам тўлиқ барҳам берилгани йўқ. Бундай вазият улар учун ўзларининг жирканч мақсадларини амалга оширишда қўл келди.

Ёш мустақил давлатимиз раҳбарининг зийраклиги ва ҳушёрлиги туфайли ваҳҳобийлик ҳаракати узоқ давом эта олмади. 1992 йилда у қақшатқич зарбага учради. Бироқ унинг айрим йўлбошчилари – Жума Хўжаев (Намангоний), Тоҳир Йўлдошев ва бошқалар Тожикистон ва Покистонга қараб қочдилар. Улар Тожикистон ва Покистондаги жангари ислом экстремистлари томонидан қўллаб-қувватландилар. Жума Йўлдошевга «Намангон» ҳарбий батальонини тузиш ва 400 га яқин жангари каллакесарларни тайёрлаш учун шароит яратиб берилди. Покистонга қочган муттаҳам ўғри, жиноятчи Тоҳир Йўлдошевни эса «толибон» ҳаракатининг бошлиқлари ўз ҳимояларига олдилар. Улар Тоҳирни Покистоннинг Пешовар турмасидан катта пул эвазига қутқариб олишиб, унга покистонлик ҳарбий йўриқчи Абдулла ва тожикистонлик алоқачи Абдулазизни бириктириб қўйишади. Абдулла Тоҳирга портловчи моддалардан ва заҳарли кимёвий моддалардан, Бирлашган Араб Амирлигининг йўриқчилари пиёдаларга ва танкларга қарши миналардан ва зенит қуролларидан, Абдулазиз эса шифр маълумотларидан қандай фойдаланишни ўргатдилар.

Бу фактлар шундан далолат берадики, ислом экстремистлари дин ниқоби остида тўғридан-тўғри ёш мустақил Ўзбекистон давлатини йўқ қилиш ва унинг ўрнига Покистон ёки Эрон каби ислом давлатини барпо этиш режасини амалга оширишга ҳаракат қилмоқда.

Ислом экстремизми мамлакатимиз ҳудудида икки марта қақшатқич зарбага учради. Халқнинг улардан ихлоси қолди, чунки ваҳҳобийлар ўта қонхўрлик намуналарини кўрсатдилар. Улар айрим ҳокимият раҳбарларини йўқ қилиб, халқни зўрлик билан орқаларидан эргаштирмоқчи бўлдилар. Халқ орасида қайтганлар ёки «ҳақиқий динга» эргашмаганлар ҳақида қандайдир «қора рўйхат» борлиги ва бу рўйхатдагилар бирин-кетин шариат йўли билан жазоланажаги ҳақида турли миш-мишларни тарқатдилар, халқ ўртасида қўрқув, саросима кайфиятларини вужудга келтирмоқчи бўлдилар. Бироқ ички ишлар органлари ходимларининг қатъий ва муросасиз тадбирлари ёрдамида диний экстремизмнинг пайи қирқилди. Унинг ашаддий йўлбошчилари қўлга олиндилар ва ошкора суд қилиниб, ҳақиқий башаралари фош этилди.

Бироқ ислом экстремизми ушбу ҳудуддан супуриб ташланди, дейиш лақмалик бўлар эди. Экстремизм очик курашдан қочиб, ўзининг хуфиёна ҳаракатини давом эттиради. Айниқса, улар ёшларни ўз таъсирига олмоқчи бўлади, ҳукуматимиз томонидан дин аҳлига кўрсатилаётган ҳурматдан, турли имтиёзлардан ва яратиб берилаётган шарт-шароитлардан ғаразли мақсадларда фойдаланиб қолишга уринади.

Диний экстремизмнинг ашаддий кўриниши бўлган ваҳҳобийлик каби бизнинг азалий эътиқодимизга ёт бўлган диний мазҳабларнинг фаолиятига ҳушёрлик билан қараш нафақат профилактика нозирлари ва маҳалла фаолларининг, балки юртимизда дунёвий ва демократик давлат барпо этиш ишти ёки билан яшаётган ҳар бир фуқаро учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Диний экстремизм нима учун кучли ва таъсирчан, унга кимлар раҳнамолик қилмоқда, деган савол албатта туғилади. Бу саволга жавоб бериш учун диний экстремизм ва фундаментализм орқасида турувчи, уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватловчи диний ташкилотлар хусусида маълумотга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Мусулмон олами XX асрда сони ва кўлами бўйича дунёда етакчи мавқега эга бўлиш учун иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан фаоллашди. Халқаро Ислом конференцияси ташкилотига (1969 йилда асос солинган) янгидан-янги давлатлар аъзо бўлди. Натижада ислом давлатларига қизиқиш билан бирга, уларнинг тез ривожланиши ва бирлашишига хавф-хатар манбаи сифатида қарашлар ҳам юзага келди.

Таъкидлаш жоизки, ислом дини ўзидан илгари пайдо бўлган

динлар: яҳудийлик, буддавийлик ва христианликнинг ижобий томонларини ҳам ўзида мужассамлантирганлиги ва кишилар ўртасида ҳамжиҳатлик, тинчлик, саховатлилик, инсонпарварлик, ҳалоллик ва одиллик тамойилларининг тикланишини тарғиб этганлиги учун жаҳоннинг бошқа динларига нисбатан ўз тарафига ҳар йили миллионлаб кишиларни жалб этмоқда. Ислом динига кириш кўлами бошқа динларга кириш кўламига нисбатан жаҳон миқёсида салмоқлидир.

Исломни қабул қилмаган давлатлар ислом дини мавқеининг тобора ошиб боришидан, исломга кирувчилар нуфузининг ортишидан ташвишга тушмоқдалар. Кўзга кўринган Фарб политологи Л. Браун бунинг назарда тутиб: «Мусулмонлар бирлашсалар борми, бутун дунё учун офатга айланиши мумкин», – дейди. Фарб мафкурачилари ислом дунёсини ичидан парчалаш учун узоқ муддатга мўлжалланган стратегияни ишлаб чиққанлар. Бу стратегияга биноан, ислом дини ичида мавжуд бўлган турли мазҳаблар ва оқимлар ўртасида «асл ислом» учун бўладиган ўзаро даъво ва зиддиятлардан фойдаланиш, зиддиятларни рағбатлантириш, турли жангари ташкилотларни тузиш каби тактик режалар ишлаб чиқилган. Бундай ташкилотлар жумласига: Ливанда «Хизбут таҳрир» ва «Амаль», Фаластинда «Хамас» ва «Фатҳ», Мисрда «Ал-жиход-Ал исломия» ва «Ал-Жамаа Ал-Исломия» каби жангари исломий ташкилотлар киради. Айрим ташкилотлар эса фаолиятини тўхтатган ёки бошқа тактик йўлларга ўтган. Булар жумласига: 1967 йилда тузилган ва Миср Президенти Жамол Абдул Носирга суиқасд уюштирган «Такфир валь Хитра», «Мусулмон биродарлар» каби диний террорчилик ташкилотлари киради. «Ал жиход ал-Ислом» ташкилоти 1981 йил 6 октябрда Миср Президенти Анвар Саодатга суиқасд уюштирган.

Марказий Осиёда диний экстремистик руҳда бўлган ташкилотлар таянч нуқтасини топишга, ғоявий жиҳатдан мустаҳкамланиб олишга ва бу ҳудудда ислом давлатини барпо этишга уринадилар. Бундай ҳаракатлар шўро тузуми даврида ҳам бўлган. Бироқ улар, айниқса, шўро тузуми парчалаганидан сўнг ёш мустақил давлатларнинг мафкуравий жиҳатдан заифлигидан, миллий истиқлол мафкурасининг ҳали шаклланишга улгурмаганидан ғаразли мақсадларда фойдаланишга уринадилар. Ўта жангари ваҳҳобийлик диний оқимининг четдан экспорт қилиниши ҳам айнан шу зарарли мақсадларга хизмат қилади.

Бизнинг мамлакатда ваҳҳобийликдан ташқари, қатор бошқа диний экстремистик ташкилотларнинг намояндалари хуфиёна фаолият кўрсатадилар. Булардан бири Ливанда вужудга келган «Ахбош» ташкилотидир. Бу ташкилот МДХ

мамлакатларида фаолият кўрсатади. Унга Аҳмад Таъмим ва Абдуллоҳ Ҳабоҳий каби шахслар раҳбарлик қилишади.

Қароргоҳи Саудия Арабистонининг Макка шаҳрида бўлган «Робита ал-Аълам ал-Ислом» ташкилоти ҳам ваҳҳобийлик ва Толибон ҳаракатини қўллаб-қувватлаб келмоқда.

Ўзбекистонда ин қуришга ҳаракат қилаётган диний экстремистик ташкилотлардан яна бири Малайзиянинг «Дор-ул Арқам» ташкилотидир. «Дор-ул Арқам» асосан чет давлатлар билан савдо-сотиқ қилувчи тижоратчилар ўртасида иш олиб боради. «Дор-ул Арқам» ташкилоти бир қатор Шарқ мамлакатлари – Покистон, Сингапур, Индонезия ва Таиланд каби мамлакатларда ўз тарафдорларини топганлар «Дор-ул Арқам» ташкилоти ваҳҳобийлар каби аёлларига ҳижоб кийдирадилар, ўзлари эса кичик салла ўраб тизасидан баландроқ бўлган ятак киядилар. Бу ташкилот ҳам жангари бўлиб, ҳанафия мазҳаби намояндаларини исломдан чекинишда айблайди.

Сўнгги пайтларда республикаимиз ҳудудида яна бир диний экстремистик ташкилот намояндалари фаол ҳаракат қилишга уринмоқда. Ушбу ташкилот тўғрисида Президентимиз И. А. Каримов ўзининг 1999 йилнинг февраль ойида «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида тўхталиб ўтиб, хусусан, шундай деди: «Бундай кучлар орасида «Хезби таҳрири исломия» ташкилоти айниқса фаоллиги билан ажралиб туради. Унинг вакиллари мамлакатимиз ҳудудида ҳам яширинча, пинҳона иш олиб боришга уринишмоқда. Улар асосан ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз ёшларимизни ўз тузоғига илинтиришга, турли йўллар билан уларнинг онгини заҳарлаб, ўз халқига, ўз юртига қарши ғанимга айлантиришга жон-жаҳди билан, ҳеч қандай маблағларини аямасдан ҳаракат қилмоқдалар. Табиийки, биз бундай ёвуз интилишларга асло йўл қўёлмаймиз ва қўймаймиз ҳам»¹. Диний-сиёсий «Хизбут таҳрир» ташкилоти номи арабчадан ўзбек тилига таржима қилинганда «Озодлик партияси» бўлиб, ташкилот олдида қўйилган ягона мақсад – давлатни тўнтариш орқали мавжуд конституцион

¹ Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. Т. 7. Т., 1999. 299–300-б.

ҳоқимиятни ағдариб, ўрнига «халифалик» шаклидаги ислом давлатини барпо этишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов диний экстремизм ва ислом фундаментализмининг барқарорлик, тинчлик ва миллатлараро тотувликка хавфи ҳақида гапириб: «Ақидапарастларнинг мақсади демократияни, дунёвий давлатни, кўп миллатли ва кўп динли жамиятни обрўсизлантиришдан иборат»¹, – деб таъкидлади.

Диний экстремизм ва фундаментализм даъватларига кўр-кўрона ишониш ва уларни рағбатлантириш эски замонни кўмсовчи, дунёвий қадриятлар устувор бўлган ҳаётни истамайдиган кимсалар дунёқарашидир.

Бу ҳақда, хусусан, мамлакатимиз халқларининг эҳтиёжига ва орзу-умидларига зид келадиган ғайриинсоний ақидаларга эргашишнинг оқибатлари хусусида Президент И. А. Каримов шундай дейди: «Фундаменталистларнинг адолат ҳақидаги оломонбоп, жозибадор, аммо бақироқ ва асоссиз даъватларига кўр-кўрона эргашувчилар ўзгалар иродасининг қули бўлиб қолишини англашимиз лозим. Бу даъватлар охир-оқибатда бундай одамларнинг ақлигагина эмас, балки тақдирига ҳам ҳукмрон бўлиб олишини яққол англашимиз, айниқса, ёшларимиз буни аниқ тасаввур қилиши лозим. Бундай нуфузли одамларга бўйсунмай қўйиш шахсий фожиага айланиб кетиши ҳам мумкин. Қулларча мутелик, шахснинг эрксизлик асоратига тушиб қолиши, фикрлаш, саъй-ҳаракат ва ташаббус кўрсатиш эркинлигининг мутлақо чекланиши бунинг энг оғир оқибатларидир»².

Республикамызда диний экстремизм ва ислом фундаментализмининг қўли баланд келса, қуйидаги мудҳиш оқибатлар келиб чиқиши мумкин:

- фуқаролар урушининг бошланиши;
- иқтисодий ҳаёт, ишлаб чиқаришнинг издан чиқиши;
- қочоқлар оқимининг пайдо бўлиши;
- миллатчилик, тарафчиликнинг кучайиши;

¹ Ўша жойда, 302-б.

² Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т., 1998. 59–60-б.

- жиноятчилик, ахлоқий бузуқчилик, зўравонлик ҳодисаларининг оммавийлашуви;
- диний қарама-қаршиликлар натижасида қурбонларнинг қўпайиши, бегуноҳ қон тўкилиши;
- мамлакатнинг қурол-аслаҳа ишлаб чиқарувчи давлатларга қарам бўлиб қолиши.

Бу оқибатларни кўз олдига келтириш, ҳозирги тинчлик ва осойишталикнинг, миллатлар ва турли диний конфессиялар ўртасидаги ўзаро ҳурматнинг қадрига етиш, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгилаб қўйилган қоидаларни ҳурмат қилиш ва уларга оғишмай риоя этиш, ҳар бир гап ва хатти-ҳаракат учун чуқур масъулиятни сезиш ҳар бир виждонли инсон, мамлакат фуқароси учун муқаддас бурчдир.

Диний ва миллий низолар қандай оқибатларга олиб келишини қўшни мамлакатлар – Афғонистон ва Тожикистонда вужудга келган ҳолат яна бир қарра исботлаб турибди. Ваҳҳобийлик, акромийлик ва бошқа диний ақидапарастлик ўзбек халқига фақат кулфат келтириши мумкин. Буни ваҳҳобийларнинг Фарғона водийсидаги қилмишлари исботлади. Уларга эргашиш, уларни қўллаб-қувватлаш – мустақилликка нонкўрлик қилиш хоинлик билан баробардир.

Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг асосий йўналишлари

Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши кураш онгли асосда олиб борилиши зарур. Бунинг учун, авваламбор, қуйидаги муҳим жиҳатларни англаш лозим:

- дин, уни сиёсийлаштириш ва фундаментализмнинг айнан бир нарсаси эмаслигини;
- фундаментализмнинг глобаллашув жараёнлари билан узвий боғлиқлигини;
- фундаментализм ва экстремизм терроризм воситасида ижтимоий воқелиқда қарор топишини;
- экстремизм ва фундаментализмнинг мақсад ва воситалари нуқтаи назаридан фарқланишини ва ҳ. к.

Диний экстремизм ва ислом фундаментализмига қарши курашнинг асосий йўналишлари айнан шу жиҳатларни аниқлаш орқали белгиланади. Бунинг сабаби диний экстремизм ва фундаментализмнинг ўта жиддий ва қалтис мафкуравий ҳодиса эканлигидадир. Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши кураш кўр-кўрона ва бир ёқлама олиб борилмаслиги лозим, чунки диний экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг самараси тўғри илмий методологияни танлашга боғлиқдир.

Мазкур мулоҳазалардан келиб чиқиб ёндашилганда, ислом дини, сиёсий ислом ва фундаментализм айнан бир нарсга эмас. Ислми экстремизми ва ислом фундаментализми ислом дини билан эмас, балки сиёсий ислом ва турли экстремистик сиёсий кучлар билан боғлиқдир. Бу фикрни кўплаб мутахассислар ҳам таъкидламоқдалар¹.

Сиёсий ислом ва унинг ашаддий жангари кўриниши бўлмиш ислом экстремизми терроризм ва фанатизм билан боғлиқдир. Ислми экстремизми ва ислом фундаментализмига қарши курашнинг асосий йўналиши ислом динига эмас, балки сиёсий исломнинг манфур кўринишларидан бири – ислом экстремизми ва терроризмга қарши қаратилиши лозим.

Мамлакатимизда ва айрим жаҳон матбуот воситалари ёрдамида тарқатилган айрим манбаларда ислом дини, сиёсий ислом, терроризм ва диний экстремизм қориштириб юборилмоқда. Натижада ҳатто айрим давлат арбоблари (масалан, АҚШ Президенти Ж. Буш) беихтиёр ислом динига сиёсий ислом билан бевосита боғлиқ бўлган терроризмни ҳам унинг таркибий элементи, деб киритишмоқда. Ваҳоланки, терроризм ва ислом экстремизми ислом дини билан фақат конфессионал жиҳатдан боғлиқдир.

Мамлакатимиз ички ишлар органларининг ходимлари диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш йўналишини аниқлашда, бу хатога йўл қўймасликлари, ҳақиқий ислом билан ислом динини ниқоб қилиб олган, аслида эса маълум

¹ Қаранг: Islam in: Muslim Perspectives. W. Y. Oxford University Press, 1992. P. 253–254; *Esposito John*. Islam and Democracy. W. Y. Oxford University Press, 1996.

сиёсий мақсадларни кўзловчи экстремистик кучларни фарқлай олиши ёки, образли қилиб айтганда, «бургага аччиқ қилиб, кўрпани куйдирмаслик»лари керак. Бу, айниқса, аждодлари, тарихий ўтмиши ислом дини билан бевосита боғлиқ бўлган ватандошларимиз учун кечирарли эмасдир.

Экстремизмга қарши кураш давомида халқимизнинг энг муқаддас қадриятларидан бири – ислом динига зарар етказиш хунук оқибатларга олиб келади, халқни давлатга қарши қўяди, давлатимиз томонидан ислом динини ривожлантириш, ислом тараққиётига бекиёс ҳисса қўшган буюк аждодларимизни улуғлашга қаратилган доно сиёсатга шак келтиради, уни обрўсизлантиради. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Ички ишлар органлари ходимларининг сиёсий онги ва сиёсий маданияти мазкур масалада етарли билимларни эгаллашни тақозо этади. Бу эса ислом динини ноўрин айблаш, унга жангари, агрессив диний таълимот, деган сиёсий тамға босилишининг олдини олади. Ислом динини агрессивликда, террорчиликда айблаш жаҳон миқёсида ислом нуфузининг, ислом мавқеининг ошиб боришидан талвасага тушиш, глобал иқтисодий, сиёсий маданий ва демографик жараёнларда гегемонлигини тарихан йўқотаётган постиндустриал жамиятларнинг сиёсий кучлари учун хосдир.

Ислом фундаментализми жаҳонда содир бўлаётган глобаллашув ва интеграция жараёнларига нисбатан салбий таъсир шаклида майдонга чиққан. Бу нарсани англамаслик ислом фундаментализмга қарши курашнинг асосий йўналишини аниқлашга имкон бермайди.

Айтиш жоизки, исломда ҳам, христианлик ва бошқа динларда бўлганидек, фундаментал тушунчалар кишиларнинг эзгулик, раҳм-шафқат, меҳр-оқибат, адолат ва поклик каби тасаввурлари асосига қурилган. Шу боис, том маънодаги диний фундаментализм экстремистик руҳдаги «фундаментализм»дан фарқ қилади. Фундаментализмга қарши курашнинг йўналиши шу маънода дин асосларига эмас, балки унинг бегона, ёввойи тармоғи бўлган экстремистик руҳдаги фундаментализмга қаратилмоғи лозим.

Анъанавий ислом дини фундаментализм байроғи остида ривожланмоқда. Сиёсий ислом эса ислом динини муайян

сиёсий мақсадларга эришиш йўлида ўзига муайян шиор ёки ниқоб қилиб олишга уринади.

Фундаментализм жаҳонда кечаётган глобаллашув (лотинча *globus* – шар, бутун ер юзини қамраб олувчи воқеа ёки ҳодиса), стандартлашув (инг. *standart* – намуна, нусха, меъёр, умум эътироф этилган ёки тавсия қилинадиган намуна, нусха, меъёр), вестернизация (инг. *west* – ғарб, ғарб дунёсига хос турмуш тарзини ташвиқот қилиш, олиб киришга ҳаракат) ва консюмеризмга (истеъмол эркинлигини тарғиб қилиш) қарши реакция тарзида вужудга келди. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин. «Совуқ уруш» даври тугаганидан сўнг, жаҳонда умумий информация тармоғи (Интернет), умумий бозор, умумий истеъмол, коллектив ҳамкорлик, коллектив хавфсизлик каби ҳодисаларга умумий эҳтиёж сезила бошланди. Ислом дунёси мамлакатлари учун ислом анъаналарига асосланган турмуш тарзига ва удумларига Ғарб стандартлари, нормалари ва қадриятларининг кириб келиши анъанавий тафаккурда қарши реакция ҳолатларини шакллантирди. Йўлдош орқали алоқалар, электрон почта ва бошқалар Шарқ оламига Ғарб қадриятларининг тобора чуқурроқ сингиб боришини тезлаштирди.

Ислом мамлакатлари Ғарб мамлакатларида шаклланган секуляризм (яъни динни давлатдан ажратиш) сиёсатини қабул қилмасликка ҳаракат қилади, ўз ҳукмини жаҳон ҳамжамиятига ўтказмоқчи бўлади. Бу нарса ислом фундаментализмининг христианликнинг диний қонунларидан бири бўлган православ фундаментализмидан фарқ қилишга олиб келади. Ғарб технологияси илми ва техникаси ютуқларидан тобора кўп баҳраманд бўлаётган Шарқ христианлиқдан эмас, балки кўпроқ Ғарб мафкурасидан чўчийди.

Бу кайфиятни Эрон Ислом Республикасининг собиқ раҳбари марҳум Оятулла Ҳумайний Италия газетаси «Коррьере делла Сера»нинг мухбири таниқли журналист Ориана Фаллагига 1979 йилда Эронда содир бўлган ислом инқилобидан сўнг берган интервьюсида яққол ифодалайди. Оятулла Ҳумайний: «Биз сизларнинг фанларингиздан ҳам, техникангиздан ҳам чўчимаймиз. Биз сизларнинг

ғояларингиздан ва одатларингиздан чўчиймиз»¹, – дейди. Дарҳақиқат, Шарқ ислом дунёсининг раҳбарлари Фарб техникаси билан бирга кириб келувчи Фарб маънавиятидан, мафкурасидан, одат ва удумларидан чўчишади, улар Шарқ мусулмон аҳолиси ислом талабларига зид қадриятлар таъсирига тушиб қолади, деб ўйлайдилар. Бунинг олдини олиш учун айрим сиёсий ислом намояндалари исломдан ўзга динни тан олмайдилар, ислом динида бўлмаган барча кишиларни ўзларига душман деб ҳисоблайдилар.

Бу кайфиятлар турли жангари сиёсий кучларга мадад беради, ислом динини ҳимоя қилиш ниқоби остида ислом дунёсини қолган бутун жаҳон халқларига қарши қўядилар. Айрим ислом мафкурачилари ислом дунёси мамлакатларини бирлаштирмоқчи, жаҳоннинг деярли 50 мамлакатини бирлаштирувчи ислом давлати – ислом халифалигини тикламоқчи бўладилар. Бу ишга ислом корчалонларидан Усома бин Лодин, Шомил Басаев, Ибн Хаттоб, Жума Намангоний ва бошқалар қаттиқ бел боғлаганлар. Улар ислом ақидаларига бутунлай зид усуллар – терроризм, гаровга олиш ва кишиларни даҳшатга солувчи миш-мишлар воситасида ўзларининг қабиҳ ниятларига эришмоқчи бўладилар. Хулоса қилиб айтганда, жангари фундаментализм терроризм воситасида ижтимоий воқеликда қарор топмоқчи, бунинг учун айрим ёш мустақил давлатларнинг ички зиддиятлари ва иқтисодий қийинчиликларидан устомонлик билан фойдаланмоқчи бўладилар, расмий ҳокимиятга қарши турувчи кучларни шакллантирмоқчи, халқ бирлигини бузмоқчи бўладилар. Бу соҳада улар маблағ ва кучни аямайдилар, реал ҳокимиятга нисбатан ҳар қандай норозиликни қўллаб-қувватлайдилар. Бу шароитда сиёсий ҳокимиятнинг муҳим тармоғи бўлган ижроия ҳокимияти, хусусан, ички ишлар органлари ходимларидан чуқур сиёсий билимдонлик, юксак малака ва ҳушёрлик талаб қилинади.

Фундаментализмга қарши кураш малакали равишда олиб борилиши лозим. Бу ишдаги саводсизлик халқимиз эъзозловчи буюк қадрият – ислом динига путур етказди,

¹ Центральная Азия и Кавказ. Стокгольм, 2000. № 5 (III). С. 16.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти назаридаги обрўйини тўқади, турли аксилинқилобчи кучларга эса бу нарсa қўл келади. Улар мустақил Ўзбекистон халқи танлаган дунёвий демократик тараққиётдан чиқиб, ўрта аср диний давлатчилик йўлига киришга жон-жаҳди билан ҳаракат қиладилар. Буни ички ишлар идораларининг ҳар бир ходими тўғри англаган, ислом динига ёт унсурларга аниқ зарба бериш малакасига эга бўлишлари талаб этилади. Ушбу мавзу айнан ана шу олижаноб мақсадларга бўйсундирилгандир. Оқ-қорани фарқлаш ҳар бир виждонли ходимнинг касбий ва виждоний бурчидир.

Савол ва топшириқлар

1. Диний экстремизм нима?
2. Диний экстремизм қандай вужудга келади?
3. Мутаассиблик деганда нимани тушунаси?
4. Мутаассибликни вужудга келтирувчи ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар нималардан иборат?
5. Диний фундаментализм деганда нимани тушунаси?
6. Ўзбекистонда диний экстремистик ва фундаменталистик руҳдаги қандай секталар ғайриқонуний фаолият олиб борди?
7. Президент И. А. Каримов диний экстремистик ва фундаменталистик руҳдаги секталар фаолиятининг миллий мустақиллигимизга таҳдиди нималардан иборат деб ҳисоблайди?

9-маъруза
МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА ДИННИНГ ЎРНИ ВА
АҲАМИЯТИ

Ўзбекистондаги ислохотлар шароитида диннинг
маънавий ҳаётдаги ўрни

Мустақиллик йилларида халқимизнинг азалий қадриятларини тиклаш борасида муҳим тадбирлар амалга оширилди. Истиқлол туфайли ўзлигимизни англадик, тарихимизга ҳолисона қараш, бебаҳо маънавий мулкимиз бўлган ислом динига эътибор кучайди. Халқимизнинг гўзал анъаналаридан бири – «Наврўз» байрамининг тикланиши, Рўза ва Қурбон ҳайитларининг расман халқ байрами сифатида эътироф этилиши маънавий покланиш йўлидаги жиддий ҳаракатларнинг амалий кўринишидир.

Масалан, собиқ Советлар даврида Ўзбекистонда 90 та масжид бўлса, 1998 йилда биргина Андижон вилоятида 568 та масжид қонуний ва 710 та масжид ноқонуний равишда фаолият кўрсатган¹.

Кейинги йилларида жамият аъзоларининг виждон эркинлигини таъминлаш, ўз диний маросим ва урф-одатларини адо этишлари учун барча зарур шарт-шароитлар яратилди. Масалан, 1980 йилда собиқ Иттифоқ бўйича фақат 17 киши муқаддас ҳаж зиёратига борган бўлса, 2001 йилнинг ўзидаёқ 4 мингдан зиёд юртдошларимиз бу саодатга мушарраф бўлдилар. Мустақилликка эришганимиздан буён ўтган қисқа вақт ичида

¹ Қаранг: Мунавваров З. И. Ислом, бағрикенглик ва мутаассиблик. Т., 1998. 14, 63-б.

минглаб юртдошларимиз ҳаж ва умра зиёратини амалга ошириш бахтига муяссар бўлдилар.

Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг раиси, муфтий Абдурашид қори Баҳромов бу ҳақда шундай дейди: «Илгарилари, юртимизда истибдод мафкураси ҳукмронлик қилган даврлар, ҳаж сафарига бориш жуда қийин бўлиб, сафар ижозати ниҳоят паст даражада чекланган эди. Таассуфки, узоқ йиллар давомида диёримиз мусулмонларининг бу йўлдаги орзу-ниятларига етарли даражада эътибор берилмади. Натижада, кўплаб уламоларимиз ва бир қанча имон-эътиқодли кишиларимиз етмиш йиллар мобайнида тилак-орзулар қилиб, ҳажга бора олмасдан, армон билан дунёдан кетдилар. Эндиликда минг-минглаб мўмин-мусулмонлар муборак ҳаж сафарига боришга мушарраф бўлдилар ва бўлмоқдалар»¹.

Собиқ Иттифоқ мафкураси барҳам топиб, конфессиялар тизими шаклланмаган даврда (ҳозир Ўзбекистонда ўн бешдан зиёд диний конфессия фаолият кўрсатмоқда), мамлакатимиз ҳудудига ҳар хил йўналишдаги дин тарғиботчилари ва секталар суқилиб кира бошлади. Уларнинг ҳуқуқий мақоми ва фаолияти тушуниб бўлмас даражада аралашиб кетган, ҳудудимизда рўйхатга олинмаган диний ташкилотлар, ҳар хил секталарнинг сони билиб бўлмас даражада кўпайган эди.

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши натижасида бу йўналишларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши, тарихий аҳамиятга молик ҳодиса бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар», – дейилади. Бироқ динга эътиқод қилиш ҳар бир фуқаронинг ихтиёрига боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида ҳамма учун

¹ Абдурашид қори Баҳромов. Мустақиллик ва виждон эркинлиги // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. Т., 1999. № 3–4. 47-б.

виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Шунингдек, Конституциянинг 57-моддасида таъкидланишича, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғига ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади. Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш ҳам ман этилади.

1998 йил 1 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Мазкур қонун Ўзбекистонда диннинг мавқеи ва ўрнини жуда аниқ ва равшан белгилаб берди, секуляризм принципининг ҳар қандай дунёвий давлат учун муҳим эканлигини кўрсатди.

Ушбу қонуннинг 5-моддаси Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаётининг деярли барча соҳаларидаги динга муносабатни ёритиб беради. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида дин давлатдан ажратилган. Ҳеч бир динга ёки диний эътиқодга бошқаларига нисбатан бирон-бир имтиёз ёки чеклашлар белгиланишига йўл қўйилмайди.

Давлат турли динларга эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар, ҳар хил эътиқодларга мансуб диний ташкилотлар ўртасида ўзаро мурося ва ҳурмат ўрнатилишига кўмаклашади, диндорларнинг мутаассибликка ҳамда экстремизмга, муносабатларни қарама-қарши қўйиш ва кескинлаштиришга, турли конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга қаратилган хатти-ҳаракатларига йўл қўйилмайди.

Давлат диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни қўллаб-қувватлайди. Бир диний конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар (розелитизм), шунингдек, ҳар қандай

миссионерлик фаолияти ман этилади. Ушбу қонданинг бузилишида айбдор бўлган шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

Давлат диний ташкилотлар зиммасига ўзининг ҳеч қандай вазифасини бажаришни юкламайди, уларнинг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган фаолиятига аралашмайди. Диний ташкилотлар давлат вазифаларини бажармайди. Давлат диний ташкилотларнинг фаолиятини ҳамда даҳрийлик тарғиботига оид фаолиятни маблағ билан таъминламайди.

Ўзбекистон Республикасида диний йўналишидаги сиёсий партия ва жамоат ҳаракати, шунингдек, республикадан ташқарида тузилган диний партияларнинг шўъбалари ва бўлинмаларини тузишга ҳамда уларнинг фаолият юритишига йўл қўйилмайди.

Диний ташкилотлар амалдаги қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этишлари шарт. Диндан давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий негизларни ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида низо чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка кўмаклашадиган, шунингдек, бошқа ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар ва секталарнинг фаолияти ман этилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига мансабдор шахсларга тазйиқ ўтказишга қаратилган ҳар қандай уриниш, шунингдек, яширин диний фаолият қонун билан тақиқланади.

Ўзбекистонда диннинг таълим тизимига муносабати ҳам умумжаҳон тараққиёти тақозо этган, ўзини тарихан оқлаган принципларга асослангандир. Ўзбекистон Республикасида секуляризм принципига риоя қилинади, яъни мамлакатда таълим тизими диндан ажратилган. Таълим тизимининг ўқув дастурларига диний фанлар киритилишига йўл қўйилмайди. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг дунёвий таълим олиш ҳуқуқи, уларнинг динга бўлган муносабатидан қатъи назар, таъминланади.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида диний ташкилотлар тузишнинг ҳуқуқий мақомини белгилайди. Ушбу қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг динга эътиқод қилишдан иборат расм-русумлар ва маросимларни биргаликда адо этиш мақсадида тузилган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар, диний ўқув юртлари, масжидлар, черковлар, синагогалар, монастирлар ва бошқалар) диний ташкилотлар деб эътироф этилади.

Диний ташкилот Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаётган 100 нафардан кам бўлмаган фуқаролар ташаббуси билан тузилади. Тегишли конфессияга қарашли диний ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва йўналтириб бориш учун уларнинг Ўзбекистон Республикаси бўйича ягона марказий бошқарув органлари тузилиши мумкин.

Диний ташкилот Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки унинг жойлардаги органларида рўйхатдан ўтказилганидан кейин юридик шахс мақомига эга бўлади ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўз фаолиятини амалга ошириши мумкин.

Тегишли диний маълумотга эга бўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари диний ташкилотларнинг раҳбарлари бўлишлари мумкин. Бу лавозимга мамлакатимиз фуқароси бўлмаган шахсларнинг номзоди Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Дин ишлари бўйича қўмита билан келишиб олинади.

Ўзбекистонда диний ташкилотларнинг ҳуқуқий мақоми 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги дастлабки қонунда жуда заиф белгиланган бўлиб, диний ташкилотлар тузиш осонлаштирилган эди. Натижада диний ташкилотлар сони айрим вилоятларда бениҳоя ортди, диний ташкилотларга ғараз мақсадли шахслар ҳам суқилиб кира бошладилар ва турли сиёсий даъволар билан ҳақиқий дин аҳлини экстремистик йўлларга торта бошладилар. Жамиятнинг маънавий соҳасида содир бўлаётган ислохотлардан устомонлик билан фойдаланмоқчи бўлган турли диний экстремистик кучлар янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва

диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда белгиланган ҳуқуқий асослар билан чекландилар ва мамлакатимиз ҳудудида диний давлат қуриш ҳақидаги хомхаёлларидан маҳрум бўлдилар ва халқимизнинг нафратига дучор бўлдилар, айрим ўта жанггарилари эса ўз қилмишларига яраша жазо ҳам олдилар.

Ўзбекистонда диний эътиқод эркинлиги бир қатор диний конфессияларнинг фаолият кўрсатиши учун шароит яратди. Ҳозир Ўзбекистонда турли мазҳаблар, секталар ўз маслақдошларига эга. Булар – адвентистлар, кришначилар, баптистлар, евангелистлар, иеговачилар, шиалар, буддавийлар, католиклар, яҳудийлар, лютеранлар ва ҳатто бахаилар бўлиб, ўз диний урф-одатларини эркин амалга оширадилар. Ўзбекистонда диний мазҳаблар ва оқимлар кўп бўлишига қарамай, ўз нуфузи ва мавқеига кўра, икки асосий конфессия мамлакат ижтимоий ҳаётида салмоқли ўрин тутди. Булар ислом диний бошқармаси ва рус православ черковидир.

Мустақил Ўзбекистонда олий православ ўқув юрти – Тошкент диний семинарияси очилди, келажакда у епархияни олий маълумотли дин пешволари билан таъминлайди. Марказий Осиёда энг йирик православ черкови бўлган Самарқанддаги Авлиё Алексий собори қайта тикланди.

1995 йилда Ўзбекистон пойтахти Тошкентда «Ягона осмон остида биргаликда яшаймиз» деб номланган халқаро христиан-мусулмон конференцияси бўлиб ўтди. Конференция ишида Марказий Осиёнинг мусулмон ва православ руҳонийлари, БМТ вакиллари ва Умумжаҳон черковлар кенгашининг делегатлари қатнашдилар. Хориждан келган меҳмонлар Ўзбекистонда ҳукм сураётган динлар ва конфессиялараро ўзаро ҳурмат ва тотувликни кўриб, мамлакатда демократик давлат шаклланаётганига амин бўлдилар. Дарҳақиқат, динлараро ҳамжиҳатлик юксак маърифат ва ахлоқни тақозо этади. Барча динларга хос бўлган эзгулик, меҳр-шафқат ва тинчликсеварлик ғоялари дин ниқоби остида юрган айрим экстремист унсурлар даъватларига тамомила зид эканлигини ҳаётнинг ўзи исбот этмоқда. Айрим дин арбоблари ҳам Ўзбекистонда истиқомат қилувчи ғараз мақсадли шахсларни танқид қилмоқдалар. Масалан, Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимир

(Иким) «Дин – самовий ишдир, сиёсат – дунёвий ишдир. Дин пешволарининг сиёсатга аралашиши керак эмас, улар таълим-тарбия беришлари лозим»¹, – деб таъкидлайди.

Шундай қилиб, мустақил Ўзбекистонда диннинг мавқеи собиқ шўро давридаги ҳолатдан бутунлай фарқ қилади. Дин тараққиёти учун давлат барча шароитларни яратмоқда, диний эътиқод қонун йўли билан кафолатланган. Дин мамлакатимиз ҳаётида муҳим ўрин тутди, у халқимизнинг маънавий покланиши, аجدодларимиз меросининг вориси бўлиш, асрлар давомида орзу қилган мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, фаровон ҳаёт қуришимиз учун хизмат қилади.

Ўзбекистонда диннинг мавқеи ва ўрни бундан буён ҳам мустаҳкамланиб боради. Бунга ҳукуратимиз олиб бораётган ижтимоий-маданий ва маърифий сиёсат кафолат беради.

Жамиятнинг маънавий ҳаётида диннинг аҳамияти

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, собиқ шўро тузумида ҳукмрон бўлган атеизм (даҳрийлик) мафкураси ҳам барҳам топди. Ислом дини асрий тутқинликдан сўнг яна ўз мавқеини тиклаб, жамият маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллай бошлади.

Ўз навбатида, ислом динига эркинлик берилиши қатор ижтимоий ва маънавий муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Гарчи «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар ҳақида»ги қонун асосида дин давлатдан ажратилган бўлса-да, ижтимоий ҳаётда, айниқса, жамиятнинг айрим табақалари орасида диний мафкуранинг салмоғи ортиб борди.

Ислом динининг жамият ҳаётида тутган ўрни ва салмоғи хусусидаги диний эътиқоднинг қайта тикланиши билан боғлиқ тадбирларни илмий изланувчилар кенг ёритган. Диннинг бугунги ва эртанги мавқеи хусусидаги мулоҳазаларни баён этиш ички ишлар органлари ходимлари учун муайян методологик ишланма ёки концепция вазифасини ҳам ўтайди, деб ҳисоблаймиз.

¹ *Владимир (Иким). Маънавиятнинг гуллаши. Мустақиллик ва динлараро тотувлик // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 1999. №3–4. 41-б.*

Умуман олганда, дин ҳозирги шароитда муҳим ижтимоий-маданий ҳодисадир. Диннинг жамият маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрнини билиш учун унинг жамият ва шахс ҳаётидаги аҳамиятини, диннинг давлатга ва шахснинг динга муносабатининг ўзгариб борганлигини илмий таҳлил қилиш лозим бўлади.

Илмий жиҳатдан қараганда, унинг жамият ҳаётига таъсир этиш жараёнини асосан икки тамойил: сакрализация ва секуляризация тамойиллари асосида таҳлил этиш мумкин.

Сакрализация (лотинча *sacer* – муқаддас) деганда, ижтимоий ҳаётни, ижтимоий институтларни, кишилар ҳаётини ва онгини муайян диний эътиқод доирасида талқин этиш ва изоҳлаш тушунилади.

Сакрализация Шарқ ва Фарб маданиятида турли шакллар ва мазмунда ривожланиб келди. Ўзбекистонда сакрализация ислом дини анъаналарининг жамият ва инсон ҳаётининг барча соҳаларини мутлақ забот этиши, ҳар қандай урф-одат, анъана, удум ва одатларга диний қиёфа бериши, жамиятни бошқариш ишларини ҳам илоҳийлаштиришида кузатиш мумкин. Масалан, ўзбек маданий меросини диний ва дунёвий меросларга бўлиш қийин. Ўтмишда ҳатто илмий тараққиёт ҳам диний қобикда ривожланиб келган. Диний элемент жамият ва киши ҳаётига шунчалик чуқур ўрнаша олдики, у ҳар бир хатти-ҳаракатда, удумда ва маросимда дунёвий элемент билан уйғунлашиб кетди. Шу боис, ҳозирги ўзбек кишисининг менталитети диний элементни ядро сифатида ўз ҳаёти доирасида ушлайди.

Дин тараққиёти тарихан дунёвий тараққиёт билан тенг кечди, дунёвий тараққиётга доимо мослашиб келди. Ҳозирги кезларда дин ҳатто дунёвий тараққиётга таъсир этмоқчи ёки етакчи бўлишга ҳам даъво қилмоқда.

Фарб маданий анъаналарида сакрализация ҳодисаси Шарқ маданий тараққиётидан тубдан фарқ қилади. Фарбда сакрализация жараёни тарихан клерикализация (лотинча *clericalis* – черковга оид) ҳодисасини юзага келтирди. Клерикализация нафақат шахсий ва ижтимоий ҳаётни ташкил этишни бошқарди, балки бу ҳолатнинг ғоявий асосларини ҳам яратди. Урта асрларда бу жараён ўзининг юқори нуқтасига етди. Фарб ижтимоий ҳаётида черков ҳатто ҳам ҳуқуқий, ҳам сиёсий институт мавқеини эгаллади. Диний

қоидалардан четлашиш ёки чекиниш черков томонидан салбий баҳоланди. Бу ҳодисани яхшироқ тасаввур қилиш учун ҳурфикрлиликни, дунёвий тафаккур тарафдорларини жисмонан йўқ қилишга қаратилган машъум инквизиция ҳукмларини эслаш кифоядир.

Клерикализация ўрта асрларда муайян даражада Марказий Осиёда ҳам кузатилган. Инсоният меросига бекиёс катта ҳисса қўшган, табиатшунослик илмини антик даврдан сўнг сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишга уринган Фарб табиатшунос олимларидан Жордано Бруно, Николай Коперник, Галилео Галилей каби, Шарқда илмий тафаккур заҳматкашлари бўлган Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва, айниқса, Мирзо Улуғбек дунёвий илмларни ривожлантиришга уринганликлари учун дин пешволари томонидан таъқиб этилганлар. Кўплаб Фарб олимлари эса ўрта асрларда қатл этилдилар. Жордано Бруно, Ариэл Акосто каби сиймолар эса диний эътиқодга шак келтирганликлари учун Рим католик черковининг ҳукми билан тириклайин ўтда куйдирилдилар.

Бу даврларда фан динга бўйсундирилган, фалсафа ва этика эса диний эътиқод нормаларининг ижтимоий воқелиқда мустаҳкамланишига хизмат қилар эди. Инсоннинг оилавий ҳаёти, болалар тарбияси, оила ва никоҳ муносабатларини Фарбда черков назорат қилса, Шарқда эса ислом дини мисолида шариат қонунлари (ислом ҳуқуқи) тартибга солиб турган эди.

Жамият ва инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатига илоҳий тус берилар, у ягона Оллоҳ амрига боғланар эди. Сакрализация Шарқ мамлакатларида (мусулмончилик тарқалган мамлакатларда) харизматик ҳокимият мавқеига эга эди. Подшоҳ, султон, амир ёки хон бир вақтнинг ўзида ҳам дунёвий ишлар, ҳам диний ишлар бўйича масъул эди. Қози, ҳоким каби бошқа амалдорлар одатда дин номидан иш кўрар эди. Подшоҳ эса Оллоҳнинг ердаги ноиби, яъни вакили деган ақида халқ орасида тарқалган эди. Подшоҳнинг амри вожиб, яъни Оллоҳнинг амри каби сўзсиз бажарилиши лозим, деган фикр омма онгига сингдириллар, дин пешволари томонидан ташвиқ қилинади. Бундай анъана ўзбек миллий менталитетида ўчмас из қолдирди. Бу излар миллий руҳиятимизда эски чандиқ каби оғир

ўтмишимизни, диний тафаккур чексиз ҳукмронлик қилган даврларни эслатиб туради.

Сакрализация Шарқ тасаввуф фалсафасида, айниқса, сўфизмда яққол кўзга ташланади. Хусусан, сўфизм фалсафасининг йирик намояндаларидан бири Аҳмад Яссавий таълимоти тўла-тўқис дунёвий ҳаётни илоҳий ҳаётга бўйсундиришга қаратилган бўлиб, инсон ҳаётининг мазмунини Оллоҳ муҳаббатига эришиш, у билан уйғунлашиш, деб билади. Сакрализация диний фанатизм ва догматизмнинг йўлдошидир, у дунёвий тафаккурга зид тамойилдир.

Сакрализацияга қарама-қарши бўлган тамойил секуляризациядир. Секуляризация (лотинча *saecularis* – дунёвий деган маънони англатади) диний эътиқоднинг жамият ва киши ҳаётининг барча соҳаларидаги мутлақ ҳукмронлигига барҳам бериш, ҳокимиятни дин таъсиридан халос этиш, дунёвий тараққиёт йўлига ўтишни англатади. Секуляризация жараёни дин ва диний ташкилотларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ўзгаришига, диннинг давлатдан ажралишига олиб келади.

«Секуляризация» терминини илк бор 1646 йилда Вестфаль сулҳини тузиш учун юборилган француз вакили Лонгвил ўзаро музокараларда черков мулкини давлат ва шахс ҳисобига мусодара қилиш, национализациялаш жараёнини ифода этиш учун ишлатган.

Маълумки, ўрта асрларда черков ва руҳонийлар катта ер эгаси бўлганлар. Уларга жамият мулкининг жуда катта қисми тегишли бўлган. Ижтимоий тараққиёт секуляризация жараёнини тезлаштирган. Фарбда Реформация даврида (тахминан XIV аср ўрталарини ва XVII асрнинг бошларини ўз ичига олади) давлатнинг черковга қарамлиги заифлашган. «Секуляризация» бу даврда кўпроқ юридик атама сифатида ижтимоий мулкни черков тасарруфидан давлат ва хусусий шахслар тасарруфига ўтказиш жараёнини ифодалаш учун ишлатилган.

Секуляризация жамиятнинг сиёсий соҳасига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. XVIII асрлардан бошлаб энди давлат черковга қарам бўлмай қолди, ўзининг ички ва ташқи сиёсатини мустақил юритиш имкониятига эга бўлди. Бу нарса, айниқса, таълим ва тарбия соҳасига ижобий таъсир кўрсатди. Диний ўқув даргоҳлари билан бир қаторда,

дунёвий мактаблар, гимназия ва университетлар пайдо бўлади. Дунёвий билимлар, табиатшунослик илми гуркириб ривожланди, фан-техника тараққиётига кенг йўл очилди.

Айниқса, Фарб мамлакатлари томонидан янги ерларнинг очилиши, қатор географик кашфиётлар жамиятда секуляризация жараёнини янада тезлаштирди, XVIII аср охирларига келиб Европадаги бир қатор мамлакатларда капиталистик муносабатларнинг ривожланишига олиб келди.

Гарчи қатор табиий фанларга ўрта аср Шарқ мутафаккирлари асос солган ва уларни ривожлантиришга ҳисса қўшган бўлсалар-да, жамиятнинг секуляризация қилиниши, диннинг дунёвий ишлардан четлаштирилиши Фарб мамлакатларида ижобий натижалар берди. Р. Декарт, И. Ньютон, Э. Майер, Ч. Дарвин, Гумбольд ва бошқа Фарб олимлари табиатшунослик соҳасида салмоқли натижаларга эришдилар. Бу натижа Фарбда фан ва техниканинг мислсиз тез ривожланиши учун асос вазифасини ўтади.

Секуляризация давлатни диндан, мактабни эса черковдан ажратди, уларнинг бир-биридан мустақил ривожланишига олиб келди.

Фарбдан фарқли ўлароқ, Шарқда жамият ҳаётида ислом динининг чексиз ҳукмронлиги, унинг давлат ишларига ҳам аралашуви ўрта асрдаги илмий тараққиётнинг янги тарихий даврларда давом этишига тўсқинлик қилди.

Фожаи шундаки, дунёвий илм Шарқда турғун ҳолатда қолди, бу, ўз навбатида, ижтимоий тузумнинг ҳам ўрта асрларга хос монархистик бўлишига, авторитаризм билан боғлиқ бўлган харизматик ҳокимият бошқарувига кенг йўл очди. Ҳозирги Фарб билан айрим Шарқ мамлакатлари, аниқроғи, христиан субмаданияти ва ислом субмаданияти ўртасидаги нотекис ижтимоий ва илмий-техник тараққиёт секуляризация жараёнининг Шарқда кечикканлиги сабабли содир бўлган, деб изоҳлаш мумкин.

Секуляризациянинг оқибатлари хусусида фикр юритадиган бўлсак, унинг принциплари мустақил Ўзбекистон Конституцияси ҳамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун билан ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган.

Таъкидлаш жоизки, айрим Фарб олимлари секуляризацияни атеизм, яъни даҳрийлик билан

чалкаштириб юборадилар. Аслида эса, секуляризация ва атеизм бошқа-бошқа нарсалардир. Атеизм диний эътиқодни тўғридан-тўғри, қатъий равишда инкор этади, илмий материалистик дунёқарашнинг тарафдори бўлиб чиқади. Атеизм тарафдорларига Фарбда Л. Фейербах, К. Маркс, Ф. Энгельс, Э. Фромм, Ф. Ницше, Жан Поль Сартр, А. Камю ва бошқа олимлар киради.

Секуляризм эса динга нисбатан бирмунча юмшоқ муносабатда бўлади, фан ва диннинг эркин ривожланиши, ўзаро толерант (тотув) мавжудлигининг тарафдори бўлиб чиқади. Секуляризация, бир сўз билан айтганда, жамият ҳаётида ижобий ўрин тутати.

Узил-кесил айтиш мумкинки, ҳозирги Ўзбекистонда секуляризация принципига риоя қилинади. Бироқ бу ҳол расмий, давлат сиёсати даражасида намоён бўлмоқда. Давлат сиёсати секуляризация принципини мафкуравий воситалар ёрдамида шахс ва жамият онига сингдирмоқчи бўлади, турли тадбирларни амалга оширади. Лекин аҳолининг аксарият қисми секуляризм принципини қабул қилмайди. Бунинг боиси – секуляризмни атеизм билан алмаштириб юборади, секуляризмнинг ҳаётбаш салоҳиятини, дунёвий демократик жамият қуриш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати учун қанчалик муҳим эканлигини барча ҳам бирдай англамайди.

Ўзбекистон танлаган тараққиёт йўли дунёвий демократик йўлдир. Секуляризм бу тараққиёт учун муайян даражада методологик аҳамиятга эга. Лекин секуляризм оммавий онда бирданига ўрнаша олмайди. Бунинг сабаблари турлича. Масалан, ислом дини дунёвий ҳаётга нафақат мослашиб келди, балки диний ва дунёвий тафаккур бирлигида устувор мавқега ҳам эга бўлди. Шўро тузуми атеистик мафкура билан гўё секуляризмни ижтимоий воқеликда қарор топтирмақчи бўлди, динни қувғин қилди. Бироқ атеизм мафкураси асосий нарсани – ислом динини инсонларнинг турмуш тарзига, тафаккур воситасига айланиб қолганлиги фактини ҳисобга олмади. Шунинг учун ҳам даҳрийлик мафкураси расман тан олинган бўлса-да, ҳаётда қарор топмади.

Хўш, кейинги ижтимоий тараққиётда, жамият ҳаётида дин қандай ўрин тутати ва қандай аҳамиятга эга?

Секуляризмнинг тарихий тақдири нималарга боғлиқ, деган саволлар туғилади.

Мазкур маърузалар курсида ушбу мавзу якунловчи бўлганлиги учун бу саволларга жавоб «Диншунослик асослари» ўқув курси кўзлаган мақсадларга ҳам ҳамоҳангдир.

Диннинг ҳозирги замон ижтимоий ҳаёти, халқаро муносабатлар ва маданий ҳаётдаги мавқеидан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, дин бундан кейин ҳам кишиларни ўзаро ҳамжиҳатликка, тинчликка, эзгуликка ундовчи омил бўлиб қолаверади.

XX аср ва XXI аср бошларининг кўзга кўринган руҳонийларидан бири, тинчлик учун курашга катта ҳисса қўшган арбоб, халқаро Нобель мукофотининг совриндори, ламаизм динининг етакчиси Далай-Лама XIV диннинг зарурлиги ҳақидаги фикрларида қуйидагиларни билдиради: «Техника ҳеч қачон инсонларга олий бахт келтирмайди. Техникавий воситалар фақат жисмоний қониқиш беради, агар у туфайли баъзи ҳолларда маънавий қониқишга эришиш имкони пайдо бўлса-да, у давомийлик касб этмайди. Бошқа томондан қаралса, агар инсон фақат маънавий соҳадан бахт изласа, у жисмоний йўқотишларда унчалик кучли изтироб чекмайди. Жаҳоннинг барча динлари ақл бебошлигини тизгинлашга бирдек даъват этади, чунки барча бахтсизликларнинг илдизи шундадир. Ҳар бир дин мўминлик, итоаткорлик ва донишмандлик хос бўлган шундай руҳий ҳолатга даъват этади ва унга эришиш йўлини кўрсатади»¹.

Дин ахлоқий тарбия соҳасида муҳим ўрин тутати. Бироқ динни сиёсий мақсадлар учун ниқоб қилиб олиш, диний давлат барпо этиш воситасида яна ўрта аср сакрализация тамойилини ижтимоий ҳаётда тиклашга уриниш дунёвий қадриятларга асосланган Конституциямизга ва амалдаги қонунларимизга зиддир. Энг асосийси, дунёвий тараққиёт йўлини танлаган халқимиз диний эътиқодни чуқур ҳурмат қилгани ҳолда, дунёвий яратувчанлик фаолиятини афзал

¹ Далай-Лама XIV. Ҳақиқий душманимиз – ўз ичимизда // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. Т., 1999. № 3–4. 42-б.

кўрди. Чунки жаҳон ҳамжамиятининг энг илғор мамлакатлари фақат дунёвий тафаккур орқали фан ва техникада, ижтимоий соҳада улкан муваффақиятларга эришмоқда. Ёш мустақил Ўзбекистон давлати ҳам шу йўлни маъқул кўрди ва дунёвий тараққиёт йўлидан боради.

Савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг диний эътиқод эркинлиги таъминланганлигини асосланг.
2. Виждон эркинлиги деганда нимани тушунасиш?
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида нима сабабдан диний руҳдаги сиёсий партияларни тузиш тақиқланган?
4. Нима сабабдан янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун қабул қилинди?
5. Мустақил Ўзбекистонда диннинг мавқеи собиқ шўролар давридаги ҳолатидан нималари билан фарқланади?
6. Ўзбекистонда давлат билан диний ташкилотларнинг ўзаро муносабатлари қандай ҳал қилинган?
7. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида диний ташкилотлар тузишнинг ҳуқуқий мақомини тушунтиринг.

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 1998. – 47 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги 1997 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 9. 225-м.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида»ги 1997 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 11–12. 295-м.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги 1991 йил 14 июнь қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 5–6. 99-м.
5. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий мустақиллик, иқтисод, сиёсат ва мафкура. Т. 1. – Т., 1996. – 364 б.
6. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т., 1996. – 380 б.
7. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т., 1996. – 366 б.
8. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т., 1996. – 349 б.
9. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т., 1997. – 384 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998. – 429 б.
11. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т. 7. – Т., 1999. – 293 б.
12. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т., 2000. – 330 б.
13. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т., 2001. – 448 б.
14. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т., 2002. – 430 б.

15. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т., 1992. – 145 б.
16. Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. – Т., 1994. – 105 б.
17. Бартольд В. В. Сочинения. Т. 6. – М., 1996. – 784 с.
18. Басилов В. Н. Избранники духов. – М., 1984. – 208 с.
19. Беляев Е. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. – М., 1965. – 280 с.
20. Бертельс А. Е. Насыр Хосров и исламизм. – М., 1959. – 289 с.
21. Библейская энциклопедия. – М., 1991. – 902 с.
22. Большаков О. Г. История халифата. Т. 1. – М., 1989. – 312 с.
23. Буддизм: Словарь. – М., 1992. – 280 с.
24. Буюк сиймолар, алломалар. – Т., 1993. – 350 б.
25. Васильев Л. С. История религий Востока. – М., 1983. – 414 с.
26. Введение в культурологию. М., 1996. 220 с.
27. Григулевич Л. С. Пророки «новой истины». – М., 1983. – 303 с.
28. Диний экстремизм ва фундаментализм: тарихи, моҳияти ва бугунги ҳавфи. – Т., 1999. – 94 б.
29. Диншунослик асослари. – Т., 1995. – 250 б.
30. Жўраев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. – Т., 1998. – 171 б.
31. Звадская Е. В. Эстетические проблемы старого Китая. – М., 1975. – 334 с.
32. И. А. Каримов миллий давлатчилик, истиқлол мафкуриси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси Президенти асарларини ўрганувчиларга ёрдам) / Тузувчилар: юридик фанлар докторлари, профессорлар У. Таджиханов, А. Саидов. – Т., 1999. – 573 б.
33. Ильин Г. Религии Древней Индии. – М., 1959. – 48 с.
34. Индуизм: традиции и современность. – М., 1985. – 284 с.
35. Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Т., 1995. – 215 б.
36. Кошифий Ҳ. В. Футувватномаи Султоний. – Т., 1994. – 225 б.
37. Кунрапа З. Ҳазрати пайғамбаримиз ва ислом дини. 2-китоб. Т., 1996. – 207 б.

38. Кунрапа З. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара. 1-китоб.
– Т., 1995. – 207 б.
39. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1983.
– 535 с.
40. Легенды и мифы Древней Греции и Древнего Рима. – М., 1990. – 574 с.
41. Ленцман Я. Сравнительная Евангелия. – М., 1967. – 190 с.
42. Манъвият юлдузлари / Масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев. Тўлдирилган қайта нашр. Т., 1999. – 134 б.
43. Мезенцев В. Энциклопедия чудес. – М., 1983. – 272 с.
44. Мень А. История религии. Кн. 1. – М., 1994. – 216 с.
45. Мифологический словарь. – М., 1990. – 672 с.
46. Мунавваров З. И. Ислом, бағрикенглик ва мутаассиблик. – Т., 1998. – 63 б
47. Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 1-4 жилдлар. – Т., 1990. – 430 б.
48. Основы религиоведения / Под ред. М. Н. Яблокова. – М., 1995. – 480 с.
49. Парнов Е. Трон Люцифера. Критические очерки магии и оккультизма. – М., 1985. – 301 с.
50. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. М., 2000. – 117 с.
51. Самыгин С. И. Религиоведение: социология и психология религии. – М., 1978. – 399 с.
52. Свеницкая И. Запрещенные Евангелия. – М., 1965. – 143 с.
53. Тейлор Э. Первобытная культура. – М., 1992. – 572 с.
54. Тожихонов У. Ҳуқуқий мафкура ва қонунга итбатгўйлик. – Т., 1995. – 52 б.
55. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х томах. – М., 1998. – 470 с.
56. Юнг К. Г. Архетип и символ. М., 1992. – 81 с.
57. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. – Т., 2001.
– 591 б.

58. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т., 1996. – 340 б.

59. Қуръони карим / Таржимон ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т., 1992. – 450 б.

ҚОДИРОВ АНВАР ҚАХҲОРОВИЧ,
фалсафа фанлари доктори, профессор;

НАРБЕКОВ АБДИКОМИЛ ВАФОЕВИЧ,
тарих фанлари номзоди

ДИНШУНОСЛИК

Маърузалар курси

Муҳаррир **Т. Ж. Қурбонов**
Техник муҳаррир **М. М. Сафаров**

Босишга рухсат этилди 2003 й. Нашриёт ҳисоб табағи
11,5.

Адади нусха. Буюртма № Келишилган нархда

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
700197, Тошкент ш., Интизор кўч., 68